



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΠΕΔΙΟΥ & ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

**« Η Νεολιθική περίοδος (7^η-5^η χιλ. π.Χ.) στη λεκάνη του
Στρυμόνα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Το ζήτημα της
κινητικότητας».**

Διπλωματική Εργασία

Παρθένα Χατζηθεοδωρίδου

A.M M031122042

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Στέλλα Σουβατζή
Επικουρική επόπτρια καθηγήτρια: Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη
Εξετάστρια καθηγήτρια: Ιφιγένεια Τουρναβίτου

Βόλος, Μάρτιος 2025

«Η ιστορική γνώση είναι κοινωνικό αγαθό»

Γ. Χ. Χουρμουζιάδης

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την παρούσα διπλωματική εργασία θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησής της στάθηκαν κοντά μου και με τρόπο τους συνέβαλαν σε αυτή τη διαδικασία.

Πρώτα θα ήθελα να ευχαριστήσω την επόπτρια μου, επίκουρη καθηγήτρια Στέλλα Σουβατζή, για την υποστήριξη, την εμπιστοσύνη και την αμέριστη βοήθεια της σε όλο το διάστημα των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μου σπουδών, καθώς και κατά τη διάρκεια συγγραφής της εργασίας μου. Επίσης, ευχαριστίες οφείλω στα μέλη της επιτροπής της παρούσας εργασίας, στην επόπτρια καθηγήτρια Σουλτάνα Βαλαμώτη και στη καθηγήτρια Ιφιγένεια Τουρναβίτου, για τη συμβολή τους στη διαδικασία εκπόνησης της εργασίας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην οικογένεια μου, ιδιαίτερα στη μητέρα μου Γεωργία και στον πατέρα μου Γιώργο, για όλα όσα μου έχουν προσφέρει. Επίσης, στον αδερφό μου Χρήστο και στον Βαγγέλη, για την κατανόηση και τη διαρκή υποστήριξή τους.

Οφείλω να ευχαριστήσω και όλα τα άτομα που στάθηκαν στο πλάι μου αυτά τα χρόνια στο Βόλο και με στήριξαν όλο αυτό το διάστημα. Πρωτίστως, ευχαριστώ τους αγαπημένους μου φίλους Νέλλη, Βάσω και Νικηφόρο, χάρη στους οποίους θα θυμάμαι για πάντα με συγκίνηση και αγάπη τα φοιτητικά μου χρόνια. Επίσης, ευχαριστώ όλους τους φίλους με τους οποίους σταθήκαμε μαζί στους αγώνες για ένα καλύτερο αύριο. Τέλος, στους φίλους μου από το μεταπτυχιακό και κυρίως τη Στέλλα, τη Φωτεινή, και τον Θοδωρή που έκαναν τον τελευταίο χρόνο πιο όμορφο και που βρήκαμε στήριγμα ο ένας στον άλλον, αλλά και στη φίλη μου Πηνελόπη, για την υποστήριξη και τη βοήθειά της.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στη Δρ. Μαρίνα Σωφρονίδου, του τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δράμας, για την αμέριστη βοήθεια της, μέσω συζητήσεων και παροχής βιβλιογραφίας, καθώς και στην προϊσταμένη του τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Σερρών, Δρ. Δήμητρα Μαλαμίδου, για τις χρήσιμες πληροφορίες που μου πρόσφερε μέσω συζητήσεων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες.....	1
Εισαγωγή.....	2
Κεφάλαιο 1. Το γεωγραφικό πλαίσιο της υπό μελέτη περιοχής.....	4
1.1 Τα όρη.....	5
1.2 Το ποτάμιο δίκτυο.....	6
1.3 Οι λεκάνες, οι κοιλάδες ποταμών και οι πεδιάδες.....	7
1.4 Το περιβάλλον και το κλίμα.....	8
1.5 Οι διαδρομές και τα φυσικά περάσματα.....	9
1.6 Σύνοψη.....	11
 Κεφάλαιο 2. Οι νεολιθικές εγκαταστάσεις στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα (7 ^η -5 ^η χιλ. π.Χ.)	13
2.1 Η γεωμορφολογία και το περιβάλλον της λεκάνης.....	13
2.2 Οι τύποι των νεολιθικών εγκαταστάσεων και η οργάνωσή τους.....	15
2.3 Οι εγκαταστάσεις της 7 ^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα.....	16
2.3.1. Ντικιλί Τας, πεδιάδα της Δράμας.....	16
2.4 Οι εγκαταστάσεις της 6 ^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα.....	18
2.4.1. Ντικιλί Τας, πεδιάδα της Δράμας.....	18
2.4.2 Σιταγροί, πεδιάδα Δράμας	20
2.4.3 Κρυονέρι, λεκάνη Σερρών	21
2.4.4 Δήμητρα, πεδιάδα της Δράμας.....	23
2.4.5 Αρκαδικός/Δράμα.....	24
2.4.6 Άγιο Πνεύμα, ανατολικό άκρο κοιλάδας Στρυμόνα.....	25
2.5 Οι εγκαταστάσεις της 5 ^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα.....	26
2.5.1 Ντικιλί Τας.....	26
2.5.2. Σιταγροί.....	28
2.5.3. Κρυονέρι.....	29
2.5.4 Δήμητρα.....	31
2.5.5 Άγιο Πνεύμα.....	32
2.5.6 Αρκαδικός.....	32
2.6 Άλλες νεολιθικές εγκαταστάσεις της πεδιάδας των Σερρών και Δράμας.....	33
2.6.1 Πεδιάδα Σερρών.....	34
2.6.1.1 Τούμπα Σερρών.....	34
2.6.1.2 Θόλος.....	34
2.6.1.3 Σταθμός Άγγιστας-Παλιόκοστρα.....	35

2.6.1.4 Φακίστρα.....	35
2.6.1.5 Στρυμονικό.....	36
2.6.1.6 Airi Bairi.....	36
2.6.1.7 Μύρκινος-Φιδοκορυφή.....	36
2.6.1.8 Σ.Σ Χρυσού.....	37
2.6.1.9 Πεντάπολη/Προφήτης Ηλίας.....	37
2.6.2 Πεδιάδα Δράμας.....	37
2.6.2.1 Ζωοδόχος Πηγή.....	37
2.6.2.2 Μεγαλόκαμπος.....	38
2.6.2.3 Μικρή Τούμπα.....	38
2.6.2.4 Μυλοπόταμος.....	38
2.6.2.5 Καλός Αγρός.....	38
2.6.2.6 Δοξάτ-Τεπέ.....	39
2.6.2.7 Κεφαλάρι.....	39
2.6.2.8 Πολύστυλο.....	39
2.6.2.9 Νέα Μπάφρα.....	39
2.6.2.10 Καλλίφυτος Depo.....	40
2.7 Σύνοψη.....	41

Κεφάλαιο 3. Οι νεολιθικές εγκαταστάσεις στις λεκάνες του Μέσου

και Άνω Στρυμόνα (7^η-5^η χιλιετία π.Χ.).....	44
3.1 Η γεωμορφολογία και το περιβάλλον της περιοχής.....	44
3.2 Οι τύποι των νεολιθικών εγκαταστάσεων, η οργάνωση και η στρωματογραφία τους.....	44
3.3 Το ζήτημα της χρονολόγησης.....	45
3.4 Οι εγκαταστάσεις της 7 ^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Μέσου Στρυμόνα.....	45
3.4.1 Κονachevo.....	45
3.4.2 Drenkovo I, <i>Ploshteko</i>	47
3.5 Οι εγκαταστάσεις της 6 ^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Μέσου Στρυμόνα.....	48
3.5.1 Κονachevo	48
3.5.2 Plindentsi.....	49
3.5.3 Brezhani.....	51
3.5.4 Balgarčevo.....	52
3.5.5 Drenkovo II, <i>Garleshki nivi</i>	55
3.5.6 Προμαχώνας-Topolnitsa.....	56
3.5.7 Drenkovo I, <i>Ploshteko</i>	58
3.6 Οι εγκαταστάσεις της 5 ^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Μέσου Στρυμόνα.....	59
3.6.1 Balgarčevo.....	59

3.6.2 Strumsko.....	60
3.6.3 Moshtanets.....	61
3.6.4 Προμαχώνας-Topolnitsa.....	62
3.7 Η κατοίκηση στη Κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα.....	64
3.8 Οι εγκαταστάσεις της 6 ^{ης} και 5 ^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Άνω Στρυμόνα.....	67
3.8.1 Galabnik.....	67
3.8.2 Krainitsi.....	68
3.8.3 Bersin.....	69
3.8.4 Pipercoy Čiflik.....	70
3.8.5 Slatino.....	71
3.8.6 Pernik.....	72
3.8.7 Dzherman.....	73
3.9 Η κατοίκηση στη Κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα.....	73
3.10 Σύνοψη.....	75
 Κεφάλαιο 4. Συζήτηση – Η κινητικότητα στη κοιλάδα του Στρυμόνα και τα δίκτυα επαφών ως μάρτυρες της δημογραφικής εξέλιξης	79
4.1 Η δημογραφική εξέλιξη της κοιλάδας του Στρυμόνα και ο υλικός πολιτισμός ως δείκτης επικοινωνίας.....	79
4.2 Αιτίες και κίνητρα μετακίνησης.....	89
 Συμπεράσματα.....	92
 Κατάλογος Πινάκων.....	96
 Κατάλογος Χαρτών.....	98
 Κατάλογος Εικόνων.....	100
 Βιβλιογραφία.....	107
 Πίνακες	124
 Χάρτες	130
 Εικόνες	142

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΝ	Αρχαιότερη Νεολιθική
ΜΝ	Μέση Νεολιθική
ΝΝ	Νεότερη Νεολιθική
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΒΑ	βορειοανατολικά
ΒΔ	βορειοδυτικά
ΝΑ	νοτιοανατολικά
ΝΔ	νοτιοδυτικά
μ.	μέτρο
τ.μ.	τετραγωνικό μέτρο
χλμ.	χιλιόμετρο
εικ.	εικόνα
πίν.	πίνακας
κ.ε.	και έπειτα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις προϊστορικές κοινωνίες, η σχέση μεταξύ των κοινοτήτων και των αντίστοιχων οικισμών τους τεκμηριώνεται κυρίως έμμεσα, μέσω του υλικού πολιτισμού και των αρχιτεκτονικών και λοιπών καταλοίπων τους. Η κινητικότητα διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην οικονομική, συμβολική και κοινωνική δυναμική αυτών των κοινωνιών, επηρεάζοντας τόσο τη μετακίνηση πρώτων υλών, ανθρώπων και ζώων, όσο και τη διάδοση πολιτιστικών στοιχείων, όπως η αρχιτεκτονική και η κεραμική¹. Αυτό το γεγονός συνεπάγεται με την ύπαρξη σύνθετων κοινωνικών δικτύων.

Κατά τη Νεολιθική περίοδο, η κινητικότητα ήταν πλήρως ανεπτυγμένη. Οι άνθρωποι μετακινούνταν σε ποικίλες αποστάσεις, όχι μόνο για τον σχηματισμό νέων εγκαταστάσεων, έπειτα από διάσπαση των προηγούμενων, αλλά για επικοινωνία με κατοίκους άλλων οικισμών, και για ανταλλαγή ιδεών και προϊόντων. Οι άνθρωποι έκαναν μετακινήσεις μικρής εμβέλειας από περιοχή σε περιοχή, ενώ όταν φαίνεται ότι αποφάσιζαν για τον οποιονδήποτε λόγο να εγκατασταθούν σε νέο μέρος, αυτό δεν γινόταν καθολικά για όλον τον οικισμό, αλλά ενδεχομένως να προηγούταν διάσπαση. Μέχρι και σήμερα παραμένουν αναπάντητα ορισμένα σημαντικά ζητήματα σχετικά με τη μετακίνηση, όπως είναι ο τρόπος με τον οποίον γινόντουσαν οι μετακινήσεις².

Βάσει του δεύτερου άξονα, η παρούσα εργασία θίγει το ζήτημα της κινητικότητας και δημογραφικής εξέλιξης κατά μήκος της κοιλάδας του ποταμού Στρυμόνα, εντός των σημερινών ορίων της Βόρειας Ελλάδας και της Βουλγαρίας, στο διάστημα μεταξύ της 7^{ης} και 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. και η διάκριση γίνεται ανά 500 χρόνια. Περαιτέρω χρονική υποδιαίρεση δεν είναι δυνατή, λόγω μη επαρκών πληροφοριών. Σε αυτό το σημείο κρίνεται αναγκαίο να τονιστούν ορισμένες αντικειμενικές δυσκολίες, όπως οι μη επαρκείς έρευνες και μελέτες ορισμένων σημείων της κοιλάδας, οι οποίες προκύπτουν ως επί το πλείστον από περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Η επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής οφείλεται στην εξέχουσα θέση που κατείχε ο χώρος της κοιλάδας του Στρυμόνα στα οικονομικά και κοινωνικά δίκτυα της περιόδου. Δεδομένου ότι η κοιλάδα αξιοποιήθηκε από τις αρχές της Νεολιθικής περιόδου ως πέρασμα από το Αιγαίο προς τα Βαλκάνια, μια σε βάθος μελέτη των οικισμών και κοινοτήτων που αναπτύχθηκαν μέσω αυτής της διαδικασίας θα ρίξει φως

¹ Leary 2014, όπως παρατίθεται στο Texugo et al. 2024

² Reingruber 2018, 15

στο ζήτημα των επαφών που αναπτύχθηκαν μεταξύ οικισμών, καθώς και των σχέσεων που αυτοί ανέπτυξαν. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η περαιτέρω διερεύνηση της κινητικότητας στη κοιλάδα του Στρυμόνα, των επαφών που ανέπτυξαν πληθυσμοί που κατοίκησαν την περιοχή, καθώς και της κατανόησης αυτού του φαινομένου.

Για να επιτευχθούν οι παραπάνω στόχοι, η εργασία διαιρείται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο θα γίνει μια ανασκόπηση του τοπίου της υπό μελέτη περιοχής, καθώς και των κλιματικών συνθηκών που επικρατούσαν στο διάστημα που πραγματεύεται η εργασία. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα μελετηθούν οικισμοί του Κάτω Στρυμόνα, ώστε να προκύψει η δημογραφική εξέλιξη της περιοχής και των δικτύων που αναπτύχθηκαν, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο αντικείμενο της έρευνας είναι η περιοχή του Μέσου και του Άνω Στρυμόνα, με σκοπό και πάλι, την ανασύσταση της δημογραφικής εξέλιξης. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο θα αναπτυχθεί μια διεξοδική συζήτηση, όπου, κυρίως μέσω του υλικού πολιτισμού, θα γίνει μια συζήτηση σχετικά με την μετακίνηση εντός και εκτός της κοιλάδας του Στρυμόνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Το γεωγραφικό πλαίσιο της υπό μελέτη περιοχής

Στην προϊστορική έρευνα, και κυρίως για ζητήματα που αφορούν στην μελέτη των κοινοτικών σχέσεων και στην σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον, η κατανόηση της γεωμορφολογίας και του κλίματος της περιόδου κρίνεται απαραίτητη. Ο χώρος των Βαλκανίων διαφοροποιείται από άλλες περιοχές της Ευρώπης λόγω του πολύμορφου ανάγλυφού του, με εκτεταμένες οροσειρές, πεδιάδες, ποταμούς και ρέματα (Χάρτης 1). Από την προϊστορική περίοδο ακόμη, οι άνθρωποι εκμεταλλεύτηκαν τις φυσικές διόδους για να μετακινηθούν και να διακινήσουν τις ιδέες και τα αγαθά τους.

Το πλούσιο τοπίο των Βαλκανίων προσέφερε δυνατότητες για ένα ευρύ φάσμα οικονομικών δραστηριοτήτων, οδηγώντας ομάδες ανθρώπων αρχικά σε εποχικές και αργότερα σε μόνιμες εγκαταστάσεις. Στις πρώτες φάσεις μόνιμης εγκατάστασης, οι οικονομικές δραστηριότητες περιορίζονταν στην εκμετάλλευση των διαθέσιμων πόρων που προσέφερε η χλωρίδα και η πανίδα, ενώ αργότερα παρατηρήθηκε επέκταση και σε άλλους τομείς, με τη χρήση των δικτύων ανταλλαγών. Η μεγάλη αλλαγή σημειώνεται στην 5^η χιλιετία π.Χ., με την οικονομία να περιλαμβάνει πλέον πολλά ανταλλάξιμα προϊόντα, όπως κοσμήματα από *Spondylus* -που βεβαίως διακινούνταν και κατά την 6^η χιλιετία π.Χ.-, και δυσεύρετα προϊόντα, όπως το αλάτι³. Για αυτές τις αλλαγές αξιοποιήθηκαν φυσικά περάσματα και διαδρομές που πρόσφερε το πλούσιο τοπίο, διευκολύνοντας τις μετακινήσεις.

Η παρούσα εργασία γεωγραφικά καλύπτει την περιοχή των λεκανών του Στρυμόνα. Συγκεκριμένα, τη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα για τα σημερινά ελληνικά εδάφη⁴, και τις λεκάνες του Μέσου και Άνω Στρυμόνα στα εδάφη της σημερινής Βουλγαρίας (Χάρτης 2). Στα βόρεια, η υπό έρευνα περιοχή ορίζεται από τον ποταμό Δούναβη, που αποτελεί το φυσικό σύνορο μεταξύ Βουλγαρίας και Ρουμανίας, και στα νότια με την έξοδο στο Αιγαίο. Δυτικά, η Βουλγαρία συνορεύει με τη Σερβία και την Βόρεια Μακεδονία, σε μια έκταση που χαρακτηρίζεται από εκτεταμένες οροσειρές, με κύρια του Αίμου, η οποία χωρίζει φυσικά τη Βουλγαρία σε βόρεια και νότια, και της οροσειράς της Ροδόπης, η οποία εκτείνεται μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Η περιοχή των Ανατολικών Βαλκανίων αποτελεί διαχρονικά στρατηγικό σημείο, καθώς επιτρέπει την έλευση επιρροών από όλες τις κατευθύνσεις (Αιγαίο, Ανατολία, Κεντρική

³ Κώτσος 2017, 19

⁴ Η λεκάνη περιλαμβάνει τους νομούς Σερρών, Δράμας και Καβάλας

Ευρώπη), ενώ η χερσόνησός τους λειτουργεί ως γέφυρα μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, από το Αιγαίο ως τον Δούναβη⁵.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει μια σύντομη επισκόπηση της γεωμορφολογίας της περιοχής που θα μελετηθεί στην παρούσα εργασία, προκειμένου να κατανοηθούν οι παράγοντες βάσει των οποίων αναπτύχθηκε η κατοίκηση από την 7^η έως την 5^η χιλιετία π.Χ.

1.1 Τα όρη

Το ορεινό σύστημα της Βουλγαρίας αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο του πλούσιου ανάγλυφου της χώρας και απαρτίζεται από οροσειρές μεσαίου ύψους. Παρόμοια κατάσταση συναντάται και στη Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία. Συγκεκριμένα, σχεδόν το 60% της έκτασης της Βουλγαρίας αποτελείται από ορεινές και λοφώδεις περιοχές⁶. Η Βουλγαρία περιλαμβάνει δύο κύριους ορεινούς όγκους, τα Βαλκάνια όρη⁷ στα βόρεια και την οροσειρά της Ροδόπης στα νότια (Χάρτης 3). Τα Βαλκάνια όρη διατρέχουν την Κεντρική Βουλγαρία και καταλήγουν στην Ανατολική Σερβία. Αναπτύσσονται στον άξονα Α-Δ και παραλλήλως του Δούναβη, με τις βόρειες πλαγιές τους να καταλήγουν στις εύφορες όχθες του ποταμού⁸. Πέρα από το γεγονός ότι η οροσειρά καταλήγει στη Σερβία, αποτελεί και την προέκταση των Καρπαθίων, συνδέοντας έτσι μεγάλο τμήμα της έκτασης της Βαλκανικής χερσονήσου. Τις φυσικές διαβάσεις του Αίμου αξιοποίησαν πληθυσμοί ήδη από τη Νεολιθική περίοδο για την μετακίνηση τους και για τη σύναψη σχέσεων με άλλους οικισμούς.

Η δεύτερη κύρια οροσειρά της Βουλγαρίας είναι η Ροδόπη (Χάρτης 4), η οποία συνδέει τη νότια Βουλγαρία με την Ελλάδα. Η οροσειρά αναπτύσσεται κυρίως στη Βουλγαρία και λιγότερο στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Διακρίνεται σε δυτική, με τον ορεινό όγκο Ρίλα, σε κεντρική, με εδάφη και στην Ελλάδα (Δράμα, Ξάνθη), και σε ανατολική, με σημαντικά μικρότερο υψόμετρο και με εύφορα οροπέδια. Η οροσειρά χαρακτηρίζεται από απότομα φαράγγια, ποτάμιες κοιλάδες και συμπαγή όγκο. Κυρίως λόγω του τελευταίου χαρακτηριστικού τα περάσματα ήταν δύσβατα και

⁵ Gaul 1948, 3

⁶ Marinova 2007, 95

⁷ Από τη τουρκική λέξη Balkan (=δασωμένη οροσειρά), γνωστά και ως οροσειρά του Αίμου (Stara Planina)

⁸ Gaul 1948, 3

ορισμένα μόνο σημεία μπορούσαν να αξιοποιηθούν. Παρά ταύτα, σε διάφορα σημεία της Ροδόπης έχουν έρθει στο φως σπήλαια, στα οποία βρέθηκαν προϊστορικά εργαλεία και πιθανόν αποτελούν ένδειξη προσωρινής κατοίκησης στη διάρκεια μετακίνησης. Τα περάσματα θα ήταν πιο προσιτά στη περιοχή των σημερινών συνόρων μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, καθώς το υψόμετρο είναι μικρότερο και το έδαφος πιο βατό.

Επίσης, στη λεκάνη των Σερρών περιλαμβάνονται οροσειρές στα βορειοανατολικά, στα νοτιοδυτικά, με τα όρη Άγκιστρον, Μενοίκιον, Βροντούς, Κρούσσια-Κερδύλια, και στα νοτιοανατολικά με το Παγγαίο όρος (Χάρτης 5), ενώ και η λεκάνη της Δράμας περιβάλλεται από χαμηλές και ψηλές οροσειρές (Χάρτης 6).

1.2 Το ποτάμιο δίκτυο

Από την προϊστορική περίοδο έως και σήμερα, το ποτάμιο δίκτυο αποτελεί σημαντικό μέσο μετακίνησης των ανθρώπων⁹, και επομένως της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης τους. Κατά μήκος των ποταμών έχει αποκαλυφθεί πλήθος νεολιθικών οικισμών, η γειτνίαση των οποίων οφείλεται στο εύφορο έδαφος και στην πρόσβαση σε πρώτες ύλες που προσφέρει το οικοσύστημα των ποταμών.

Η Βουλγαρία είναι μια χώρα με πλούσιο ποτάμιο δίκτυο (Χάρτης 7). Οι περισσότεροι ποταμοί είναι μικρής έκτασης και ροής και για αυτό δεν θα γίνει περαιτέρω αναφορά σε αυτούς. Ο πρώτος ποταμός που ξεχωρίζει λόγω του μεγέθους και της έκτασης του είναι ο Δούναβης, ο οποίος όπως προαναφέρθηκε, διαβρέχει το βόρειο τμήμα της χώρας και εκβάλλει στη Μαύρη Θάλασσα. Η λεκάνη απορροής καλύπτει λίγο λιγότερο από τη μισή έκταση της χώρας και από εκεί ξεκινούν οι ποταμοί Ogosta, Osam, Iskar κ.α. Ο ποταμός Iskar (ή Isker), είναι ο μεγαλύτερος ποταμός της χώρας που ρέει μόνο μέσα σε αυτήν. Είναι μια υδροτομή¹⁰ που ξεκινάει από την ορεινή έκταση της Σόφιας (στην οροσειρά Rila) και σε κάποιο σημείο της λεκάνης του Δούναβη ενώνεται με αυτόν. Ο επόμενος ποταμός είναι ο Tundzha. Ρέει κυρίως στη Βουλγαρία, με ένα μικρό τμήμα του να βρίσκεται στη Τουρκία. Ρέει από την οροσειρά του Αίμου και ενώνεται με τον ποταμό Maritsa στη Τουρκία¹¹. Ο ποταμός Maritsa (Εβρος) σχηματίζεται από τρεις μικρότερους ποταμούς που πηγάζουν στην οροσειρά

⁹ Biagi et al. 2005, 45

¹⁰ Ένα πέραςμα που δημιουργεί το τρεχούμενο νερό

¹¹ Gaul 1948, 4

Rila και εκβάλλει στον κόλπο της Αίνου. Ο τελευταίος ποταμός είναι ο Στρυμόνας. Αυτός πηγάζει από το όρος Vitosha της Ροδόπης και καταλήγει στο Αιγαίο Πέλαγος. Οι κύριοι παραπόταμοι του είναι ο Αγγίτης στην Ελλάδα, ο Rilska και ο Dzherman στη Βουλγαρία. Όλοι οι παραπάνω ποταμοί έχουν παραποτάμους που συμβάλλουν στον σχηματισμό πλημμυρικών πεδιάδων μεγάλης έκτασης και εύφορων εδαφών κατάλληλων για εγκατάσταση και εκμετάλλευση.

Στα ελληνικά εδάφη που μας απασχολούν στην εργασία, οι ποταμοί που διατρέχουν την έκταση είναι ο Νέστος (Metsa), ο Στρυμόνας (Struma) και ο Έβρος (Maritsa). Ο Νέστος είναι από τους μεγαλύτερους ποταμούς της Ελλάδας. Πηγάζει από το όρος Rila της Βουλγαρίας και εκβάλλει στο Θρακικό Πέλαγος, αφού διασχίσει τη Δράμα, τη Καβάλα και τη Ξάνθη. Διασχίζει το όρος Φαλακρό στη Δράμα και την Δυτική Ροδόπη. Μικρότεροι ποταμοί, όπως ο ποταμός Αγγίτης στη Δράμα ρέουν από τους ορεινούς όγκους και εκβάλλουν στον Στρυμόνα, όπως και άλλοι παραπόταμοι της λεκάνης της Δράμας και των Σερρών (Υδατικό Διαμέρισμα Ανατολικής Μακεδονίας) (Χάρτης 8). Για τους ποταμούς Έβρο και τον Στρυμόνα έχει γίνει ήδη αναφορά.

1.3 Οι λεκάνες, οι κοιλάδες και οι πεδιάδες

Τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά των δύο υπό μελέτη περιοχών, της Βουλγαρίας και της Ανατολικής Μακεδονίας, το κλίμα και το ποτάμιο δίκτυο συνέβαλαν στον σχηματισμό λεκανών, κοιλάδων και πεδιάδων. Για τη Νεολιθική περίοδο στη Βουλγαρία, οι περιοχές διακρίνονται σε πέντε κύριες, με βάση τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται η πεδιάδα του Δούναβη ανατολικά του ποταμού Rusenski Lom, η πεδιάδα του Δούναβη μεταξύ των ποταμών Timok και Yantra και η Θρακική πεδιάδα, η λεκάνη Zlatitsa-Pirdop και οι κοιλάδες των ποταμών Kamchiya, των Yantra και Rusenski Lom, της Άνω Θράκης (Maritsa, Tundzha και Arda), και τέλος η κοιλάδα των ποταμών Στρυμόνα και Νέστου (Mesta)¹² (Χάρτης 9). Οι κοιλάδες ποταμών της νότιας Βουλγαρίας, όπως του Στρυμόνα, του Νέστου και του Έβρου συνδέουν τη Βουλγαρία με το Αιγαίο και την Βόρεια Ελλάδα¹³. Αν και υπάρχουν πολλές περισσότερες πεδιάδες και λεκάνες, καθώς σχεδόν κάθε ποταμός έχει

¹² Nikolova 2021, Tab. 1

¹³ Marinova 2007, 95

και την αντίστοιχη πεδιάδα, για λόγους ευκολίας αυτές συμπεριλαμβάνονται στις πέντε προαναφερθείσες περιοχές.

Στον χώρο της Βόρειας Ελλάδας, η λεκάνη του ποταμού Στρυμόνα περιλαμβάνει τις κοιλάδες της Δράμας και των Σερρών, τις οποίες διατρέχουν οι ποταμοί Στρυμόνας και Αγγίτης (Χάρτης 10). Η πεδιάδα της Δράμας χαρακτηρίζεται από εκτεταμένα πλημμυρικά εδάφη και φιλοξένησε πλήθος νεολιθικών θέσεων. Πρόκειται για μια κλειστή λεκάνη σε υψόμετρο περίπου 45 μ., οριοθετείται από ορεινούς όγκους και διατρέχεται από τον Αγγίτη και τους παραποτάμους του, μέχρι να καταλήξουν στον ποταμό Στρυμόνα. Κατά τη Νεολιθική περίοδο η πεδιάδα της Δράμας προσέλκυσε πλήθος ανθρώπων και σχηματίστηκαν πολλοί οικισμοί σε ή γύρω από αυτήν. Αντίστοιχα, και η λεκάνη των Σερρών προσέλκυσε από νωρίς πληθυσμούς, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στα εύφορα εδάφη της.

1.4 Το περιβάλλον και το κλίμα

Το περιβάλλον και το κλίμα είναι αδιαμφισβήτητα από τις σημαντικότερες παραμέτρους που λαμβάνουν υπόψιν τους οι άνθρωποι προτού εγκατασταθούν σε έναν τόπο. Και τα δύο επηρεάζουν άμεσα την καθημερινότητα και επομένως η κατανόηση τους κρίνεται απαραίτητη για την κατανόηση του τρόπου ζωής των νεολιθικών ανθρώπων. Τα δεδομένα που έχουν συγκεντρωθεί και θα αναφερθούν προέρχονται από το διάστημα που ακολούθησε το επεισόδιο του 8200 Πριν από Σήμερα (ΠΣ)¹⁴, κατά το οποίο σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές. Πρόκειται για ένα ψυχρό και ξηρό κλιματικό γεγονός που μπορεί να αποτέλεσε την αιτία μετακίνησης πληθυσμών από την Ανατολία προς την Ελλάδα¹⁵. Αυτό το επεισόδιο προέκυψε από μια πλημμύρα πηγών γλυκού νερού, μαζί με πάγο από τους παγετώνες του Βόρειου Ατλαντικού Ωκεανού¹⁶. Δεν εκφράζεται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις περιοχές και θα μπορούσε να σχετιστεί και με πιο υγρά επεισόδια, αναλόγως την περιοχή¹⁷. Αυτό το κλιματικό συμβάν σε συνδυασμό

¹⁴ Lemmen & Wirtz 2014; Berger & Guilaine 2009

¹⁵ Θεοδωρακοπούλου 2020, 264

¹⁶ Erdoğan et al. 2022, 27

¹⁷ Darcque 2014, 427

με την πλημμύρα της Μαύρης Θάλασσας επηρέασαν αισθητά τη μετάβαση της Νεολιθικής περιόδου¹⁸ στο δυτικό τμήμα της Βουλγαρίας.

Το κλίμα της υπό μελέτη περιοχής και γενικά των Βαλκανίων διακρίνεται σε διάφορους τύπους, αναλόγως της γεωμορφολογίας της εκάστοτε περιοχής. Επικρατέστεροι είναι οι τύποι του μεσογειακού, του ηπειρωτικού και του κλίματος της στέππας. Στη Βουλγαρία συναντώνται όλοι οι τύποι κλίματος, ενώ στην βορειοανατολική Ελλάδα συναντάται ο μεσογειακός τύπος, με ξηρά καλοκαίρια και ήπιους χειμώνες. Στη ΝΑ Βουλγαρία, και συγκεκριμένα στη Θρακική πεδιάδα¹⁹, στη Νεολιθική περίοδο επικρατούσαν τα δάση, κυρίως δρυός αλλά και άλλων ειδών, συνοδευόμενα από μουσώνες που δημιούργησε η άνοδος της στάθμης της Μαύρης Θάλασσας²⁰. Με τα δάση δρυός να κυριαρχούν στα χαμηλά υψόμετρα και τα κωνοφόρα δάση στα μεγαλύτερα υψόμετρα, ο τύπος κλίματος που παρατηρείται είναι αυτός της δασικής στέππας, αρκετά παρόμοιος με τον σημερινό²¹. Παρόμοιο είναι το κλίμα και στο οροπέδιο του Κάτω Δούναβη, με την στέππα να δημιουργεί κρύους χειμώνες με αέρα και ξηρά καλοκαίρια²². Το κλίμα της Βουλγαρίας κατά την 7^η χιλιετία δεν διέφερε πολύ από το σημερινό, με τους χειμώνες να κυμαίνονται σχεδόν στα ίδια επίπεδα και τα καλοκαίρια να ήταν ελαφρώς πιο δροσερά²³ από ό,τι σήμερα. Σε γενικές γραμμές, για το μεγαλύτερο τμήμα της Βουλγαρίας, το κλίμα της Νεολιθικής περιόδου χαρακτηρίζεται ηπειρωτικό, με το νότιο μόνο τμήμα, στη κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα, να έχει στοιχεία μεσογειακού κλίματος²⁴.

1.5 Οι διαδρομές και τα φυσικά περάσματα

Στη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου η μετάδοση ιδεών και αγαθών επιτεύχθηκαν μέσω των φυσικών περασμάτων και των διαδρομών που χάραξαν οι άνθρωποι. Ακολούθησαν βατά φυσικά περάσματα, αξιοποιώντας τους ποταμούς, τους

¹⁸ Ryan et al 1997; Weninger et al. 2006; Turney & Brown 2007; Pross et al. 2009, όπως αναφέρεται στο Connor et al. 2013, 200

¹⁹ Πρόκειται για μια εύφορη λεκάνη μεταξύ των συγκροτημάτων της οροσειράς του Αίμου και φτάνει ως τις ακτές του Αιγαίου, της Μαύρης Θάλασσας και του Μαρμαρά. Για περισσότερα, βλ. Connor et al. 2013, 201

²⁰ Connor et al. 2013, 209; Filipova-Marinova et al. 2012

²¹ Connor et al. 2013, 210

²² Gaul 1948, 3

²³ Davis et al. 2003

²⁴ Marinova 2007, 95

παραποτάμους αλλά και τις κοιλάδες και πεδιάδες που αυτοί σχημάτιζαν²⁵. Πιο δύσκολες θεωρούνται οι διαδρομές μέσω ορεινών εκτάσεων, λόγω του ανώμαλου εδάφους και των στενών περασμάτων, οι οποίες όμως και πάλι φαίνεται να αξιοποιήθηκαν. Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με τα περάσματα και τα μονοπάτια που αξιοποιήθηκαν κατά τη Νεολιθική περίοδο από τους ανθρώπους. Η πρώτη θεωρία υποστηρίζει πως οι διαδρομές ήταν κυρίως κατά μήκος των ποταμών, λόγω της γειννίας των οικισμών με τις όχθες ποταμών²⁶. Η δεύτερη θεωρία υποστηρίζει πως αξιοποιήθηκαν κυρίως φυσικά περάσματα και μονοπάτια σε ημιορεινές και ορεινές περιοχές, ενώ φυσικά περάσματα έχουν εντοπιστεί και σε ημιορεινές και ορεινές περιοχές, κάνοντας λόγο για μετακινήσεις μέσω αυτών²⁷. Αυτή η άποψη στηρίζεται από την εύρεση πολλών θέσεων πάνω ή δίπλα σε αυτά τα περάσματα. Δεν αποκλείεται να ισχύουν και οι δύο θεωρίες, αν προστεθεί ο παράγοντας της εποχικότητας, καθώς ορισμένο διάστημα του χρόνου οι ποταμοί θα πλημμύριζαν και θα καθιστούσαν αδύνατη την παραποτάμια διέλευση.

Οι λόγοι για εγκατάσταση πάνω σε περάσματα ποικίλλουν. Πέρα του ότι οι κάτοικοι αυτών των οικισμών αξιοποίησαν το στρατηγικό σημείο για να μετακινηθούν προς άλλους οικισμούς και προς πηγές πρώτων υλών, μια αιτία ήταν και η άφιξη κατοίκων από άλλους οικισμούς. Έτσι, οι νεολιθικοί άνθρωποι αξιοποίησαν αυτά τα στρατηγικά σημεία για να αναπτύξουν επαφές, όχι μόνο φεύγοντας από τον οικισμό τους, αλλά και με το να δέχονται ανθρώπους που ήταν περαστικοί από εκεί.

Για την υπό μελέτη περιοχή, σημαντική δίοδο από τη Μεσόγειο στη Βουλγαρία και το αντίστροφο υπήρξε η κοιλάδα του Στρυμόνα²⁸. Το γεγονός πως η κοιλάδα αποτέλεσε σημαντικό πέρασμα επιβεβαιώνεται αφενός από τον μεγάλο αριθμό νεολιθικών θέσεων και αφετέρου από την εύρεση υλικού πολιτισμού στο μεγαλύτερο τμήμα της έκτασης της, καθώς παρά τα φαράγγια που εκτείνονται στη περιοχή Κτυρνίκ, λίγο παρακάτω η κοιλάδα ανοίγει ξανά για να ενωθεί με τον Strumica που οδηγεί στα Σκόπια. Μάλιστα, διακρίνουν πως η μετακίνηση στον άξονα Δ-Α της Αρχαιότερης Νεολιθικής μέσω των φυσικών περασμάτων των κοιλάδων του Στρυμόνα

²⁵ Κώτσος 2017, 29

²⁶ Μανιάτης κ.α. 2011, 154

²⁷ Grębska-Kulow & Zidarov 2021, 1011

²⁸ Gaul 1948, 4

και του Bregalnitsa αντικαθίσταται από τον άξονα Α-Δ στην επόμενη περίοδο μέσω των περασμάτων του Στρυμόνα και του Νέστου.

Από τη ρωμαϊκή περίοδο και έπειτα, η κοιλάδα του Στρυμόνα αποτέλεσε δρόμο επικοινωνίας τόσο για την σύνδεση της Ελλάδας με τη Βουλγαρία, όσο και για εγχώριες διαδρομές εντός Βουλγαρίας. Πιο ασφαλές είναι να καταλήξουμε σε ένα ενδιάμεσο συμπέρασμα, καθώς το ανάγλυφο της περιοχής δεν είναι ενιαίο αλλά διαρκώς αλλάζει. Έτσι, πιθανότερο φαίνεται να ακολουθήθηκαν διαδρομές τόσο κατά μήκος ποταμών, όταν το επέτρεπαν οι συνθήκες (ομαλό έδαφος, περίοδος που δεν υπερχειλίζει ο ποταμός), και αντίστοιχα να αξιοποιήθηκαν και ορεινά περάσματα, αναλόγως των ιδιαιτεροτήτων που θα συναντούσαν (φαράγγια, απότομο έδαφος, πολύ πυκνή βλάστηση).

Ορισμένες σύγχρονες διαδρομές που συνδέουν περιοχές της Θράκης με τη Βουλγαρία θα μπορούσαν να είναι παρόμοιες με προϊστορικές διαδρομές. Για παράδειγμα, από παραπόταμο του Yardemli-dere, ένας δρόμος ξεκινάει από το Kerdzali μέσω του παραπόταμου Άρδα οδηγεί στο Siyutlu Cai και μέσω της Ροδόπης καταλήγει στη Κομοτηνή²⁹. Οι διαδρομές που χάραξαν οι νεολιθικοί πληθυσμοί θα χαρακτηρίζονταν από ποικιλομορφία, καθώς θα έπρεπε να διασχίσουν πεδιάδες, όρη και ποταμούς για να καταλήξουν εκεί που ήθελαν. Αυτό ισχύει τόσο για τον χώρο της Βουλγαρίας όσο και της Βόρειας Ελλάδας. Τέλος, για τη λεκάνη των Σερρών, μεταξύ των οροσειρών παρατηρούνται ορισμένα χαμηλά περάσματα³⁰ που πιθανότατα να χρησίμευσαν κατά τη διέλευση των νεολιθικών ανθρώπων. Σε κάθε περίπτωση, οι νεολιθικοί άνθρωποι επεκτάθηκαν στον χώρο διασχίζοντας πεδιάδες, βουνά και φαράγγια, διαδίδοντας έτσι τις ιδέες τους και σχηματίζοντας ένα εκτεταμένο δίκτυο ανταλλαγών στα Βαλκάνια και την υπόλοιπη Ευρώπη.

1.6 Σύνοψη

Το παρόν κεφάλαιο εξέτασε τη γεωμορφολογία της Βουλγαρίας και της Βορείου Ελλάδος, με έμφαση στη κοιλάδα του Στρυμόνα. Η εξέταση του τοπίου και του περιβάλλοντος είναι απαραίτητη, ώστε να γίνει κατανοητός ο χώρος στον οποίο

²⁹ Gaul 1948, 5

³⁰ Fotiadis 1985, 100

οργανώθηκαν οι εγκαταστάσεις της Νεολιθικής περιόδου από την 7^η χιλιετία π.Χ., δεδομένης και της αλλαγής του τοπίου από τη Νεολιθική περίοδο έως σήμερα.

Όπως προαναφέρθηκε, το ανάγλυφο της υπό μελέτη περιοχής είναι ιδιαίτερα πλούσιο, προσφέροντας στους ανθρώπους εύφορα εδάφη, διόδους επικοινωνίας και πλούσια χλωρίδα και πανίδα προς εκμετάλλευση. Το τοπίο και ο άνθρωπος είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι, καθώς το κάθε στοιχείο επιδρά αλλά και δέχεται επιρροές από το άλλο. Οι άνθρωποι, με τις πρώτες μόνιμες κατοικίες και την συνεχή ανάπτυξη και επέκταση των οικισμών επενέβησαν στο περιβάλλον, αλλάζοντας την όψη του. Οι αποψιλώσεις δασικών εκτάσεων προς εκμετάλλευση της ξυλείας, η δημιουργία λάκκων και τάφρων, τα καινούργια περάσματα για επικοινωνία με άλλους οικισμούς κ.α. άφησαν ανεξίτηλο σημάδι στον χώρο και χρόνο. Πέρα των φυσικών διεργασιών, όπως οι πλημμύρες και οι αλλουβιακές αποθέσεις, οι άνθρωποι εκμεταλλεύτηκαν τα εύφορα εδάφη και τις κλιματικές συνθήκες για να αναπτύξουν τη γεωργία, αξιοποιώντας εκτάσεις για καλλιέργεια. Επίσης, με την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας οι άνθρωποι εκμεταλλεύτηκαν τη χλωρίδα για να τρέφουν τα ζώα τους. Έτσι, γίνεται αντιληπτό πως για την εκμετάλλευση και τελικά την μεταβολή του τοπίου δε χρειαζόταν κάτι άλλο πέρα των καθημερινών πρακτικών.

Τόσο στη Βουλγαρία όσο και στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα, τα εύφορα εδάφη προσέλκυσαν πλήθος νεολιθικών ανθρώπων από πολύ νωρίς. Η κατοίκηση σε πεδιάδες και λεκάνες, ο πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας και τα φυσικά περάσματα που επέτρεπαν τη μετακίνηση μεταξύ οικισμών, αποτέλεσαν στοιχεία που οδήγησαν στη μακρόπνοη εκμετάλλευση του χώρου από τον άνθρωπο. Το τοπίο, παρά τις μεταβολές του συνδέει ανθρώπους και μνήμες. Οι άνθρωποι που δραστηριοποιήθηκαν κατά τη Νεολιθική περίοδο γνώριζαν για τις μεταβολές του, λάμβαναν μέτρα και επιδρούσαν με την σειρά τους σε αυτό με τρόπο που τους εξυπηρετούσε. Η κατοίκηση γινόταν σε σημεία που συνέβαλαν στην κάλυψη των διευρυμένων αναγκών των ανθρώπων, όπως η δυνατότητα για γεωργία, κτηνοτροφία, η προσβασιμότητα σε πρώτες ύλες, αλλά και κοντά σε δίκτυα επαφών. Η πλειοψηφία των οικισμών, αν όχι όλοι οι οικισμοί, γινόταν σε σημεία στα οποία οι άνθρωποι μπορούσαν να αναπτύξουν αυτές τις δραστηριότητες που ήταν βασικές για την ζωή τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Οι νεολιθικές εγκαταστάσεις στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα (7η-5η χιλιετία π.Χ.)

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει τις νεολιθικές θέσεις στην λεκάνη του κάτω ρου του ποταμού Στρυμόνα³¹, την πεδιάδα της Δράμας και των Σερρών, μεταξύ της 7^{ης} και 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. Για λόγους έκτασης, στη μελέτη δεν περιλαμβάνονται θέσεις της Ανατολικής Μακεδονίας που δεν εντάσσονται στις προαναφερθείσες λεκάνες.

2.1 Η γεωμορφολογία και το περιβάλλον της λεκάνης

Ο ποταμός Στρυμόνας είναι διασυνοριακός μεταξύ της Βουλγαρίας, της Βόρειας Μακεδονίας και της Ελλάδας. Στην Ελλάδα ρέει μέσω της πεδιάδας των Σερρών και εκβάλλει στο Στρυμονικό Κόλπο³². Ορίζεται στα δυτικά από τον σερβομακεδόνικο ορεινό όγκο, και στα ανατολικά από τον ορεινό όγκο της Ροδόπης (όρη Παγγαίο και Μενοίκιον)³³. Στη λεκάνη του Στρυμόνα εντάσσονται υδρολογικά δύο μικρότερες λεκάνες, η λεκάνη του ποταμού Αγγίτη, που καλύπτεται κυρίως από τη λεκάνη της Δράμας, και η τεφρολεκάνη των Σερρών, ένα βύθισμα στο οποίο σχηματίστηκε ο Στρυμόνας στα ελληνικά εδάφη. Στο νότιο τμήμα της τεφρολεκάνης των Σερρών αναπτύσσεται η αντίστοιχη πεδιάδα. Η λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα³⁴ εντάσσεται στο υδατικό διαμέρισμα της Ανατολικής Μακεδονίας³⁵.

Η Βόρεια Ελλάδα βίωσε σημαντικές κλιματικές μεταβολές ήδη από το τέλος του Πλειστόκαινου. Η άνοδος της θερμοκρασίας και της υγρασίας, παράλληλα με τη διατήρηση εύκρατων συνθηκών οδήγησαν στην τήξη του παγετώνα στην οροσειρά της Ροδόπης³⁶, ενώ μεταβολές σημειώθηκαν στη λίμνη Πρέσπα και σε δασώδεις εκτάσεις. Με την επακόλουθη Νεότερη Δρυάδα (12.900-11.700 Π.Σ) το κλίμα ξαναέγινε κρύο στα Βαλκάνια³⁷, ενώ με το πέρασμα στο Ολόκαινο, το κλίμα γίνεται πάλι πιο υγρό και

³¹ Για τις νεολιθικές εγκαταστάσεις στον χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας, βλ. Κώτσος 2017

³² Βλ. Χάρτες 8 και 10 της εργασίας

³³ Glais et al. 2023, 3

³⁴ Όπου γίνεται αναφορά στον Κάτω Στρυμόνα, εννοείται και η πεδιάδα της Δράμας

³⁵ Χρόνη 2013, 16

³⁶ Gkouma & Karkanias 2018, 15

³⁷ Bordon et al. 2009, όπως αναφέρεται στο Gkouma & Karkanias 2018, 15

η εποχικότητα ευδιάκριτη. Αυτές οι συνθήκες επικράτησαν σε όλο το Βόρειο Αιγαίο, με διακυμάνσεις στην ένταση³⁸.

Η μετάβαση στο Ολόκαινο και η άνοδος του υδροφόρου ορίζοντα προκάλεσαν μεταβολές στη γεωμορφολογία της περιοχής, σχηματίζοντας εκτεταμένους υγροτόπους και κοιλάδες³⁹. Τα εύφορα εδάφη προσέλκυσαν τους πρώτους νεολιθικούς πληθυσμούς, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τους πολυάριθμους οικισμούς στη λεκάνη των Σερρών και της Δράμας, όπου πλήθος προϊστορικών θέσεων αναπτύχθηκε σε εγγύτητα με τις αλλουβιακές πεδιάδες και τους ποταμούς⁴⁰.

Η θέση της λεκάνης του Κάτω Στρυμόνα είναι μείζονος σημασίας για την ανάπτυξη και διάδοση των νεολιθικών πρακτικών, καθώς το μεταβατικό περιβάλλον της περιοχής συνέβαλε στην εξάπλωση των γεωργικών πρακτικών από την Ελλάδα στα Βαλκάνια⁴¹. Κατά την 6^η και 5^η χιλιετία π.Χ. παρατηρείται ραγδαία αύξηση των θέσεων, σε αντιδιαστολή με το τέλος της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., όταν οι θέσεις εγκαταλείπονται μαζικά⁴². Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού σημειώνεται εκ νέου αύξηση των θέσεων, όχι όμως όπως στην προηγούμενη περίοδο.

Το πλούσιο υδατογραφικό δίκτυο της κοιλάδας του Κάτω Στρυμόνα, με την πλέον αποξηραμένη λίμνη του Αχινού και άλλων λιμνών⁴³, με ρέματα και παραποτάμους, συνέβαλαν στη σταδιακή διάβρωση του εδάφους και στην αλλαγή της γεωμορφολογίας⁴⁴, μεταβάλλοντας το τοπίο γύρω από τους νεολιθικούς οικισμούς.

³⁸ Gkouma & Karkanias 2018, 15

³⁹ Gkouma & Karkanias 2018, 19

⁴⁰ Fotiadis 1985, 405

⁴¹ Marinova et al. 2012; Marinova 2007; Lespez et al. 2013; Krauß et al. 2017

⁴² Todorova 2007; Tsirtsoni 2016a

⁴³ Glais et al. 2023, 3

⁴⁴ Γραμμένος 1997, 319

2.2 Οι τύποι των νεολιθικών εγκαταστάσεων και η οργάνωσή τους

Η έρευνα των νεολιθικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα ξεκίνησε στις αρχές του 20^{ου} αι. Διακρίθηκαν δύο τύποι κατοίκησης, αναλόγως του τρόπου ανάπτυξης των οικισμών. Ο πρώτος και επικρατέστερος τύπος της Νεολιθικής περιόδου⁴⁵ είναι η τούμπα ή μαγούλα⁴⁶. Έρευνες που διεξήχθησαν στη Μακεδονία μετά την αποκάλυψη του τύπου της τούμπας έφεραν στο φως έναν δεύτερο τύπο κατοίκησης, τον επίπεδο εκτεταμένο⁴⁷. Η κύρια διαφορά μεταξύ των δύο τύπων έγκειται στον τρόπο σχηματισμού των επιχώσεων. Οι τούμπες διακρίνονται από την κάθετη διάταξη των οικιστικών φάσεων, με την μία οικιστική φάση πάνω στην άλλη. Σε πολλές περιπτώσεις η πρώτη εγκατάσταση γινόταν εξ αρχής σε ελαφρώς ανυψωμένο έδαφος για λόγους προστασίας από φυσικά φαινόμενα, όπως συναντάται στις λεκάνες της Δράμας και των Σερρών, με οικισμούς όπως το Ντικιλί Τας και η Δήμητρα. Αντιθέτως, οι επίπεδοι εκτεταμένοι οικισμοί ακολούθησαν την οριζόντια ανάπτυξη του οικισμού, με νέες οικίες να οργανώνονται δίπλα σε παλιές. Στη λεκάνη του Στρυμόνα, αυτό παρατηρείται κυρίως στις θέσεις του Μέσου και Άνω Στρυμόνα, καθώς σχεδόν όλοι στις πρώτες φάσεις τους ήταν πιο αραιοκατοικημένοι από ότι αργότερα. Σε αυτούς τους οικισμούς παρατηρείται πιο αραιή διάταξη των κτισμάτων, με μεγάλους ανοιχτούς χώρους, ενώ στις τούμπες η κατοίκηση είναι πυκνή και οι ανοιχτοί χώροι περιορισμένοι. Στη γεωγραφική έκταση που απασχολεί την παρούσα εργασία, συναντώνται και οι δύο οικιστικοί τύποι, με επικρατέστερο αυτόν της τούμπας.

Στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα έχει εντοπιστεί πλήθος προϊστορικών θέσεων, οι περισσότερες μέσω μη-συστηματικών ερευνών⁴⁸. Η πλειοψηφία των θέσεων συναντάται στα ανατολικά του ποταμού, καθώς η περιοχή στα δυτικά χαρακτηρίζεται από λοφίσκους και πρόποδες βουνών. Αυτό το ανάγλυφο δυσκόλεψε την ανάπτυξη μιας τούμπας, επομένως τυχόν επίπεδοι οικισμοί είναι δύσκολα ανιχνεύσιμοι⁴⁹.

Ένας περιορισμός στην έρευνα της περιοχής είναι οι δραματικές αλλαγές που υπέστη το τοπίο, με αλλουβιακές αποθέσεις ενδεχομένως να κάλυψαν σχεδόν εξ' ολοκλήρου προϊστορικές θέσεις, με αποτέλεσμα οι νεολιθικές επιχώσεις να βρίσκονται

⁴⁵ French 1967; Wace 1913-1914, όπως αναφέρονται στο Κώτσος 2017

⁴⁶ Στη Θεσσαλία ονομάζεται μαγούλα, ενώ στη Μακεδονία τούμπα

⁴⁷ Γραμμένος 1991

⁴⁸ Malamidou 2016, 299

⁴⁹ Fotiadis 1985; Γραμμένος 1991

σε χαμηλότερο επίπεδο, ενώ η έντονη διάβρωση παρέσυρε ή κατέστρεψε το σταθερό και κινητό υλικό των οικισμών⁵⁰.

2.3 Οι εγκαταστάσεις της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα

Ο ευρύτερος χώρος της Ανατολικής Μακεδονίας είναι ιδιαίτερος σε ό,τι αφορά στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο, καθώς εν αντιθέσει με τη Θράκη, στην οποία έχουν αποκαλυφθεί οικισμοί του β' μισού της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ., στην Ανατολική Μακεδονία και σε ολόκληρη τη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα, η 7^η χιλιετία π.Χ. εκφράζεται μόνο μέσα από τον οικισμό του Ντικιλί Τας. Η απουσία των θέσεων της 7^{ης} χιλιετίας πιθανότατα οφείλεται στις εκτεταμένες αλλουβιακές προσχώσεις λιμνών και ελών, καθώς και σε ιζηματοποιήσεις που έπληξαν τις πεδιάδες της Ανατολικής Μακεδονίας κατά το Ολόκαινο⁵¹.

2.3.1. Ντικιλί Τας, πεδιάδα της Δράμας

Ο οικισμός αναπτύχθηκε στο ΝΑ τμήμα της πεδιάδας της Δράμας, στους πρόποδες της χαμηλής οροσειράς της Λεκάνης⁵² και βόρεια των Τεναγών των Φιλίππων, του εκτεταμένου βάλτου που κάλυπτε μεγάλο μέρος της πεδιάδας της Δράμας⁵³. Η πηγή γλυκού νερού με την μικρή λίμνη στα ΒΑ του γηλόφου και ένα ρέμα στα ανατολικά διαμόρφωσαν το ιδανικό τοπίο για τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων, καθώς το έδαφος ήταν ιδιαίτερα εύφορο⁵⁴ (Εικ. 1). Ο περιβάλλον χώρος ήταν δασώδης⁵⁵, ενώ σε χαμηλότερα υψόμετρα παρατηρείται μεγάλη αύξηση των θάμνων, πιθανή ένδειξη αποψίλωσης. Γύρω στο 6.200 π.Χ. κυριαρχούν τα φυτά που βρίσκονται σε υγρά περιβάλλοντα, ένδειξη ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα⁵⁶.

Η ανασκαφή και έρευνα διεξάγεται συστηματικά από τη Γαλλική Σχολή και την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960⁵⁷. Τα κατάλοιπα της Αρχαιότερης Νεολιθικής αποκαλύφθηκαν με πυρηνοληψίες που

⁵⁰ Renfrew 1986

⁵¹ Lespez et al. 2017, 44

⁵² Lespez et al. 2017, 45

⁵³ Lespez et al 2013, 31

⁵⁴ Lespez et al 2013, 31

⁵⁵ Glais et al. 2016, 244

⁵⁶ Glais et al. 2016, 244

⁵⁷ Για τα προγράμματα, εκτενέστερη βιβλιογραφία στο http://www.dikili-tash.fr/content_gr/annexes/bibliographie.htm.

πραγματοποιήθηκαν με τη μέθοδο των καρότων⁵⁸, ενώ στον οικισμό εντοπίστηκαν κατάλοιπα όλων των περιόδων της Νεολιθικής.

Η πρώτη φάση κατοίκισης εντοπίστηκε στο ανατολικό και ΒΑ τμήμα της τούμπας, κοντά στη πηγή νερού⁵⁹. Τα δείγματα των πυρήνων χρονολόγησαν τον οικισμό γύρω στο 6500 π.Χ.⁶⁰. Συγκεκριμένα, στον Πυρήνα 2, σχεδόν πάνω στον φυσικό βράχο, δείγμα άνθρακα χρονολογήθηκε στο 6434-6356 π.Χ., ενώ βρέθηκαν και θραύσματα οστού και οστράκου. Στον Πυρήνα 3 βρέθηκαν τμήματα ξυλάνθρακα που χρονολογήθηκαν στο διάστημα 6437-6262 π.Χ. και 6462-6393 π.Χ.⁶¹.

Το επεισόδιο του 8200 ΠΣ⁶² εδώ εκφράστηκε με αύξηση του υδροφόρου ορίζοντα (Εικ. 2), στο διάστημα μεταξύ του 6378-6222 π.Χ. και 5997-5844 π.Χ.⁶³ Η υπερχειλίση του ρέματος στα ΒΑ της θέσης ενδεχομένως ήταν μια τοπική έκφραση της επίδρασης του φαινομένου στην περιοχή. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μαρτυρούν πως γύρω στο 6100-5900 π.Χ. οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να μεταφερθούν στη νότια πλαγιά και προς το κέντρο της μελλοντικής τούμπας, περιορίζοντας τις δραστηριότητες στην πλημμυρισμένη περιοχή. Όταν μετά το 6000 π.Χ. ο υδροφόρος ορίζοντας υποχώρησε, ο οικισμός εξαπλώθηκε προς όλες τις κατευθύνσεις, ενώ στην αρχική θέση κατοίκισης, η νέα εγκατάσταση έγινε πάνω από τις αλλουβιακές αποθέσεις⁶⁴. Στο τέλος της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. χρονολογήθηκε μια τάφος, πιθανώς με αποστραγγιστικό ρόλο, για μελλοντική προστασία του οικισμού από παρόμοιο γεγονός⁶⁵. Πιθανότατα τάφοι θα περιβάλλαν και άλλα σημεία του οικισμού.

Δυστυχώς, από τον πρώτο οικισμό δε σώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ωστόσο, λόγω της αποψίλωσης⁶⁶ που φαίνεται να έγινε εκείνη την περίοδο, τα υλικά των οικιών θα ήταν το ξύλο και ο πηλός. Τα ευρήματα είναι ελάχιστα, καθώς δεν διεξήχθη ανασκαφή. Το πιο χαρακτηριστικό είναι ένα ημικυκλικό ξέστρο, κατασκευασμένο από λεπτόκοκκο λευκό χαλκηδόνιο, πρώτη ύλη που συναντάται και σε μεταγενέστερες φάσεις του οικισμού. Το εργαλείο φέρει παράλληλα με εργαλεία της

⁵⁸ Lespez et al. 2013

⁵⁹ Lespez et al. 2013, 34

⁶⁰ Darcque et al. 2014, 426

⁶¹ Lespez et al. 2013

⁶² Mayewski et al. 2004

⁶³ Darcque et al. 2014, 427

⁶⁴ Lespez et al 2017, 51

⁶⁵ Lespez et al. 2013, 37

⁶⁶ Τα ξύλα είναι πολύ πιθανόν να προέρχονταν από δάση κοντά στον οικισμό. Bottema 1974

Ανατολίας⁶⁷ και με ορισμένους οικισμούς της 7^{ης} χιλιετίας στη νότια Βουλγαρία⁶⁸. Η παρουσία του συγκεκριμένου τύπου εργαλείου σε στρώματα κατοίκησης των πρώτων πληθυσμών, έχει εγείρει υποψίες για προέλευση των κατοίκων από την Ανατολή, κάτι που ωστόσο δεν αποτελεί καίριο επιχείρημα, καθώς πέρα του ότι ένα μόνο αντικείμενο δεν μπορεί να υποδείξει την προέλευση ολόκληρου του πληθυσμού ενός οικισμού, το ίδιο το αντικείμενο ενδεχομένως να βρισκόταν σε δεύτερη ή ακόμη και τρίτη χρήση.

Η ανακάλυψη του στρώματος της 7^{ης} χιλιετίας προσφέρει νέα στοιχεία σχετικά με τον καθορισμό ενός νέου τρόπου ζωής υπό τοπικές συνθήκες⁶⁹. Με αυτήν την χρονολόγηση, ο οικισμός εντάσσεται στον χάρτη των θέσεων που αποτέλεσαν περάσματα από την Ανατολή προς την Ευρώπη, καθώς μέχρι πρόσφατα η Ανατολική Θράκη θεωρούνταν το βασικό πέρασμα⁷⁰, με την πρωιμότερα χρονολογημένη θέση της περιοχής, τη Hoca Çeşme. Το σημείο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για την περιοχή, καθώς πέραν του εύφορου εδάφους, διευκόλυνε τους κατοίκους στη μετακινηθούν σε γύρω περιοχές της πεδιάδας. Μολονότι απουσιάζουν άλλοι οικισμοί της περιόδου στη γύρω περιοχή, δεν αποκλείεται εγκαταστάσεις μικρότερης έκτασης και διάρκειας ζωής να αναπτύχθηκαν σε εγγύτητα με το Ντικιλί Τας ή και σκόπιμα γύρω από αυτό.

2.4 Οι εγκαταστάσεις της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα

Η 6^η χιλιετία π.Χ. είναι η περίοδος που εμφανίζονται για πρώτη φορά πολλές νεολιθικές θέσεις στην περιοχή του Κάτω Στρυμόνα. Σύμφωνα με τη διάκριση των περιόδων που υφίσταται τώρα, σε αυτό το διάστημα εντάσσεται το β' μισό της Αρχαιότερης Νεολιθικής, όλη η Μέση Νεολιθική και η Νεότερη Νεολιθική Ι.

2.4.1. Ντικιλί Τας, πεδιάδα της Δράμας

Η φάση κατοίκησης του α' μισού της 6^{ης} χιλιετίας, εν μέρει εντάσσεται στο στρώμα κατοίκησης που αναφέρθηκε παραπάνω. Σε διάφορα σημεία του οικισμού, η 6^η χιλιετία αναγνωρίζεται ως η πρωιμότερη, επιβεβαιώνοντας την μεγάλη εξάπλωσή του σε αυτήν

⁶⁷ Balkan-Atlı1994, 88–89 και fig. 66, όπως αναφέρεται στο Lespez et al. 2013, 34

⁶⁸ Perlès 2005, 178-181

⁶⁹ Efstratiou 2007

⁷⁰ Nikolov 2017, 73

την περίοδο⁷¹ (Εικ. 3). Η στρωματογραφία επιβεβαιώνει την αδιάκοπη κατοίκηση για το διάστημα από το 5800-5400/5300 π.Χ.⁷² Γύρω στο 5400 π.Χ. παρατηρείται προτίμηση για συγκεκριμένα σημεία της τούμπας, μέσω του διαφορετικού πάχους των επιχώσεων, ενώ στο τοπίο σημειώνονται μεταβολές, με τη στάθμη του νερού σε πρωτόγνωρα χαμηλό επίπεδο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να κλείσει η άκρη του έλους των Φιλίππων από δεινρόδη παρόχθια βλάστηση⁷³. Το τοπίο, αν και βίωσε ορισμένες μεταβολές, εξακολουθούσε να είναι φιλόξενο για τους ανθρώπους, με εύφορα εδάφη για γεωργία και κτηνοτροφία, για αυτό και δεν αποτέλεσε αιτία εγκατάλειψης της θέσης.

Αναφορικά με την αρχιτεκτονική, τα κατάλοιπα υποδηλώνουν πως τα κτίρια είχαν προσανατολισμό Β-Δ και Ν-Α⁷⁴. Ήταν κατασκευασμένα από ξύλο και χώμα ή πηλό⁷⁵, και ανεγέρθηκαν με τη τεχνική *pisé*. Το σχήμα τους ήταν ορθογώνιο και εσωτερικά έφεραν διαχωριστικά⁷⁶. Όλες ήταν πλήρως εξοπλισμένες με φούρνο, εστία και πλατφόρμα για τα αγγεία. Σε ορισμένες οικίες βρέθηκαν λίθινα εργαλεία, μυλόλιθοι και κοσμήματα από *Spondylus* και άλλα υλικά⁷⁷, σε μια δε, βρέθηκε βουκράνιο (Εικ. 4), που αρχικά θα ήταν κρεμασμένο σε πάσσαλο ή σε τοίχο στο εσωτερικό του σπιτιού (Εικ. 5). Αυτή η πρακτική βρίσκει παράλληλα στην Ανατολία και σε οικισμούς του Μέσου Στρυμόνα.

Στην 6^η χιλιετία π.Χ. ο οικισμός του Ντικιλί Τας βίωσε την μεγαλύτερη ανάπτυξή του. Η μεγάλη χωρική του εξάπλωση ενδεχομένως να συνοδεύτηκε και από αύξηση του πληθυσμού, με την ανάγκη για περισσότερο χώρο. Ο οικισμός πλέον έχει μεταβάλλει για πάντα το τοπίο της περιοχής, κάνοντας την τούμπα ευδιάκριτη στην πεδιάδα της Δράμας. Αυτή η εξάπλωση συμπίπτει χρονολογικά με την εμφάνιση και άλλων οικισμών στη γύρω περιοχή, πιθανόν αποτέλεσμα της πληθυσμιακής αύξησης στον οικισμό. Στον οικισμό υπήρχαν χώροι παραγωγής κεραμικής, κοσμημάτων και εργαλείων. Λόγω της καλής ποιότητας και της μεγάλης ποσότητας, δεν αποκλείεται

⁷¹ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις χρονολογήσεις βλ. Lespez et al. 2013

⁷² Lespez et al. 2013, 40

⁷³ Glais et al. 2016, 245

⁷⁴ Darcque et al. 2007, 249

⁷⁵ Valamoti et al. 2015b, 130

⁷⁶ Darcque et al. 2007, 249

⁷⁷ Darcque et al. 2007, 251

μέρος της παραγωγής να προοριζόταν για άλλους οικισμούς και έτσι το Ντικιλί Τας να λειτουργούσε ως το κέντρο γύρω από το οποίο οργανώθηκε η κατοίκηση.

2.4.2 Σιταγροί, πεδιάδα Δράμας

Η νεολιθική τούμπα των Σιταγρών βρίσκεται στην πεδιάδα της Δράμας, πολύ κοντά στην αριστερή όχθη του ποταμού Αγγίτη και περίπου 25 χλμ. από τη σημερινή ακτή του Αιγαίου⁷⁸ (Εικ. 6). Η θέση είναι ιδιαίτερα προνομακή, καθώς οι κάτοικοι δεν περιορίστηκαν στους πόρους που βρίσκονταν σε άμεση γειτνίαση με τον οικισμό, αλλά φαίνεται πως αξιοποίησαν την πεδιάδα, με διαδρομές σε ορεινές περιοχές, ελώδεις εκτάσεις, όχθες ποταμών κ.α.⁷⁹

Η ανασκαφή διεξήχθη στο τέλος της δεκαετίας του 1960 από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή και το Πανεπιστήμιο του Los Angeles. Ανασκάφηκε περιορισμένη έκταση, στην οποία βρέθηκαν πολλά κινητά ευρήματα, αλλά ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα⁸⁰, κυρίως αποσπασματικά τμήματα πήλινων δαπέδων⁸¹ (Εικ. 7). Αυτό εγείρει προβληματισμό σχετικά με το πόσο αντιπροσωπευτικά είναι τα αποτελέσματα. Η 6^η χιλιετία αντιστοιχεί στη Φάση I (5500-5200 π.Χ.) και ελάχιστα στη Φάση II (5200-4700 π.Χ.)⁸².

Στα ευρήματα συγκαταλέγονται εγχάρακτα και μη ειδώλια (Εικ. 8), σκεύη ειδικής χρήσης που ενδεχομένως σχετίζονταν με τελετουργίες, όπως τρίποδες (Εικ. 9), άτρακτοι, κεραμική, κύλινδροι (Εικ. 10) κ.α. Μικρό ποσοστό πήλινων ατράκτων αποδόθηκε στο β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ., υποδηλώνοντας πως η επεξεργασία μαλλιού δεν ήταν ακόμη ιδιαίτερα ανεπτυγμένη. Βέβαια δεν αποκλείεται η χρήση ξύλινων εργαλείων που δεν διατηρήθηκαν⁸³. Άλλα ευρήματα της περιόδου, και συγκεκριμένα της Φάσης II του οικισμού, είναι κοσμήματα από *Spondylus* και άλλα υλικά, που επιβεβαιώνουν την επικοινωνία και διακίνηση προϊόντων με περιοχές του Αιγαίου, χάντρες και διάφορες πλαστικές μορφές επίπλων, και λειτουργούν ως μάρτυρες του ανεπτυγμένου συμβολικού και τελετουργικού χαρακτήρα του οικισμού.

⁷⁸ Nikolaidou et al. 2020, 54

⁷⁹ Davidson 1986

⁸⁰ Renfrew 1986, 176

⁸¹ Andreou et al. 1996, 586

⁸² Elster 1986, 303

⁸³ Papadopoulos & Nerantzis 2014, 38

Τμήματα του υλικού πολιτισμού, όπως τα σχηματικά αποδομένα ειδώλια με εγχάρακτη διακόσμηση και τα ομοιώματα με διακόσμηση ζγκ ζαγκ κ.α. (Εικ. 11), επιβεβαιώνουν την επιρροή από τον πολιτισμό Karanovo της Βουλγαρίας που αναπτύσσεται στο κεντρικό και βόρειο τμήμα της χώρας, καθώς και από περιοχές του Κάτω Δούναβη⁸⁴. Για την επαφή με τους οικισμούς αυτών των περιοχών πρέπει να ακολουθήθηκαν τα φυσικά μονοπάτια που χρησιμοποιούνταν για την μετακίνηση και συνέδεαν τις τρεις κοιλάδες του Στρυμόνα, καθώς κεραμική από τον οικισμό Strumsko βρίσκει παράλληλα με κεραμική των Σιταγρών Π⁸⁵. Ομοιότητες σημειώνονται και με τον πολιτισμό Vinca, για την φάση II κυρίως σε τριγωνικές μάσκες ειδωλίων⁸⁶ (Εικ. 12). Από τα παραπάνω φαίνεται πως ο οικισμός ήταν ενταγμένος σε δίκτυα επικοινωνίας με περιοχές έως και τον Δούναβη, ενώ ομοιότητες παρατηρούνται και με περιοχές του σημερινού ελλαδικού χώρου, όπως η Θεσσαλία και ο Μυλοπόταμος, στη κοιλάδα της Δράμας.

Κατά την 6^η χιλιετία π.Χ. ο οικισμός ήταν ανεπτυγμένος οικονομικά, αποτελούνταν από ανθρώπους που κατασκεύαζαν, αντάλλαζαν και διακινούσαν προϊόντα και ιδέες σε ένα ευρύ δίκτυο. Η κίνηση των κατοίκων για πρώτες ύλες, σε προϊόντα όπως το όστρακο *Spondylus*, θα μπορούσε προφανώς να συνδυαστεί και με επικοινωνία με οικισμούς που βρίσκονταν στη διαδρομή που ακολουθούσαν οι κάτοικοι των Σιταγρών.

2.4.3 Κρυονέρι, λεκάνη Σερρών

Ο οικισμός αναπτύχθηκε στη νότια πλαγιά ενός μικρού λόφου, στους πρόποδες του όρους Κερδύλλιο, στις Σέρρες, και δυτικά του ποταμού Στρυμόνα⁸⁷. Το σημείο είναι ιδιαίτερα προνομιακό, καθώς εκεί σχηματίστηκε ένα φυσικό πέραςμα μεταξύ του ηπειρωτικού χώρου των Βαλκανίων και του Αιγαίου. Ο οικισμός βρίσκεται περίπου 5 χλμ. από τη θάλασσα και κατά τη Νεολιθική περίοδο η απόσταση θα ήταν σχεδόν ίδια⁸⁸. Το περιβάλλον χαρακτηρίζεται από πλούσιο υδατογραφικό δίκτυο, καθώς εκτός

⁸⁴ Ως Κάτω Δούναβης λαμβάνεται η περιοχή που πλήττεται από τα πλημμυρικά επεισόδια του ποταμού Δούναβη.

⁸⁵ Renfrew 1986, 481

⁸⁶ Gimbutas 1986, 240

⁸⁷ Malamidou 2007, 297

⁸⁸ Malamidou 2016, 299

από τον Στρυμόνα, στα νότια του οικισμού ρέει ο παραπόταμος Καστρόλακκας και στα ΝΑ μια πηγή νερού, η οποία κατέληγε σε μια μικρή ελώδη λίμνη⁸⁹. Ο Καστρόλακκας είναι πολύ πιθανόν να πλημμύριζε συχνά, εξ' ου και η ανυψωμένη θέση του οικισμού. Στα δυτικά της θέσης εκτείνονται εύφοροι χαμηλοί λόφοι, κατάλληλοι για γεωργία και κτηνοτροφία⁹⁰.

Η στρωματογραφία έφτασε στο βάθος των 3.5 μ., και το β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας αντιστοιχεί σε μικρό ποσοστό των ευρημάτων⁹¹, ενώ το μεγαλύτερο μέρος αναλογεί στις αρχές της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. κ.ε. Η πανίδα αντιπροσωπεύεται από μεγάλη ποικιλία ειδών. Πέρα από τα οικόσιτα ζώα, 8 είδη άγριων θηλαστικών έχουν ταυτιστεί, ενώ παρατηρήθηκε και μεγάλη ποικιλία σε ψάρια και πουλιά, κυρίως λόγω της γεωγραφικής θέσης του οικισμού, δίπλα στις εκβολές του Στρυμόνα και στα όρια Παγγαίο και Κερδύλιο. Λόγω του ότι η στρωματογραφία αποκάλυψε επιχώσεις κυρίως της επόμενης χιλιετίας, η αρχιτεκτονική και τα ευρήματα θα αποδοθούν στη 5^η χιλιετία.

Ένας λάκκος στην ανατολική πλευρά του λόφου, στα όρια του οικισμού, χρονολογήθηκε στο τέλος της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. Έχει διάμετρο 1 μ. και σκάφτηκε ως το φυσικό έδαφος. Η ανατολική πλευρά του φέρει μια ιδιαίτερη σύνθεση από πέτρες και χώμα, με άνοιγμα 40 εκ. και έντονα ίχνη καύσης. Πιθανώς επρόκειτο για μια απλή μορφή κλιβάνου, σε μια πρώιμη προσπάθεια των προϊστορικών αγγειοπλαστών να διαχωρίσουν τον θάλαμο όπου ήταν η φωτιά από τη σχάρα που συγκρατούσε τα αγγεία, ώστε να μπορέσει να ελέγξει τις συνθήκες καύσης για την παραγωγή πιο ιδιαίτερων σκευών. Στην ίδια περίοδο αποδίδεται ένας λάκκος γεμάτος με στάχτη, θραύσματα κεραμικής, τμήματα πηλόμαζας και οστών, όλα εκ των οποίων ήταν καμένα⁹². Λόγω της αλλαγής της τοπογραφίας, δεν είναι σίγουρο αν αυτές οι δύο κατασκευές ήταν εντός ή εκτός του οικιστικού χώρου. Μολονότι τα στοιχεία για την 6^η χιλιετία είναι πενιχρά, φαίνεται πως ο οικισμός ήταν αρκετά ανεπτυγμένος, έχοντας μάλιστα δικές του παραγωγές.

⁸⁹ Lespez et al. 2014

⁹⁰ Fotiadis 1985, όπως αναφέρεται στο Malamidou 2016, 299

⁹¹ Malamidou 2016, 303

⁹² Malamidou 2016, 303

2.4.4 Δήμητρα, πεδιάδα της Δράμας

Η τούμπα της Δήμητρας βρίσκεται στην πεδιάδα της Δράμας και απέχει 15 χλμ. από την Αμφίπολη και 19 χλμ. ΝΔ από το δέλτα του Στρυμόνα⁹³. Η θέση αναπτύχθηκε πάνω σε μια φυσική ράχη με χαλίκι και περίπου 1.5 χλμ. από το σημερινό χωριό Δήμητρα⁹⁴. Ο ποταμός Άγγιστα απέχει περίπου 150 μ. από την θέση και πλημμυρικά επεισόδια του προκάλεσαν διάβρωση των επιχώσεων της μίας πλευράς. Η Δήμητρα ανήκει στην κατηγορία της τούμπας επί τραπέζης⁹⁵, με μέγιστο ύψος τα 39 μ. (30 μ. η τράπεζα και 9 μ. η τούμπα). Διαταραχές από σκαπτικά μηχανήματα προκάλεσαν έντονη διάβρωση στην ανατολική και βόρεια πλευρά⁹⁶. Έτσι οι ανασκαφές περιορίστηκαν σε μια έκταση των 32 τ.μ., χωρίς ευρήματα που θα βοηθούσαν περισσότερο στη κατανόηση του χώρου.

Ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων έδειξε πως ο οικισμός κατοικούταν από το β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. κ.ε.⁹⁷ Σε αυτή τη φάση δεν αντιστοιχεί μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών καταλοίπων, παρά μόνο τμήματα υποθεμελίωσης τοίχων, συστάδες πετρών, και δύο λάκκοι άγνωστης χρήσης, με ενδιάμεσο τμήμα δαπέδου⁹⁸. Από τις υποθεμελιώσεις φαίνεται πως για την υποδομή των σπιτιών χρησιμοποιήθηκε πέτρα⁹⁹. Στα δυτικά βρέθηκε τμήμα δαπέδου από κιτρινωπό πατημένο πηλό, πάνω σε στρώμα με χαλίκια. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε αγγείο το οποίο πιθανώς να βρισκόταν κοντά σε εστία, καθώς δίπλα του υπήρχε μεγάλη συγκέντρωση άνθρακα. Κάτω από το στρώμα χαλικιών αποκαλύφθηκε μια ακόμη εστία, ενώ στα ανατολικά και σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν και άλλες συστάδες από πέτρες, με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ¹⁰⁰.

Στα ευρήματα συγκαταλέγονται πεσσοί από σφενδόνες, οστέινα και λίθινα εργαλεία, σφονδύλια, τριπτήρες, χάντρες, πλακίδια (Εικ. 13), κεραμική, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, βραχιόλια από *Spondylus*¹⁰¹, η παρουσία του

⁹³ Γραμμένος 1997, 27

⁹⁴ Μεγάλος αριθμός αντιστοιχεί στην Φάση II των Σιταγρών. Για περισσότερα, βλ. Renfrew 2003, 485

⁹⁵ Γραμμένος 1997, 30

⁹⁶ Γραμμένος 1997, 27

⁹⁷ Renfrew 2003, 485

⁹⁸ Γραμμένος 1997, 55

⁹⁹ Σωφρονίδου 1995, 37

¹⁰⁰ Γραμμένος 1997, 55

¹⁰¹ Γραμμένος 1997, 56-57

οποίου τεκμηριώνεται σε πολλές θέσεις της περιοχής και έτσι εντάσσει και τον οικισμό της Δήμητρας στα δίκτυα διακίνησης.

Ο οικισμός διαφέρει από άλλους της περιόδου, καθώς εδώ παρατηρείται η χρήση της πέτρας στην ανέγερση κτισμάτων, και όχι μόνο ξύλινοι πάσσαλοι και πηλός. Τα ευρήματα, τα οποία εμφανίζουν ποικιλία, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα.

2.4.5 Αρκαδικός/Δράμα

Ο οικισμός βρίσκεται δίπλα στο ποτάμι που πηγάζει από τα νερά της Αγίας Βαρβάρας¹⁰². Ο οικισμός, αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται να αποτελεί μια τούμπα, στην πραγματικότητα είναι ένας οικισμός που αναπτύχθηκε οριζόντια, και σε κάποια σημεία έχει περισσότερες επιχώσεις. Συγκεκριμένα, οι επιφανειακές έρευνες υπέδειξαν μια έκταση περίπου 500×500 μ. με κλίση¹⁰³, στην οποία βρέθηκε σημαντική συγκέντρωση κεραμικής. Μάλιστα, ο οικισμός θεωρείται η μεγαλύτερη προϊστορική τούμπα του νομού Δράμας¹⁰⁴, αλλά και ο αρχαιότερος μόνιμος προϊστορικός οικισμός της πόλης¹⁰⁵. Τα ευρήματα τον τοποθετούν σχεδόν στα μέσα της 6^{ης} χιλιετίας, με αποσπασματική συνέχιση μέχρι και τους ιστορικούς χρόνους¹⁰⁶. Το τοπίο είναι φιλόξενο, καθώς το ποτάμι που περνάει κοντά από τη θέση έχει δημιουργήσει εύφορο έδαφος κατάλληλο για την ανάπτυξη της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας, και δραστηριοτήτων όπως η αλιεία.

Οι ανασκαφές ξεκίνησαν από την ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και υπεύθυνο τον καθηγητή Γ. Χουρμουζιάδη, το διάστημα 1991-1992 και συνεχίστηκαν στις αρχές του 2000 για λίγες ανασκαφικές περιόδους. Στην πρωιμότερη φάση του οικισμού, η οργάνωση του χώρου γίνεται γνωστή από τα σπίτια Α, Β, Δ¹⁰⁷ (Εικ. 14). Ο χώρος είναι πυκνοκατοικημένος, οι οικίες βρίσκονται στον ίδιο άξονα (Δ-Α) ανά 2 μ.¹⁰⁸, είναι κατασκευασμένες κατά τον ίδιο τρόπο (τεχνική *pisé*), έχουν μεγάλο μέγεθος και είναι δίχωρες. Οι τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες είναι συγκεντρωμένες στον

¹⁰² Περιστέρη 2004, 131

¹⁰³ Renfrew 2003, 478

¹⁰⁴ Περιστέρη 1998, 103

¹⁰⁵ Περιστέρη 1998, 103

¹⁰⁶ Περιστέρη 2004, 131

¹⁰⁷ Περιστέρη 2006, 26

¹⁰⁸ Περιστέρη 2006, 27

οικιακό χώρο, καθώς στις οικίες βρέθηκαν εστίες και φούρνοι. Αν αυτό είναι κοινό για όλα τα σπίτια, τότε θα μπορούσε να υπάρξει μια αυτονομία στην κάθε οικία, ένα ξεχωριστό νοικοκυριό¹⁰⁹.

Στο αψιδωτό τμήμα βρέθηκαν αποθηκευτικά αγγεία, ενώ στην οικία Α, στον χώρο του εσωτερικού τοίχου βρέθηκαν διάσπαρτα ειδώλια.¹¹⁰ Στα υπόλοιπα ευρήματα συγκαταλέγονται αποθηκευτικά και μαγειρικά αγγεία, λίθινα εργαλεία, μυλόπετρες και ειδώλια (Εικ. 15). Τα περισσότερα ευρήματα χρονολογικά αντιστοιχούν με τη φάση ΙΙ των Σιταγρών (τέλη 6^{ης} χιλιετίας π.Χ.).

Η οργάνωση του οικισμού επιβεβαιώνει την μεγάλη ανάπτυξη του. Περαιτέρω ανασκαφή θα καθιστούσε πιο κατανοητή την ενδοκοινοτική οργάνωση αλλά και τις παραγωγικές δυνάμεις του οικισμού. Σε πολλά σημεία, ο οικισμός θυμίζει το Ντικιλί Τας. Κυρίως στην αρχιτεκτονική (με εξαίρεση το αψιδωτό τμήμα) και την οργάνωση του χώρου, οι δύο οικισμοί φέρουν πολλές ομοιότητες. Λαμβάνοντας υπόψιν τις ομοιότητές τους, καθώς και του ότι οι δύο οικισμοί οργανώθηκαν εντός της ίδιας πεδιάδας και ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένοι πληθυσμιακά και παραγωγικά, θα μπορούσε να είχε αναπτυχθεί μια αμφίδρομη επιρροή. Άλλωστε, σε πολλές περιπτώσεις οικισμών της περιοχής παρατηρούνται σημαντικές ομοιότητες τόσο στον υλικό πολιτισμό, όσο και στην οργάνωση του χώρου, υποδηλώνοντας ότι υπήρχαν επαφές μεταξύ των κατοίκων της πεδιάδας. Λόγω των ομοιοτήτων τους, θα μπορούσε να γίνει λόγος και για οικισμούς όμοιου χαρακτήρα, που κατείχαν πιο κεντρικό χαρακτήρα για τους γύρω οικισμούς.

2.4.6 Άγιο Πνεύμα

Ο οικισμός οργανώθηκε σε μικρό λόφο στις υπώρειες του Μενοίκιου όρους και σε υψόμετρο 250 μ., 16 χλμ. ανατολικά της πόλης των Σερρών, στο ανατολικό άκρο της λεκάνης¹¹¹. Οι κάτοικοι είχαν άμεση πρόσβαση στο νερό μέσω δύο ρεμάτων που έρρεαν στα ανατολικά και στα δυτικά του οικισμού, πλαισιώνοντάς τον. Μόνο το ΒΑ τμήμα του λόφου ανασκάφτηκε, στα πλαίσια σωστικών ανασκαφών.

¹⁰⁹ Όπως στην περίπτωση του Ντικιλί Τας

¹¹⁰ Περιστέρη 2004, 134

¹¹¹ Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, 505

Η πλειονηφία των ευρημάτων χρονολογήθηκε στο β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας και στο α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹¹². Στο δυτικό τμήμα του αποκαλύφθηκε αναλληματικός τοίχος κατασκευασμένος με αργολιθοδομή, στον άξονα Β-Ν. Η θεμελίωση του βρίσκεται πάνω σε ανθρωπογενείς αποθέσεις και συγκρατούσε τις επιχώσεις ενός ανώτερου ανδῆρου στα δυτικά. Το σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται μεταξύ 0.30-1.00 μ., με το αρχικό ύψος του να ήταν μεγαλύτερο¹¹³, όπως υποδεικνύει η συσσώρευση λίθων στα ανατολικά του (Εικ. 16). Το φαινόμενο των τοίχων σε λόφους φαίνεται να είναι επαναλαμβανόμενο, καθώς και σε άλλες θέσεις έχουν βρεθεί παρόμοιες κατασκευές, προς ευθυγράμμιση του εδάφους, όπως στον Λιμένα της Θάσου. Ο οικισμός δεν προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για τον υλικό πολιτισμό του σε αυτή την περίοδο, ούτε για την αρχιτεκτονική του.

2.5 Οι εγκαταστάσεις της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Κάτω Στρυμόνα

Με βάση την τρέχουσα περιοδοποίηση, η 5^η χιλιετία π.Χ. καλύπτει τρεις περιόδους, την NN I (5400–4800 π.Χ.), την NN II (4800–4500 π.Χ.) και την TN (4500–3200 π.Χ.). Οι τρεις περίοδοι παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές, διατηρώντας όμως έναν συσχετισμό¹¹⁴. Σε όλη την 5^η χιλιετία π.Χ., οι εύφορες πεδιάδες της Δράμας και των Σερρών ήταν πυκνοκατοικημένες, ενώ στο τέλος της χιλιετίας σημειώνεται μαζική εγκατάλειψη των θέσεων.

2.5.1 Ντικιλί Τας

Στο Ντικιλί Τας η 5^η χιλιετία αντιπροσωπεύεται πλήρως. Οι επιχώσεις έχουν πάχος 2-4 μ. και η έκταση του οικισμού φαίνεται μεγαλύτερη από ό,τι στη προηγούμενη περίοδο (βλ. Εικ.4). Η επέκταση ενδεχομένως να είχε ως αποτέλεσμα επιχώσεις μικρότερου πάχους.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. δίνουν σημαντικές πληροφορίες για την οργάνωση του οικισμού. Στο ανατολικό τμήμα της τούμπας, που χρονολογείται στο διάστημα 4400-4200 π.Χ., η χωροταξική οργάνωση του οικισμού

¹¹² Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, 505

¹¹³ Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, 506

¹¹⁴ Papathanassopoulos 1996

είναι πιο ξεκάθαρη, με τέσσερις οικίες οργανωμένες σε παράλληλες σειρές στον άξονα BA-ND, με ενδιαμέσα μονοπάτια¹¹⁵ (Εικ. 17). Παρόμοια διάταξη οικιών παρατηρείται και σε οικισμούς των Βαλκανίων της περιόδου (Radingrad, Oncarono, Polyanitsa κ.α.).¹¹⁶ Για την ανέγερση των οικιών χρησιμοποιήθηκε η τεχνική wattle and daub¹¹⁷. Δίπλα στις οικίες αποκαλύφθηκαν χώροι με χρώμα γκρι χρώματος, ανακατεμένο με θραύσματα κεραμικής και οστά και ερμηνεύτηκαν ως εξωτερικοί βοηθητικοί χώροι¹¹⁸. Και σε αυτήν την περίοδο οι οικίες λειτουργούν ως οικιακές μονάδες, πλήρως εξοπλισμένες με φούρνο, έδρανο, αποθηκευτικά αγγεία και σε όλες τις οικίες η διάταξη των εσωτερικών κατασκευών ήταν παρόμοια (Εικ. 18). Ένα κτίσμα ήταν χωρισμένο σε τρία παρόμοια τμήματα, όλα εξοπλισμένα με τον ίδιο τρόπο και χωρίς εσωτερική επικοινωνία. Πιθανότατα να λειτουργούσαν ως ξεχωριστά νοικοκυριά.

Σε στρώματα της περιόδου βρέθηκαν κουτάλια, κατασκευασμένα από διάφορα υλικά (όστρεο, οστό, ίσως και ξύλο)¹¹⁹. Επίσης συχνά ευρήματα είναι τα υφαντικά βαρίδια, οι σφραγίδες και τα κοσμήματα από *Spondylus* (Εικ. 19). Μια άλλη ομάδα του υλικού πολιτισμού που συναντάται στα στρώματα της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. είναι τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια (Εικ. 20, 21). Τέλος, η κεραμική είναι ιδιαίτερα καλής ποιότητας και με ποικιλία τύπων (Εικ. 22).

Σημαντική αποκάλυψη είναι οι μεγάλες ποσότητες κουκουτσιών και φλουδών σταφυλιών που ταιριάζουν με τα υπολείμματα του πατητηριού. Τα κουκούτσια ανήκουν στην άγρια μορφή της αμπέλου, υποδηλώνοντας ότι το πρώιμο κρασί παρασκευάστηκε από άγρια κλήματα ή από αμπέλια στο πρώτο στάδιο εξημέρωσης¹²⁰. Το τρυγικό οξύ και άλλα συστατικά που βρέθηκαν στα αγγεία υποδηλώνουν πως τα σταφύλια υπέστησαν ζύμωση για να παραχθεί κρασί και υποπροϊόντα¹²¹. Πρόκειται για την μέχρι τώρα πρωιμότερη ένδειξη παραγωγής κρασιού στην Μεσόγειο¹²².

Όπως έδειξαν μελέτες με C¹⁴, στο διάστημα 4300/4260 π.Χ., το μεγαλύτερο μέρος του οικισμού καταστράφηκε από πυρκαγιά. Αν και η κατοίκηση διακόπηκε, η

¹¹⁵ Darcque et al. 2007, 253; Malamidou et al. 2017

¹¹⁶ Papadopoulos

& Nerantzis 2014, 33

¹¹⁷ Papadopoulos & Nerantzis 2014, 4

¹¹⁸ Darcque et al. 2007, 253

¹¹⁹ http://www.dikili-tash.fr/content_gr/chronologie/neolithique/neo_outils_terre_cuite.htm

¹²⁰ Pagnoux et al. 2021; Garnier & Valamoti 2016; Mangafa & Kotsakis 1996

¹²¹ Valamoti 2015, 41

¹²² Valamoti et al. 2015a

εκμετάλλευση του χώρου συνεχίστηκε σε κάποιο παλιό κτήριο, που λειτούργησε ως αχυρώνας¹²³, υποδεικνύοντας πως ο πληθυσμός λογικά μετακινήθηκε σε κοντινή απόσταση.

Το Ντικιλί Τας κατά την 5^η χιλιετία π.Χ. παραμένει ένας πολύ σημαντικός οικισμός για την πεδιάδα της Δράμας, καθώς η κατοίκηση είναι αδιάκοπη και ο υλικός πολιτισμός του είναι μεγάλης ποικιλίας και καλής ποιότητας. Οι καινοτομίες με την παραγωγή κρασιού και άλλων προϊόντων από σταφύλια, όπως το ξύδι, επιβεβαιώνουν την ανάπτυξη του οικισμού. Σε αυτήν την περίοδο απουσιάζουν από άλλους οικισμούς τέτοια προϊόντα, οπότε δεν είναι απίθανο ο οικισμός να αντάλλαζε αυτά τα προϊόντα για κάτι άλλο. Η εγκατάλειψη του οικισμού στο τέλος της χιλιετίας διήρκεσε για κάποιους αιώνες, και κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού η κατοίκηση περιορίστηκε σε ορισμένα σημεία της τούμπας, ενώ ορισμένα σημεία του οικισμού φαίνεται να είχαν καεί¹²⁴. Πιθανότατα οι κάτοικοι που εγκατέλειψαν τον οικισμό να μετακινήθηκαν σε κοντινή απόσταση και να αξιοποίησαν οι ίδιοι τον χώρο ως αχυρώνα, χωρίς όμως να αποκλείεται το ενδεχόμενο η χρήση του χώρου να έγινε από κατοίκους άλλων οικισμών, που δεν είχαν άμεση σχέση με τον οικισμό. Το Ντικιλί Τας εγκαταλείφθηκε πριν φτάσει στην ύφεση του.

2.5.2. Σιταγροί

Η 5^η χιλιετία π.Χ. αντιστοιχεί στην Φάση III του οικισμού (4800-3500 π.Χ.). Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα απουσιάζουν, καθώς βρέθηκαν μόνο δάπεδα κιτρινωπού πηλού. Αυτή η φάση του οικισμού είναι κυρίως γνωστή λόγω της κεραμικής, με την παρουσία διαφόρων κατηγοριών¹²⁵.

Μελέτες γύρης έδειξαν πως η βλάστηση στην πεδιάδα της Δράμας αποτελούνταν κυρίως από φυλλοβόλα δάση¹²⁶. Η αποψύλωση των δασικών εκτάσεων δεν ήταν εκτεταμένη και δεν επηρέασε σημαντικά το περιβάλλον¹²⁷.

¹²³ Darcque et al. 2014, 427

¹²⁴ Darcque et al. 2015, 410-411; Tsirtsoni 2016b

¹²⁵ Evans 1986, 395

¹²⁶ Turner & Greig 1986, όπως αναφέρεται στο Papadopoulos & Nerantzis 2014, 37

¹²⁷ Turner & Greig 1968, 51

Στα ευρήματα συγκαταλέγονται θραύσματα από έναν μεγάλο πίθο, ένας μυλόλιθος και ένας τριπτήρας, που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο, ζωόμορφα ειδώλια (Εικ. 26), κοσμήματα από *Spondylus* (Εικ. 23), καθώς και πήλινες άτρακτοι για ύφανση. Στην 5^η χιλιετία η υφαντική δραστηριότητα φαίνεται να ευδοκιμεί. Μάλιστα, σχεδόν οι μισές άτρακτοι φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση¹²⁸. Η ποικιλομορφία που συναντάται σε αυτό το εργαλείο πιθανότατα να σχετίζεται και με εξειδικευμένη παραγωγή στον οικισμό. Επίσης, η πλειοψηφία των ειδωλίων χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο και ανέρχονται περίπου στα 200¹²⁹. Ορισμένοι τύποι φέρουν διακόσμηση που θυμίζει τα ενδύματα που απεικονίζονται σε ειδώλια του πολιτισμού Vinca, εγείροντας υποψίες για έντονες συμβολικές και τελετουργικές ομοιότητες μεταξύ τους. Τέλος, τα ζωόμορφα αγγεία που σχετίζονται με τελετουργίες, αν και συναντώνται και στην 6^η χιλιετία, είναι πιο πολυπληθή στην 5^η¹³⁰. Μεγάλο ενδιαφέρον έχει το γεγονός πως πολλές κατηγορίες αντικειμένων δεν βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο, αλλά συγκεντρωμένα σε περιοχές, δημιουργώντας την εικασία για μια πιο από κοινή χρήση του χώρου και των λειτουργιών του οικισμού¹³¹. Τέλος, όπως και σε πολλούς ακόμη οικισμούς της γύρω περιοχής, γίνεται χρήση του γραφίτη (Εικ. 25).

Κατά την 5^η χιλιετία π.Χ. ο οικισμός γνώρισε μεγάλη οικονομική άνθιση. Ο μεγαλύτερος αριθμός κατηγοριών του υλικού πολιτισμού, πιθανότατα συνεπάγεται σε πληθυσμιακή αύξηση και εξειδικευμένα εργαστήρια. Με την εντατικοποίηση της επεξεργασίας μαλλιού, όπως υποδεικνύει ο μεγάλος αριθμός των αντίστοιχων εργαλείων και την ανάπτυξη της μεταλλουργίας, με ευρήματα όπως χάντρες, δαχτυλίδια και κομμάτια πρώτης ύλης¹³², ο οικισμός θα έπαιξε σημαντικό ρόλο στα δίκτυα της περιόδου. Ο οικισμός ανέπτυξε οικονομικούς και κοινωνικούς δεσμούς με ποικίλους άλλους οικισμούς, και σε αυτό συνέβαλαν οι φυσικοί δρόμοι.

2.5.3. Κρυονέρι

Όπως αναφέρθηκε, η Νεολιθική περίοδος στο Κρυονέρι είναι γνωστή κυρίως για την 5^η χιλιετία π.Χ. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου αποκάλυψαν το

¹²⁸ Elster 2003, 234

¹²⁹ Gimbutas 1986, 225

¹³⁰ Elster 1986, 313

¹³¹ Nikolaidou & Elster 2003, 456

¹³² Ζάχος 2010, 81; Renfrew & Slater 2003, 302-303

εσωτερικό ενός κτίσματος. Το δάπεδό του κατασκευάστηκε από λευκό πηλό, ενώ παράλληλα βρέθηκε μια εστία με τρία διαδοχικά επίπεδα, και ένας αποθηκευτικός λάκκος, πολύ κοντά στην εστία¹³³. Μέσα στην οικία και στον λάκκο βρέθηκαν λίθινα και οστέινα εργαλεία και αγγεία. Αποκαλύφθηκε ακόμη ένα κτίσμα, το οποίο κατασκευάστηκε με την τεχνική wattle-and-daub. Ανατολικά και σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν διαδοχικά επίπεδα και σειρές από πασσαλότρυπες, καθώς και αποθηκευτικοί λάκκοι επενδυμένοι με πηλό. Από τα ευρήματα εντός των κτισμάτων γίνεται κατανοητό πως δραστηριότητες όπως η προετοιμασία της τροφής, η αποθήκευση κ.α. γίνονταν στον οικιστικό χώρο¹³⁴. Πλήθος λάκκων, οργανωμένων είτε κατά μόνες είτε σε συστάδες, με κυλινδρικό ή οβάλ σχήμα, φαίνεται πως αρχικά ανοίχτηκαν ώστε να πάρουν οι κάτοικοι πηλό που θα χρησιμοποιούσαν στο χτίσιμο των σπιτιών και έπειτα λειτούργησαν ως λάκκοι απόρριψης. Μέσα τους βρέθηκαν διατροφικά κατάλοιπα, μεγάλη ποσότητα στάχτης, οικιακά απορρίμματα, σπασμένη κεραμική και διάφορα άλλα μικρά ευρήματα¹³⁵.

Στα ευρήματα του οικισμού συγκαταλέγονται ανθρωπόμορφα ειδώλια (Εικ. 26), ομοιώματα επίπλων, ένα ομοίωμα δέντρου με ίχνη λευκής βαφής που θεωρείται σπάνιο, κοσμήματα από *Spondylus* (Εικ. 27), σφραγίδες με γραμμικά σχέδια (Εικ. 28), λίθινα και οστέινα εργαλεία, εργαλεία σχετικά με την ύφανση κ.α.¹³⁶. Ορισμένοι τύποι κεραμικής του οικισμού συναντώνται και σε άλλους μεγάλους οικισμούς της περιοχής, όπως το Ντικιλί Τας, οι Σιταγροί και η Δήμητρα¹³⁷, ενώ ο επικρατέστερος τύπος κεραμικής (μαύρο σε κόκκινο), εκτός από περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, εντοπίστηκε και στον οικισμό Slatino¹³⁸, στον Άνω Στρυμόνα., ενώ και εδώ παρατηρείται διάδοση της κεραμικής με διακόσμηση γραφίτη (Εικ. 29)

Τα όρια του οικισμού φαίνεται να γίνονταν διακριτά μέσω μιας κατασκευής που χαρακτηρίζεται από συγκεντρώσεις λίθων που σταθεροποιούνται με την χρήση συμπαγούς κόκκινου πηλού. Στόχος αυτής της κατασκευής πιθανόν ήταν η στήριξη του κτιστού χώρου και η διάκριση από τον άκτιστο, λειτουργώντας ως τείχος¹³⁹. Εντός των

¹³³ Malamidou 2016, 305

¹³⁴ Malamidou 2007, 300

¹³⁵ Malamidou 2016, 306

¹³⁶ Malamidou et al. 2016, 310

¹³⁷ Malamidou 2007, 303

¹³⁸ Pernicheva 1995

¹³⁹ Έχει προταθεί πως παρόμοιες κατασκευές πρέπει να περικύκλωναν και το Ντικιλί Τας, χωρίς να έχουν βρεθεί ακόμη αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Για περισσότερα, βλ. Darcque 2015

ορίων του τείχους ο οικισμός ήταν πυκνοκατοικημένος. Όπως πολλοί οικισμοί της Βόρειας Ελλάδας, και αυτός φαίνεται να εγκαταλείφθηκε στο τέλος της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. και κατοικήθηκε κάποιους αιώνες αργότερα.

Το Κρυονέρι φαίνεται να γνώρισε μεγάλη άνθιση κατά τη 5^η χιλιετία π.Χ. Η εγγύτητα του οικισμού στη θάλασσα φαίνεται πως συνέβαλε στις οικονομικές επαφές με οικισμούς που διακινούσαν το *Spondylus*, είτε ως πρώτη ύλη, είτε ως κοσμήματα. Οι κάτοικοι του οικισμού οπωσδήποτε θα αξιοποίησαν τη θέση του για να διακινήσουν υλικά αγαθά, για αυτό και η μακροχρόνια κατοίκηση. Τέλος, η παρουσία του τείχους επιβεβαιώνει την μακροχρόνια κατοίκηση, καθώς ένα τέτοιο έργο απαιτεί χρόνο και πολλά χέρια, και δεν θα γινόταν αν σκόπευαν να κατοικήσουν για λίγο στη θέση. Ο οικισμός εμφανίζει πολλές ομοιότητες με τον οικισμό Δήμητρα, ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση 20 χλμ.

2.5.4 Δήμητρα

Από τις ανασκαφές του οικισμού απουσιάζουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς βρέθηκε μόνο μια πασσαλότρυπα, δύο εστίες, ένας τοίχος με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ¹⁴⁰ και λάκκοι που πιθανότατα χρησίμευσαν για κάποια εργασία και δεν ήταν αποθηκευτικοί ή απορριμματικοί¹⁴¹. Η χρονολόγηση επετεύχθη μέσω των κινητών ευρημάτων και υποδεικνύει αδιάκοπη κατοίκηση του οικισμού. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται αγγεία, σφονδύλια, αγκίστρια (το ένα χρυσό¹⁴²) (Εικ. 30), τριπτήρες, μαρμάρινα αγγεία, χάντρες από πηλό, οστά, περίαπτα, σφραγίδες, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια και βραχιόλια από *Spondylus*¹⁴³. Επίσης, αποκαλύφθηκε τμήμα «πινακίδας» με ανάγλυφη παράσταση βουκρανίου¹⁴⁴, ίσως ως ένδειξη διακόσμησης ενός κτιρίου του οικισμού, κατά τα πρότυπα του Ντικιλί Τας κ.α.

Ο οικισμός, λόγω της τοποθεσίας, της έκτασης και των ευρημάτων του θα έπαιζε σημαντικό ρόλο στην περιοχή. Μολονότι τα ευρήματα δεν φαίνεται να είναι αντιπροσωπευτικά του μεγέθους του, ο υλικός πολιτισμός εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες με πολλούς οικισμούς της περιοχής, μεταξύ των οποίων το Κρυονέρι. Η

¹⁴⁰ Γραμμένος 1997, 50

¹⁴¹ Γραμμένος 1997, 52

¹⁴² Papadopoulos & Nerantzis 2014, 40

¹⁴³ Γραμμένος 1997, 51

¹⁴⁴ Μαραγκού 2024, 37

συνέχιση της κατοίκησης εν μέρει θα οφειλόταν στον σχηματισμό δεσμών με άλλους οικισμούς, καθώς τα ευρήματα της 6^{ης} χιλιετίας συναντώνται και στα στρώματα της 5^{ης} χιλιετίας, όπως τα κοσμήματα από *Spondylus*, αλλά και το χρυσό αγκίστρι, το οποίο ενδεχομένως να δόθηκε ως «δώρο» στους κατοίκους, από άλλους, όπως παρατηρείται και στο Δισπηλιό Καστοριάς, πάλι με αγκίστρια. Οι ομοιότητες του υλικού πολιτισμού με κοντινούς οικισμούς, επιβεβαιώνουν τις επαφές μεταξύ τους, για αυτό άλλωστε χρονολογούνται και σχεδόν ταυτόχρονα.

2.5.5 Άγιο Πνεύμα

Για περαιτέρω οριοθέτηση και οργάνωση του χώρου, στα ανατολικά του τοίχου και σε απόσταση περίπου 0.50 μ. από αυτόν, αποκαλύφθηκε τάφος βάθους 1 μ. και πλάτους περίπου 2.5μ. (Εικ. 31) Η τάφος ανοίχτηκε πάνω σε ανθρωπογενείς επιχώσεις και ακολουθούσε την πορεία του τοίχου. Μέσα της βρέθηκαν αργοί λίθοι, χώμα και κεραμική¹⁴⁵. Η χρονολόγηση της κεραμικής που βρέθηκε την τοποθετούν στο α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹⁴⁶. Η τάφος διακόπτει έναν λάκκο, πιθανόν της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Τα ευρήματα του οικισμού είναι λίγα, και περιλαμβάνουν ειδώλια (Εικ. 32) και κεραμική. Στην κεραμική παρατηρείται επιρροή από γύρω οικισμούς, καθώς αυτή είναι στο στυλ Δήμητρας (Εικ. 33), στο στυλ μαύρο σε ερυθρό (Εικ. 34), κ.α.

2.5.6 Αρκαδικός

Τα δεδομένα σχετικά με την οργάνωση του οικισμού είναι πιο περιορισμένα για τη νεότερη φάση του¹⁴⁷. Μια οικία, η Γ, θυμίζει τα πρωιμότερα σπίτια, αφού είναι κατασκευασμένη κατά τον ίδιο τρόπο, ενώ εσωτερικά φέρει είτε τοίχο για διάκριση του χώρου σε δύο μικρότερους χώρους ή για κάποια κατασκευή¹⁴⁸. Οι οικίες είναι πασσαλόπηκτες με δάπεδα από πηλό και εσωτερικές σταθερές κατασκευές. Από την πολύ κοντινή απόσταση τους εικάζεται πως πρόκειται για συντήρηση της οικίας, με αντικατάσταση παλιών ξύλων από καινούργια¹⁴⁹. Σε εξωτερικό χώρο βρέθηκαν δύο

¹⁴⁵ Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, 506

¹⁴⁶ Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, 507

¹⁴⁷ Περιστέρη 2006, 28

¹⁴⁸ Περιστέρη 2006, 28

¹⁴⁹ Αναγνώστου et al. 1998, 95

λάκκοι, σε μια περιοχή με στρωμένα βότσαλα. Ο μεγαλύτερος λάκκος περιείχε οστά, κέρατα και κομμάτι *Spondylus*. Στους εξωτερικούς χώρους το δάπεδο ήταν στρωμένο με βότσαλα και υπήρχαν απορριμματικοί λάκκοι, χωρίς να γνωρίζουμε αν σε κάθε οικία αντιστοιχούσε ξεχωριστός λάκκος ή όχι. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται μαγειρικά σκεύη, αποθηκευτικά αγγεία, τελετουργικά αγγεία, ορισμένα από διακόσμηση από γραφίτη (Εικ. 35), ένα μαρμάρινο αγγείο, λίγα ειδώλια (Εικ. 36) και εργαλεία οστέινα και από πυριτόλιθο¹⁵⁰.

Η συνέχιση της κατοίκησης εμφανίζεται αδιάκοπη μέχρι και την 5^η χιλιετία και ο οικισμός αποτελεί από τους κυριότερους της περιοχής. Δεν φαίνεται να αλλάζουν πολλά στην οργάνωση του οικιστικού χώρου, καθώς οι οικίες συνεχίζουν να φέρουν εσωτερική διάκριση και να είναι πλήρως εξοπλισμένες. Ο υλικός πολιτισμός μοιράζεται πολλά κοινά με άλλους οικισμούς της περιοχής, μεταξύ των οποίων τα κοσμήματα από *Spondylus*.

2.6 Άλλες νεολιθικές εγκαταστάσεις της πεδιάδας των Σερρών και Δράμας

Όπως προαναφέρθηκε, οι πεδιάδες της Δράμας και των Σερρών ήταν ιδιαίτερα φιλόξενες και αποτέλεσαν πόλο έλξης για τους νεολιθικούς πληθυσμούς. Πέρα από τις προαναφερθείσες εγκαταστάσεις υπάρχουν πολλές ακόμη, οι οποίες αποκαλύφθηκαν στα πλαίσια επιφανειακών ερευνών ή σωστικών έργων, και ως εκ τούτου δεν έχουν ερευνηθεί εις βάθος. Ορισμένοι οικισμοί λόγω φυσικών διεργασιών και ανθρώπινης παρέμβασης, κυρίως της γεωργίας, έχουν διαβρωθεί πλήρως και δεν μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα, ούτε να δώσουν περαιτέρω πληροφορίες¹⁵¹. Η αναφορά των παρακάτω οικισμών γίνεται για να δώσει μια πιο καθαρή εικόνα της κατανομής των νεολιθικών εγκαταστάσεων στον υπό μελέτη χώρο.

Η επιλογή των θέσεων για την τοποθέτηση τους στον χάρτη των εγκαταστάσεων μεταξύ της 7^{ης} και 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. είναι η χρονολόγηση του υλικού τους. Έτσι, οι θέσεις που αναφέρονται αφορούν στα δείγματα ασφαλούς χρονολόγησης. Λόγω της επιφανειακής μόνο έρευνας ορισμένων θέσεων, η χρονολόγηση ενδέχεται να μην είναι πλήρως αντιπροσωπευτική, καθώς πιθανώς να

¹⁵⁰ Περιστέρη 2006, 29

¹⁵¹ Renfrew & Hardy 2003, 473

μην έχουν αναγνωριστεί πρωιμότερες φάσεις. Η χρονολόγηση γίνεται κυρίως με βάση την κεραμική και δίνεται σε φάσεις Σιταγρών¹⁵². Υπόψιν πως λόγω της έντονης διάβρωσης του εδάφους τίθεται ζήτημα ταύτισης του χώρου εύρεσης των αντικειμένων, ενώ η απουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων δικαιολογείται λόγω της έλλειψης συστηματικών ανασκαφών.

2.6.1 Πεδιάδα Σερρών

2.6.1.1 Τούμπα Σερρών (6^η-5^η χιλιετία π.Χ., πιθανώς και 7^η χιλιετία)

Ο όγκος και η διασπορά των ευρημάτων υποδεικνύουν πως ο οικισμός είχε έκταση περίπου 60-70 στρέμματα¹⁵³. Θραύσματα κεραμικής τον κατέταξαν στους οικισμούς της 7^{ης} χιλιετίας, ωστόσο χωρίς να είναι σίγουρο. Η 6^η και 5^η χιλιετία π.Χ. αντιπροσωπεύονται μέσω του υλικού, κυρίως κεραμικής, που βρέθηκε σε μεγάλες ποσότητες στον χώρο. Άλλα ευρήματα είναι τμήματα οψιανού, χαλαζία, λίθινων εργαλείων, κοσμήματα από *Spondylus* (χάντρες, βραχιόλι)¹⁵⁴.

Η θέση του οικισμού, η μακροχρόνια κατοίκηση και τα ευρήματα (π.χ. *Spondylus*), τον καθιστούν ως έναν από τους κύριους οικισμούς της περιοχής για την 6^η και 5^η χιλιετία π.Χ. Η κινητικότητα των κατοίκων είναι δεδομένη, οπότε και η μακρόπνοη παρουσία του οικισμού εξυπηρετούσε τους οικονομικούς δεσμούς με άλλους οικισμούς.

2.6.1.2 Θολός (β' μισό 6^{ης} χιλιετίας-5^η χιλιετία π.Χ.)

Ο οικισμός αναπτύχθηκε σε τούμπα ύψους άνω των 3 μ. και έκτασης τουλάχιστον 5 στρέμματα. Αν και βρέθηκε στους πρόποδες του υψώματος, είναι πιθανόν να είχε μεγαλύτερη έκταση λόγω της διασποράς του υλικού¹⁵⁵. Τα ευρήματα είναι κυρίως προϊστορικά, ενώ στην περιοχή δίπλα στην τούμπα ο αριθμός των ευρημάτων είναι πολύ μικρότερος¹⁵⁶. Τα κτίσματα κατασκευάστηκαν από λάσπη και πέτρες. Στα

¹⁵² Βλ. ενότητες για Σιταγρούς

¹⁵³ Fotiadis 1985, 407

¹⁵⁴ Fotiadis 1985, 407

¹⁵⁵ Fotiadis 1985, 404

¹⁵⁶ Fotiadis 1985, 403

ευρήματα συγκαταλέγονται κεραμική, σφονδύλι, λίθινα εργαλεία και ένα τεμάχιο *Spondylus*.

Μολονότι ο οικισμός δεν είναι επαρκώς ανασκαμμένος και τα διαθέσιμα στοιχεία είναι περιορισμένα, τμήματα του υλικού πολιτισμού, όπως τα κοσμήματα από *Spondylus*, τοποθετούν τον οικισμό στον χάρτη των ευρέων δικτύων επικοινωνίας.

2.6.1.3 Σταθμός Αγγιστας-Παλιοκόστρα (β' μισό 6^{ης} χιλιετίας-5^η χιλιετία π.Χ.)

Ο οικισμός βρίσκεται σε έναν χαμηλό λόφο, περίπου 15 μ. πάνω από την πλημμυρική πεδιάδα του ποταμού Αγγίτη, στην αριστερή του όχθη¹⁵⁷. Η περιοχή είναι ιδιαίτερα εύφορη λόγω της πλημμυρικής πεδιάδας και εντατικά καλλιεργημένη. Τα επιφανειακά ευρήματα της Νεολιθικής περιόδου βρέθηκαν διασκορπισμένα σε μεγάλη έκταση, ενδεχομένως λόγω της κατοίκησης του χώρου κατά τους ιστορικούς χρόνους¹⁵⁸. Το φυσικό τοπίο σε συνδυασμό με την ποσότητα των ευρημάτων προσιδιάζουν σε οικισμό. Τα ευρήματα είναι κεραμική με αγγεία διαφόρων μεγεθών και τύπων, μυλόλιθοι, μικρά αντικείμενα από οστά και όστρεα.

2.6.1.4 Φακίστρα (τέλος 6^{ης}-α' μισό 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.)

Η εγκατάσταση βρίσκεται στο κάτω μέρος μιας ήπιας κλίσης, στο ΒΔ τμήμα του λόφου, σε εύφορο έδαφος από ρέμα που ρέει μπροστά από το ύψωμα¹⁵⁹. Η χρονολόγηση της θέσης έγινε μέσω της κεραμικής της¹⁶⁰. Δεν υπάρχουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, παρά μόνο μικρά τμήματα καμένου πηλού. Από τη διασπορά του υλικού στον χώρο, η έκταση του οικισμού υπολογίζεται σε περίπου 10 στρέμματα, παρόλο που η διάβρωση του εδάφους πρέπει να οδήγησε τα επιφανειακά ευρήματα σε ελαφρώς χαμηλότερο σημείο του λόφου.

¹⁵⁷Fotiadis1985, 400

¹⁵⁸Κουκούλη-Χρυσανθάκη1980, 74

¹⁵⁹Fotiadis1985, 362

¹⁶⁰Fotiadis1985, 363

2.6.1.5 Στρυμονικό (τέλη 6^{ης}-αρχές 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.)

Στην περιοχή του Στρυμονικού κόλπου, και συγκεκριμένα στη θέση «Καστρί», δυτικά του Στρυμόνα και στην ευρύτερη περιοχή Καστρολάκκα των Κερδυλλίων¹⁶¹, έχουν εντοπιστεί επιφανειακά ευρήματα, κυρίως κεραμική που τοποθετούν τον οικισμό στα τέλη της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. και στις αρχές της 5^{ης}. Σε κοντινή απόσταση και ελαφρώς νοτιότερα, αποκαλύφθηκαν 4 εγκαταστάσεις της ίδιας περιόδου, μεταξύ των οποίων οι θέσεις «Πλάτωμα» και «Λυδία», στις εκβολές του Στρυμόνα¹⁶².

2.6.1.6 Airi Bairi (β' μισό 6^{ης}- 5^η χιλιετία π.Χ.)

Ο οικισμός βρίσκεται στο τέλος μιας βαλτώδους έκτασης και κατοικήθηκε σε ένα ελαφρώς ανυψωμένο λοφίσκο, ενώ στη διάρκεια ζωής του δημιούργησε ακόμη μεγαλύτερη τούμπα¹⁶³. Βρίσκεται στην πλημμυρική πεδιάδα του Αγγίτη και επηρεαζόταν και από τα πλημμυρικά επεισόδια της λίμνης του Αχινού, ενώ και ο Αγγίτης φαίνεται να έρεε κοντά¹⁶⁴. Η κορυφή του βρίσκεται περίπου 5 μ. ψηλά από την πεδιάδα, ενώ τα ανθρωπογενή κατάλοιπα προσέθεσαν ακόμη 2-3 μ. ύψος. Λόγω της πλημμυρικής πεδιάδας, η περιοχή γύρω από την θέση ήταν γεμάτη νερό για μεγάλο διάστημα. Υπάρχει και το ενδεχόμενο η πεδιάδα να μην ήταν τόσο πλημμυρισμένη εκείνη την περίοδο, χωρίς ακόμη στοιχεία να στηρίζουν αυτήν την άποψη¹⁶⁵. Τα όρια του οικισμού είναι ευδιάκριτα και η έκταση του υπολογίζεται στα 4 στρέμματα. Στον οικισμό βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής και λίθινα εργαλεία.

2.6.1.7 Μύρκινος-Φιδοκορυφή (τέλη 6^{ης}-α' μισό 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.)

Ο οικισμός περιβάλλεται από την αλλουβιακή πεδιάδα, και όπως το Airi Bairi, επηρεαζόταν από την σχεδόν διαρκή παρουσία νερού¹⁶⁶. Ο οικισμός ορισμένες εποχές θα περιβαλλόταν πλήρως από νερό, λόγω της λίμνης Αχινού και των καναλιών του Αγγίτη¹⁶⁷. Τα ευρήματα του οικισμού είναι πενιχρά και περιορίζονται σε όστρακα

¹⁶¹ Γραμμένος 1992, 228

¹⁶² Αδάμ-Βελένη κ.α. 2004, 172

¹⁶³ Fotiadis 1985, 137

¹⁶⁴ Fotiadis 1985, 360

¹⁶⁵ Fotiadis 1985, 138

¹⁶⁶ Fotiadis 1985, 137

¹⁶⁷ Fotiadis 1985, 378

κεραμικής, λίθινα εργαλεία κ.α., αποτέλεσμα της διάβρωσης από το υδάτινο περιβάλλον.

2.6.1.8 Σ.Σ Χρυσού (β' μισό 6^{ης}-β' μισό 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.)

Η θέση βρίσκεται στη ΝΑ πλαγιά, στο βόρειο άκρο μιας χαμηλής σειράς λόφων¹⁶⁸. Τα ευρήματα αφορούν κυρίως σε κινητές αρχαιότητες, όπως κεραμική και λίθινα εργαλεία, ενώ δεν εντοπίζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η πιθανή έκταση του οικισμού με βάση τον όγκο και τη διασπορά των ευρημάτων υπολογίζεται σε 10 στρέμματα.

2.6.1.9 Πεντάπολη/Προφήτης Ηλίας (5^η χιλιετία π.Χ.)

Ο οικισμός βρίσκεται σε πολύ ήπια πλαγιά. Η πλαγιά αποστραγγίζεται στα δυτικά, ενώ ένα φαράγγι οριοθετεί τον οικισμό στα ανατολικά¹⁶⁹. Τα προϊστορικά ευρήματα, όπως κεραμική και λίθινα εργαλεία, βρίσκονται σε μια έκταση των περίπου 10 στρέμματα, κοντά στο χείλος του φαραγγιού.

2.6.2 Πεδιάδα Δράμας

2.6.2.1 Ζωοδόχος Πηγή/Χόρλα (β' μισό 6^{ης}-τέλη 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. – Φάσεις Σιταγρών Ι και ΙΙ)

Η τούμπα βρίσκεται στα νότια του δρόμου Σιταγροί-Δράμα. Έχει ύψος 4 μ. και οι διαστάσεις της είναι 200 μ. στον άξονα Β-Ν και 180 μ. στον άξονα Α-Δ¹⁷⁰. Τα ευρήματα περιλάμβαναν κυρίως κεραμική.

¹⁶⁸ Fotiadis 1985, 395

¹⁶⁹ Fotiadis 1985, 391

¹⁷⁰ Renfrew 2003, 478

2.6.2.2 Μεγαλόκαμπος (τέλη 6^{ης}-5^η χιλιετίας π.Χ., Φάσεις Σιταγρών Ι -ΙΙΙ και ΕΧ)

Η θέση βρίσκεται στην αριστερή όχθη του ποταμού Αγγίτη και περίπου 2 χλμ. ΒΔ από το ομώνυμο χωριό. Πρόκειται για χαμηλή τούμπα περίπου 200 μ. μήκους στον άξονα Β-Ν και στη δυτική πλευρά του διακόπτεται από τον ποταμό¹⁷¹.

2.6.2.3 Μικρή Τούμπα (τέλη 6^{ης}-5^η χιλιετία π.Χ. – Φάσεις Σιταγρών ΙΙ και ΕΧ)

Βρίσκεται στην περιοχή μεταξύ Πετρούσας - Προσοτσάνης και πολύ κοντά στην Μεγάλη Τούμπα, της οποίας ευρήματα την χρονολόγησαν στην Εποχή του Χαλκού. Είναι μια αρκετά μικρή τούμπα, ύψους μόνο 1.5 μ. από την σημερινή επιφάνεια του εδάφους και πλάτους 110 μ.¹⁷²

2.6.2.4 Μυλοπόταμος (τέλη 6^{ης}-α' μισό 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.)

Η θέση βρίσκεται στο χωριό Μυλοπόταμο, σε πεδινή έκταση. Πρόκειται για χαμηλό γήλοφο στον δρόμο για Αλιστράτη. Ένα ρέμα που πηγάζει από τα βορειοανατολικά στην θέσης περνάει από την ανατολική πλευρά του και ενώνεται με το ρέμα του χωριού. Τα επιφανειακά ευρήματα είναι κυρίως θραύσματα κεραμικής και σώζονται σε κακή κατάσταση¹⁷³.

2.6.2.5 Καλός Αγρός (5^η χιλιετία π.Χ. – Φάσεις Σιταγρών ΙΙΙ και ΥΕΧ)

Η θέση βρίσκεται δίπλα στον ποταμό Bunarbashi. Η τούμπα έχει κωνικό σχήμα, όμως λόγω της βλάστησης δε είναι δυνατή η μέτρηση της, αλλά η διάμετρος της υπολογίζεται σε 30 μ. στην κορυφή και σχεδόν 100 μ. στη βάση. Σε ύψος φτάνει τα περίπου 10 μ. από την σημερινή επιφάνεια του εδάφους¹⁷⁴.

¹⁷¹ Renfrew 2003, 475

¹⁷² Renfrew 2003, 475

¹⁷³ Σωφρονίδου 1995, 71

¹⁷⁴ Renfrew 2003, 478

2.6.2.6 Δοξάτ-Τεπέ (τέλη 6^{ης}-α' μισό 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.)

Το χωριό βρίσκεται στα δυτικά της Δράμας και σε γειτνίαση με τον οικισμό του Ντικιλί Τας. Η θέση απέχει σχεδόν 1 χλμ. από το χωριό Καλαμπάκι και είναι βόρεια του αποχετευτικού καναλιού του ποταμού Ξηροπόταμος. Η τούμπα έχει ύψος περίπου 10 μ., μέρος του οποίου οφείλεται σε φυσικές διεργασίες¹⁷⁵. Στη θέση βρέθηκαν από επιφανειακές έρευνες ένα κυλινδρικό αντικείμενο με εγχάρακτη διακόσμηση (Εικ. 37), θραύσματα ειδωλίων και κεραμική (Εικ. 38). Ενδιαφέρον έχει πως το ένα ειδώλιο θυμίζει πολύ τα αντίστοιχα των Σιταγρών, όπου κάτω από τη μέση αποτυπώνεται μια ζώνη, επιρροή από τον πολιτισμό Vinca (Εικ. 36a). Έτσι, γίνεται αντιληπτό πως και οι υπόλοιποι οικισμοί της κοιλάδας μοιράζονταν μέρος αυτών των επιρροών. Πιθανότατα αυτά να τα προμηθεύονταν κιόλας από τους Σιταγρούς.

2.6.2.7 Κεφαλάρι (τέλη 6^{ης}-α' μισό 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.)

Η θέση βρίσκεται στο χωριό Κεφαλάρι, σε μικρή απόσταση από το χωριό Δοξάτο. Η τούμπα είναι ορατή σήμερα, αν και το ύψος της είναι μικρό. Καταλαμβάνει μεγάλη έκταση, και οι διαστάσεις της ανέρχονται περίπου στα 250 μ. Β-Ν και 260 μ. Α-Δ¹⁷⁶. Στα δυτικά η τούμπα κόβεται από ένα μικρό φαράγγι, με το υλικό όμως να βρίσκεται διάσπαρτο στην έκταση.

2.6.2.8 Πολύστυλο (τέλη 6^{ης}-5^η χιλιετία π.Χ. – Φάσεις Σιταγρών II και III και ΕΧ)

Η θέση βρέθηκε στο χωριό Πολύστυλο, στα δυτικά του δρόμου Δράμα-Καβάλα. Η τούμπα είναι μικρή, και οι μόνες διαθέσιμες μετρήσεις είναι περίπου 180 μ. ΝΑ-ΒΔ¹⁷⁷.

2.6.2.9 Νέα Μπάφρα (β' μισό 6^{ης}-5^η χιλιετία π.Χ.)

Ο οικισμός της Νέας Μπάφρας βρίσκεται στο δρόμο μεταξύ Καβάλας-Σερρών. Είναι μια σχετικά μικρή τούμπα με διαστάσεις περίπου 200×150 μ.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Renfrew 2003, 478

¹⁷⁶ Renfrew 2003, 480

¹⁷⁷ Renfrew 2003, 482

¹⁷⁸ Renfrew 2003, 482

2.6.2.10 Καλλίφυτος *Dero* (τέλη 6^{ης}-5^η χιλιετία π.Χ.)

Η θέση βρίσκεται περίπου 500 μ. δυτικά του χωριού. Στα δυτικά του ρέει ένας χειμερινός χείμαρρος και στα ανατολικά ένας μικρός ξηρός ποταμός¹⁷⁹.

Η γύρω περιοχή περιλάμβανε και άλλους οικισμούς, όπως ο Ακροπόταμος και ο Γαληψός, που όμως δεν περιλαμβάνονται στους παραπάνω οικισμούς, καθώς η θέση τους είναι ελαφρώς εκτός της άμεσης κοιλάδας του Στρυμόνα (Χάρτης 12).

¹⁷⁹Renfrew 2003, 483

2.7 Σύνοψη

Το ζήτημα της κατανόησης της νεολιθικής κατοίκησης στην κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα, συμπεριλαμβανομένων των πεδιάδων της Δράμας και των Σερρών συναντά ορισμένες ανυπέρβλητες δυσκολίες. Όπως φάνηκε από τα στοιχεία που παρατέθηκαν παραπάνω, η διάβρωση του εδάφους δεν επιτρέπει αφενός τη διεξαγωγή ανασκαφής για την τεκμηρίωση των θέσεων, και αφετέρου τη διεξοδική τους μελέτη, με αποτέλεσμα τα συμπεράσματα να προκύπτουν από επιφανειακές ή ανολοκλήρωτες ανασκαφικές έρευνες.

Η Ανατολική Μακεδονία και ειδικά οι υπό μελέτη πεδιάδες, αποτελούν ένα ιδιαίτερα στρατηγικό σημείο στον χώρο των Βαλκανίων, καθώς βρίσκονται πάνω σε σημαντικά φυσικά περάσματα από το Αιγαίο προς τα Βαλκάνια. Παρόλο που σήμερα οι φυσικές διεργασίες δυσκολεύουν την έρευνα των θέσεων στη περιοχή, δεν αποκλείεται η κατοίκηση στην κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα να αναπτύχθηκε ήδη από τις αρχές της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ., αν όχι από τα τέλη της 7^{ης}.

Για το β' μισό της 7^{ης} χιλιετίας, έως και το α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. με τα έως τώρα δεδομένα, έχει αναγνωριστεί κατοίκηση μόνο στον οικισμό του Ντικιλί Τας (Πιν. 1, Χάρτες 11, 12). Από αυτό το επίπεδο κατοίκησης έγινε κατανοητό πως οι νεοφερμένοι πληθυσμοί στόχευαν στη μόνιμη εγκατάσταση. Ένδειξη αυτής της επιθυμίας είναι οι τάφροι που κατασκευάστηκαν περιμετρικά της θέσης για προστασία από φυσικά φαινόμενα. Ο οικισμός φαίνεται να αποτέλεσε ιδανικό μέρος για την ανάπτυξη οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, με αποτέλεσμα την μακρόχρονη κατοίκηση.

Στο β' μισό της χιλιετίας, οι οικισμοί είναι εμφανώς περισσότεροι (Πιν. 3, Χάρτης 13). Στο τέλος της 6^{ης} χιλιετίας (γύρω στο 5200-5000 π.Χ.) σημειώνεται ραγδαία αύξηση σε οικισμούς και καλύπτουν σημαντικό τμήμα της πεδιάδας της Δράμας και των Σερρών (Πιν. 4, Χάρτης 14). Ο υλικός πολιτισμός των οικισμών εμφανίζει μεγάλη ποικιλία, όπως και η αρχιτεκτονική. Όλοι οι οικισμοί είναι χτισμένοι δίπλα σε κάποια πηγή νερού και συνήθως σε σημεία με εύκολη πρόσβαση και μετάβαση. Παρατηρούνται επαφές με οικισμούς των Κεντρικών και Ανατολικών Βαλκανίων, κυρίως στους μεγαλύτερους οικισμούς της περιοχής (Ντικιλί Τας, Σιταγροί), αλλά και με την νοτιότερη σημερινή Ελλάδα, καθώς στην πλειοψηφία των οικισμών βρέθηκαν κοσμήματα από *Spondylus*.

Στο α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. οι οικισμοί συνεχίζουν να αυξάνονται (Πιν. 5, Χάρτης 15). Η οργάνωσή τους δεν εμφανίζει διαφορές από την προηγούμενη περίοδο, αλλά πλέον σε ορισμένους οικισμούς, όπως στους Σιταγρούς και στο Ντικιλί Τας, παρατηρούνται νέες πρακτικές, όπως η μεταλλουργία, και εντατικοποιούνται ήδη υπάρχουσες, όπως η επεξεργασία μαλλιού, ενώ στο Ντικιλί Τας παράγεται κρασί και άλλα υποπροϊόντα. Για το β' μισό της χιλιετίας π.Χ. οι πληροφορίες είναι πιο περιορισμένες (Πιν. 6, Χάρτης 16). Ο υλικός πολιτισμός των οικισμών είναι σχετικά κοινός. Σε αυτήν την περίοδο παρατηρείται μια μαζική εγκατάλειψη των οικισμών, και πολλοί από αυτούς επανακατοικούνται στην Εποχή του Χαλκού.

Όσον αφορά το Ντικιλί Τας, κατά την 6^η και 5^η χιλιετία π.Χ. η τούμπα αυτή δέσποζε στο χώρο της πεδιάδας της Δράμας και αποτέλεσε σημαντικό τμήμα των δικτύων που αναπτύχθηκαν στην περιοχή. Αυτό επιβεβαιώνεται από τα κινητά ευρήματα που είτε κατασκευάζονταν αλλού και κατέληγαν στον οικισμό, είτε παράγονταν εκεί και έπειτα αποτελούσαν ανταλλάξιμο είδος. Η οργάνωση του οικισμού ήταν σχεδιασμένη έτσι ώστε ο χώρος να είναι λειτουργικός. Παρόμοια χωροταξική οργάνωση παρατηρείται και στον οικισμό του Αρκαδικού κατά την 6^η και 5^η χιλιετία π.Χ. Πρόκειται για μια επίσης μεγάλη τούμπα, με μεγάλο αριθμό ευρημάτων, ξεκάθαρη χωροταξική οργάνωση, και φαίνεται πως αποτελούσε από τους κυριότερους οικισμούς της περιοχής. Μάλιστα, δεν είναι απίθανο να θεωρήσουμε πως ακολουθείται ένα μοτίβο, με έναν μεγάλο οικισμό με παραγωγική δύναμη, καλή οργάνωση και προεξέχουσα θέση, και μικρότερους οικισμούς που αναπτύσσονται κοντά του. Στην ίδια κατηγορία ενδεχομένως θα μπορούσε να ενταχθεί και ο οικισμός των Σιταγρών, ωστόσο έχει ανασκαφεί μόνο μια τομή του.

Οι οικισμοί της υπό μελέτη περιοχής δεν οργανώθηκαν σε διάσπαρτα σημεία, αλλά βρίσκονταν σε εγγύτητα ο ένας με τον άλλον. Η κατοίκηση οργανώθηκε κυρίως δίπλα σε κάποια πηγή νερού, κυρίως ποταμού, διευκολύνοντας την επικοινωνία με άλλους οικισμούς κατά μήκος ή διαμέσου του ποτάμιου δικτύου, ενώ ορισμένοι οικισμοί οργανώθηκαν και πάνω σε φυσικά περάσματα από και προς το Αιγαίο και τα Βαλκάνια, π.χ. Κρυονέρι.

Από το διαθέσιμο υλικό των οικισμών παρατηρείται μια ομοιογένεια σε ότι αφορά στον τύπο κατοίκησης. Συγκεκριμένα, όλοι οι οικισμοί του Κάτω Στρυμόνα που μελετήθηκαν ή έστω αναφέρθηκαν εδώ, ακολουθούν τον τύπο της τούμπας, ενώ και η

αρχική εγκατάσταση λάμβανε χώρα πάνω σε ελαφρώς ανυψωμένο έδαφος. Δεν πρόκειται για ένα τυχαίο γεγονός, αλλά αντικατοπτρίζει τις ανάγκες των ανθρώπων. Τα πλημμυρικά εδάφη στα οποία αναπτύχθηκαν οι οικισμοί, επί της ουσίας ανάγκασαν τους κατοίκους να οργανώσουν τους οικισμούς σε ελαφρώς υπερυψωμένα εδάφη. Επίσης, οι περισσότεροι οικισμοί κατοικήθηκαν για πολλές γενιές και χρονικά κάλυπταν γύρω στη μία χιλιετία συνεχούς κατοίκησης. Στην πλειοψηφία τους, για την ανέγερση των κτισμάτων χρησιμοποιήθηκαν οι τεχνικές *pisé* και *wattle-and-daub*, ενώ σε ορισμένους οικισμούς, π.χ. Δήμητρα, χρησιμοποιήθηκε στη θεμελίωση και η πέτρα.

Κατά την 6^η και 5^η χιλιετία π.Χ. πολλοί οικισμοί εμφανίζουν ομοιότητες αναφορικά με τμήματα του υλικού πολιτισμού, είτε πρόκειται για κοινούς τύπους στην κεραμική, είτε για ιδιαίτερα αντικείμενα. Για παράδειγμα, ένα τμήμα του υλικού πολιτισμού που συναντήθηκε σε αρκετούς οικισμούς είναι τα κοσμήματα από *Spondylus*, τα οποία είναι γνωστό πως προμηθεύονταν από περιοχές της Μεσογείου Θάλασσας. Κοσμήματα από αυτό το όστρακο εντοπίστηκαν στους οικισμούς Αρκαδικός, Δήμητρα, Κρυονέρι, Τούμπα Σερρών και Θόλος, ενώ δεν αποκλείεται και άλλοι οικισμοί να προμηθεύονταν την πρώτη ύλη ή το κόσμημα και να μη βρέθηκε. Αυτό το εύρημα πάντως τοποθετεί τους συγκεκριμένους οικισμούς σε δίκτυα με οικισμούς της Μεσογείου, ή ακόμη και μεταξύ τους, καθώς ένας οικισμός θα μπορούσε να προμηθεύσει και σε άλλους.

Εν κατακλείδι, οι προαναφερθέντες οικισμοί της κάθε χιλιετίας πιθανότατα συνυπήρξαν για μεγάλο διάστημα, λόγω της μακροχρόνιου βίου τους. Στους περισσότερους οικισμούς δεν ήταν δυνατόν να προκύψει κάποιο συμπέρασμα σχετικά με την εγκατάλειψή τους, αλλά για αυτούς που μπορούμε να έχουμε ορισμένα στοιχεία, φαίνεται πως η εγκατάλειψη συνέβη χωρίς οι οικισμοί να φτάσουν σε ύφεση. Το δίκτυο επικοινωνίας ήταν πυκνό και η επιλογή των θέσεων σε έναν βαθμό θα γινόταν με άξονα τη δυνατότητα επικοινωνίας με άλλους οικισμούς. Η επικοινωνία μεταξύ τους είναι αναμφισβήτητη και θα μπορούσε να είναι ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στη μακροζωία τους. Τέλος, αξίζει να επαναληφθεί πως αυτά τα συμπεράσματα προκύπτουν από λίγους μόνο καλά ανασκαμμένους και μελετημένους οικισμούς, ενώ οι περισσότεροι έχουν ανασκαφεί ελάχιστα έως καθόλου και το διαθέσιμο υλικό είναι περιορισμένο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Οι νεολιθικές εγκαταστάσεις στις λεκάνες του Μέσου και Άνω Στρυμόνα (7^η-5^η χιλιετία π.Χ.)

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει τις εγκαταστάσεις της 7^{ης} με 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. στα βουλγαρικά εδάφη της Μέσης και Άνω κοιλάδας του Στρυμόνα. Από αυτό το σημείο κιόλας, πρέπει να τονιστεί ότι η διαθέσιμη αγγλόφωνη βιβλιογραφία δεν είναι επαρκής για έναν πιο ενδελεχή έλεγχο των οικισμών. Λόγω αυτού, ορισμένοι μόνο οικισμοί θα αναλυθούν, ενώ για τους υπόλοιπους θα αρκεστώ σε ονομαστική αναφορά.

3.1 Η γεωμορφολογία και το περιβάλλον της περιοχής

Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 1, ο ποταμός Στρυμόνας ρέει από το όρος Vitosa και καταλήγει στο Αιγαίο Πέλαγος. Η κοιλάδα του Στρυμόνα περικυκλώνεται στα δυτικά από την ορεινή ομάδα Osogono-Belasica, και στα ανατολικά από τα όρη Rila και Pirin. Η περιοχή χαρακτηρίζεται επίσης από πολλές πεδιάδες και φαράγγια, που διαμορφώνουν ένα πλούσιο περιβάλλον και συνδέουν περιοχές μεταξύ τους. Χαρακτηριστικό είναι το φαράγγι Kresna, με μήκος 16 χλμ., όπου το κλίμα αλλάζει και από μεσογειακό μετατρέπεται σε ηπειρωτικό. Η περιοχή της κοιλάδας του Στρυμόνα θα έπαιξε σημαντικό ρόλο στα δίκτυα επικοινωνίας κατά τη Νεολιθική περίοδο, συνδέοντας τη Μεσόγειο με την Κεντρική Ευρώπη.

3.2 Οι τύποι των νεολιθικών εγκαταστάσεων, η οργάνωση και η στρωματογραφία τους

Επιφανειακές έρευνες που διεξήχθησαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 έφεραν στο φως πλήθος νεολιθικών θέσεων, αλλάζοντας την αντίληψη για την περίοδο στην περιοχή. Ερευνητικά προγράμματα αποκάλυψαν γύρω στους 50 νεολιθικούς οικισμούς (τέλη 7^{ης}- τέλη 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.), μέσω ορισμένων συστηματικών ανασκαφών, αλλά κυρίως λόγω επιφανειακών ερευνών.¹⁸⁰ Δεν έχει προκύψει από πολλούς οικισμούς μεγάλος αριθμός κινητών και σταθερών ευρημάτων. Για πολλούς απουσιάζουν ή δεν

¹⁸⁰ Grębska-Kulowa & Kulow 2007, 279

είναι διαθέσιμες αναλυτικές δημοσιεύσεις, με αποτέλεσμα να μην είναι γνωστά τα αποτελέσματα των ανασκαφών, πέρα από επιφανειακά ευρήματα που συνέβαλαν στη χρονολόγηση των εγκαταστάσεων. Σημαντική αύξηση των θέσεων σημειώθηκε στην 6^η χιλιετία, ενώ κατά την 5^η χιλιετία οι οικισμοί αρχίζουν να μειώνονται.

Εν αντιθέσει με την κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα και τη νεολιθική κατοίκηση στην Ελλάδα, μόνο ένας οικισμός έχει την μορφή τούμπας, και οι υπόλοιποι είναι επίπεδοι εκτεταμένοι. Το μέγεθος τους ποικίλει, από 1 έως και 16 στρέμματα. Επίσης, χαρακτηριστικό των οικισμών είναι τα λεπτά στρώματα κατοίκησης. Βάσει της στρωματογραφίας, οι οικισμοί διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Έτσι, υπάρχουν οι οικισμοί με ένα στρώμα κατοίκησης, οι οποίοι είναι οι επικρατέστεροι, και υπάρχουν και οι οικισμοί με πολλά στρώματα κατοίκησης, δηλαδή, μακράς διάρκειας¹⁸¹.

3.3 Το ζήτημα της χρονολόγησης

Η Νεολιθική περίοδος στη Βουλγαρία, αν και ξεκίνησε από τα μέσα της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. δεν εμπίπτει στο χρονολογικό πλαίσιο που έχει καθιερωθεί στην υπόλοιπη Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, στη βουλγαρική περιοδοποίηση, η Αρχαιότερη Νεολιθική καταλαμβάνει το διάστημα 6500-5500 π.Χ., η Νεότερη Νεολιθική το διάστημα 5400-4900 π.Χ. και η Χαλκολιθική το διάστημα 4800-3300 π.Χ. Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρεται και η Μέση Νεολιθική περίοδος, συνήθως συμπεριλαμβάνεται στη Νεότερη Νεολιθική ή στην Αρχαιότερη Νεολιθική¹⁸².

3.4 Οι εγκαταστάσεις της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Μέσου Στρυμόνα

3.4.1 Kovachevo

Βρίσκεται 20 χλμ. ανατολικά του Στρυμόνα, πάνω σε μικρή αναβαθμίδα του παραποτάμου Pirinska Bistritsa. Πρόκειται για τον πρώτο οικισμό της κοιλάδας του

¹⁸¹ Grębska-Kulowa & Kulow 2007, 280

¹⁸² Fidanoski 2021, 21

Μέσου Στρυμόνα στον άξονα N-B, και ταυτόχρονα είναι ο πρωιμότερος οικισμός της περιοχής. Η πρώτη φάση κατοίκισης να χρονολογείται γύρω στο 6210 π.Χ.¹⁸³, και παρά τις μη ευνοϊκές συνθήκες για γεωργία, παρουσιάζει αδιάκοπη κατοίκιση για 1000 χρόνια. Ο οικισμός αναπτύχθηκε σε στρατηγικό σημείο, πάνω στα φυσικά περάσματα Paril και Parazchair, τα οποία ελέγχουν την επικοινωνία με την κοιλάδα του Νέστου¹⁸⁴ και αποτελούν μέσο επικοινωνίας με άλλους οικισμούς.

Στο τέλος της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. αντιστοιχούν τα στρώματα Ia και Ib της φάσης Konachevo I¹⁸⁵, με επάλληλα οικιστικά στρώματα και επιχώσεις πάχους περίπου 10 εκ. ανά οικοδομική φάση. Σε πολλές περιπτώσεις τα δάπεδα των οικιών διαμορφώνονταν μέσα σε λάκκους διαφόρων μεγεθών, ενδεχομένως για περισσότερη σταθερότητα. Οι περισσότερες οικίες είχαν κοινό προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, με την είσοδο στα ΝΑ. Τα σπίτια ήταν τετράγωνα, με τις πλευρές τους να είναι περίπου 6 μ. Σε μια οικία της φάσης Ia βρέθηκε λάκκος και μεγάλη συγκέντρωση θραυσμάτων βραχιολιών¹⁸⁶, ενώ επίσης ο οικισμός περιλαμβάνει από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις σφραγίδων (Εικ. 39), καθώς και ειδωλίων (Εικ. 40). Παρόμοιες παρατηρήσεις προέρχονται και για τη φάση Ib. Ευρήματα του οικισμού, μεταξύ των οποίων λίθινα εργαλεία και πρώτες ύλες, επιβεβαιώνουν την αξιοποίηση του τοπίου από τους κατοίκους, καθώς πρώτες ύλες που βρέθηκαν στα οικιστικά στρώματα, όπως ο σκούρος πυριτόλιθος, προέρχεται από την περιοχή της Ροδόπης, εκεί όπου καταλήγουν τα περάσματα πλησίον του οικισμού¹⁸⁷, και ο νεφρίτης, που έως σήμερα κοιτάσματα του έχουν εντοπιστεί στο όρος Ograzhden, πέρα από τον Στρυμόνα¹⁸⁸.

Κατά τον Lichardus-Itten¹⁸⁹, οι πρώτοι κάτοικοι είναι πιθανόν να έφτασαν εκεί από τη Βόρεια Ελλάδα, και συγκεκριμένα από την Κεντρική Μακεδονία (Νέα Νικομήδεια, Γιαννιτσία, Μαυροπηγή), καθώς εμφανίζονται πολλές ομοιότητες στον υλικό πολιτισμό, κυρίως στη κεραμική, με κύρια διαφορά όμως την απουσία του οψιανού από τα στρώματα του Konachevo. Τέλος, ομοιότητες εμφανίζονται και μεταξύ του οικισμού και διαφόρων οικισμών της Πελαγονίας, κυρίως μέσω συμβολικών και

¹⁸³ Higham et al. 2011, 1078–1079

¹⁸⁴ Grębska-Kulow 2024, 37

¹⁸⁵ Lichardus-Itten et al. 2002, Fig. 3

¹⁸⁶ Lichardus-Itten et al. 2002, 112

¹⁸⁷ Gurova 2018

¹⁸⁸ Zidarov et al. 2010, 1772

¹⁸⁹ Lichardus-Itten 2002, 130

τελετουργικών αντικειμένων, όπως τα ομοιώματα βωμών¹⁹⁰. Για αυτές τις διαδρομές θα αξιοποιήθηκαν περάσματα του Κάτω Στρυμόνα και της κοιλάδας Strumeshnitsa αντίστοιχα.

Η συνεχής κατοίκηση στον οικισμό μαρτυρά την αδιάκοπη επιθυμία των κατοίκων για να παραμείνουν στο ίδιο σημείο. Οι λόγοι για αυτήν την επιθυμία πιθανότατα να είναι πολλοί, ένα από αυτούς όμως σίγουρα είναι η θέση του οικισμού στον χάρτη των δικτύων. Οι επαφές των κατοίκων με αυτούς από άλλες περιοχές είναι δεδομένη, κυρίως όταν υπάρχουν δείγματα αυτών των επαφών σε όψεις του υλικού πολιτισμού. Τα παραπάνω δεδομένα επιβεβαιώνουν την επιλογή εγκατάστασης στο συγκεκριμένο σημείο, καθώς οπωσδήποτε η πρόσβαση σε πρώτες ύλες θα ήταν ένα από τα κριτήρια επιλογής.

3.4.2 Drenkovo I, Ploshteko

Ο οικισμός βρίσκεται στα βόρεια περίχωρα του Μέσου Στρυμόνα. Απέχει 13 χλμ. από τη πεδιάδα Blagoevgrad, και είναι πάνω στην πρώτη αναβαθμίδα του ποταμού Drenkovska και στους πρόποδες του όρους Vlachina, σε υψόμετρο 550 μ¹⁹¹. Η περιοχή είναι ιδιαίτερα προνομιακή, και αυτό ήταν γνωστό ήδη από εκείνα τα χρόνια, καθώς από την 6^η χιλιετία π.Χ. και έπειτα, ο χώρος φιλοξένησε πλήθος νεολιθικών εγκαταστάσεων. Συγκεκριμένα, η κοιλάδα του ποταμού Drenkovska περιβάλλει το στενό πέρασμα Skrinski, το οποίο οδηγεί στην πεδιάδα Kyustendil και την κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα, όπου διαχρονικά αναπτύχθηκε πλήθος οικισμών. Τέλος, δύο οικισμοί των αρχών της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. που εντάσσονται στη κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα, ο Nevestino και ο Vaksevo, βρίσκονταν στην απέναντι πλευρά της βόρειας κορυφής. Με αυτούς τους οικισμούς παρατηρείται σχετική ομοιότητα σε στυλ διακόσμησης της κεραμικής¹⁹².

Το μέγεθος του οικισμού υπολογίζεται σε πάνω από 30 στρέμματα και η πρώτη φάση κατοίκησης χρονολογείται γύρω στο 6200 π.Χ. Από τις ανασκαφές δεν προέκυψε σημαντικός αριθμός αρχιτεκτονικών καταλοίπων της περιόδου, και έτσι δεν προκύπτουν σημαντικά αποτελέσματα για την οργάνωση του οικισμού. Η εγκατάλειψη

¹⁹⁰ Grębska-Kulow 2011b

¹⁹¹ Grębska-Kulow 2017, 253-254

¹⁹² Chohadzhiev & Genadieva 1998

έγινε στα τέλη της χιλιετίας, για άγνωστους λόγους. Στα ευρήματα συγκαταλέγεται κεραμική και μεγάλος αριθμός ανθρωπόμορφων ειδωλίων, διαφόρων τύπων (Εικ. 41) και ένα κυλινδρικό αντικείμενο (Εικ. 42). Ίσως λόγω της θέσης του οικισμού, στα περίχωρα της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα, δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες ομοιότητες με οικισμούς της κοιλάδας, παρά μόνο με τον Κοναχενο Ια στην αδιακόσμητη κεραμική και με την φάση Ib του ίδιου οικισμού σε συμβολικά αντικείμενα¹⁹³ (βλ. Εικ. 39, 40). Ο οικισμός φέρει περισσότερες ομοιότητες με οικισμούς της κοιλάδας του Αξιού, και συγκεκριμένα με τον Anzabegono I. Κατά τη Grębska-Kulow¹⁹⁴, υπάρχει ανοιχτό το ενδεχόμενο οι πρώτοι κάτοικοι να ήρθαν από εκείνη την περιοχή και να έφεραν μαζί τους την παράδοση που ακολουθούσαν εκεί. Παρά ταύτα, φαίνεται πως δέχεται επιρροές και από τον πολιτισμό Vinca (Εικ. 43).

3.5 Οι εγκαταστάσεις της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Μέσου Στρυμόνα

3.5.1 Kοναχενο

Οι φάσεις Ic και Id αντιστοιχούν στο α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. Αναφορικά με τα οικήματα, δεν παρατηρείται διαφορά από ότι στην προηγούμενη φάση. Τα στρώματα εμφανίζονται πιο διαταραγμένα, αλλά εδώ φαίνεται καθαρά πως για την ανέγερση οικιών έγινε χρήση της τεχνικής *pisé*¹⁹⁵. Και πάλι τα δάπεδα των οικιών βρίσκονταν σε ρηχούς λάκκους. Σε αυτήν την περίοδο παρατηρείται η πυκνή ισοπέδωση οικιών, με αποτέλεσμα οι επιχώσεις να είναι πολύ λεπτές. Πλέον υπάρχουν και δείγματα εστιών και φούρνων, και αυτοί με φάσεις ανανέωσης¹⁹⁶.

Σε αυτήν την περίοδο της φάσης Ic χρονολογείται ένα κανάλι για τη διαχείριση του νερού, το οποίο οριοθετεί τον οικισμό στη νότια πλευρά του (Εικ. 44). Στην ίδια περιοχή ανασκάφτηκε και μια τάφος, στον πάτο της οποίας βρέθηκαν πολλά αγγεία σχεδόν ακέραια (Εικ. 45). Αυτά τα συλλογικά έργα προσιδιάζουν σε έναν οικισμό με

¹⁹³ Grębska-Kulow 2024, 41

¹⁹⁴ 2024, 40

¹⁹⁵ Lichardus-Itten et al. 2002, 111

¹⁹⁶ Lichardus-Itten et al. 2002, 110

διαρκή ανάπτυξη και ανανέωση. Επίσης, κάτω από τα σπίτια ή κοντά σε αυτά βρέθηκαν πέντε ταφές μωρών, πρακτική που συνεχίζει και στην 5^η χιλιετία¹⁹⁷.

Αναφορικά με τα ευρήματα της περιόδου, σε αυτήν την περίοδο κατοίκισης οι κάτοικοι ήρθαν σε επαφή με οικισμούς της Θρακικής πεδιάδας, μέσω των ιδίων περασμάτων που αξιοποιήθηκαν και στην προηγούμενη περίοδο. Απόδειξη αυτής της επαφής αποτελεί ο υλικός πολιτισμός, ο οποίος επηρεάζεται από τον πολιτισμό του Karanovo I που αναπτύχθηκε στη Θρακική πεδιάδα¹⁹⁸. Για παράδειγμα, αν και τα ομοιώματα βωμών της προηγούμενης περιόδου συνεχίζονται -απόδειξη συνέχισης πολιτισμικών στοιχείων του οικισμού-, εισάγονται νέα διακοσμητικά στοιχεία.¹⁹⁹ Η διαρκής ανάπτυξη του οικισμού και η συνεχόμενη κατοίκησή του ίσως να αποτελεί ένδειξη για μια πιο «κεντρική» θέση του στα δίκτυα της περιοχής, με διάφορους μικρότερους και πιο σύντομους οικισμούς να οργανώνονται σε κοντινή από αυτόν εμβέλεια.

3.5.2 *Ilindentsi*

Βρίσκεται στην αριστερή πλευρά της κοιλάδας του Στρυμόνα, σε ψηλή αναβαθμίδα του ποταμού. Οργανώθηκε στους πρόποδες του όρους Pirin, σε υψόμετρο 250μ. και περίπου 4 χλμ. ανατολικά από τον κύριο ρου του Στρυμόνα, δίπλα σε έναν μικρό παραπόταμό του²⁰⁰. Η στρατηγική θέση επιτρέπει την καλή ορατότητα προς τη κοιλάδα του Στρυμόνα, ενώ προσφέρεται επικοινωνία με τις κοιλάδες Vardar και Bregalnitsa μέσω φυσικών περασμάτων και ρεμάτων (Εικ. 46). Η ευρύτερη περιοχή είναι πλούσια σε πρώτες ύλες, όπως μάρμαρο από τα όρη Pirin, νεφρίτη από το όρος Ograzhden και πυριτόλιθο από το όρος Maleshevo²⁰¹, χρήσιμες για την κατασκευή εργαλείων και κεραμικής²⁰². Πέρα όμως από τις πρώτες ύλες, η περιοχή προσφέρει πρόσβαση προς γειτονικές κοιλάδες, όπου επίσης αναπτύχθηκαν οικισμοί κατά την ίδια περίοδο.

Οι απόλυτες χρονολογήσεις έδειξαν πως ο οικισμός κατοικήθηκε στο α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας. Συγκεκριμένα, η πρώτη οικιστική φάση χρονολογείται γύρω στο

¹⁹⁷ Lichardus-Itten et al. 2002, 117

¹⁹⁸ Lichardus-Itten et al. 2002, 128

¹⁹⁹ Grębska-Kulow 2024, 39

²⁰⁰ Grębska-Kulow & Zidarov 2020, 171

²⁰¹ Grębska-Kulow 2024, 39

²⁰² Grębska-Kulow 2024, 39

5900/5800 π.Χ.²⁰³, και επιφανειακά ευρήματα τον τοποθετούν χρονικά και στο β' μισό της χιλιετίας²⁰⁴. Ο οικισμός είναι επίπεδος εκτεταμένος, με την στρωματογραφία να αναπτύσσεται οριζόντια αλλά και κάθετα και η έκταση του υπολογίζεται στα 30 στρέμματα. Παρατηρήθηκαν πολλά οικιστικά επεισόδια, τα οποία επιβεβαιώνουν την διαρκή κατοίκηση της θέσης.

Οι ανασκαφές έφεραν στο φως οικίες κατασκευασμένες με τις τεχνικές wattle-and-daub και pisé, και οργανωμένες στον άξονα ΒΑ/ΝΔ. Ορισμένες σώζουν εσωτερικά σταθερές κατασκευές, όπως φούρνο, ενώ σχεδόν σε όλες βρέθηκαν αποθηκευτικοί πίθοι και τμήματα από δάπεδα με πηλό λευκού χρώματος. Ακόμη, από τις ανασκαφές αποκαλύφθηκε αποσπασματικά μια τάφος στη βόρεια περιφέρεια του οικισμού. Όπως και στο Κοναचेво, ο πάτος της τάφρου ήταν ευθυγραμμισμένη και μέσα βρέθηκαν σχεδόν ακέραια αγγεία, πιθανώς αποτέλεσμα τελετουργικής απόρριψης²⁰⁵. Κατά τους μελετητές, εντός της τάφρου εντοπίστηκε λίθινος τοίχος, ενώ στην εσωτερική γωνία της αποκαλύφθηκε και ξύλινος περίβολος, ο οποίος αναπτυσσόταν στα νότια της τάφρου²⁰⁶ (Εικ. 47).

Στη θέση βρέθηκε μεγάλος αριθμός κεραμικής, ανθρωπόμορφα ειδώλια διαφόρων τυπολογιών²⁰⁷ (Εικ. 48), πήλινες χάντρες κ.α. Κοσμήματα από *Spondylus*, αλλά και το όστρεο ως πρώτη ύλη, επιβεβαιώνει δεσμούς και με τις νοτιότερες περιοχές. Ορισμένοι τύποι κεραμικής ακολούθησαν το στυλ που βρέθηκε σε οικισμούς στη κοιλάδα του Αξιού, ενώ και ένας τύπος ανθρωπόμορφων ειδωλίων με κερατοειδείς προεξοχές που διαδόθηκε από τη Βόρεια Ελλάδα σε περιοχές της Πελαγονίας²⁰⁸. Τέλος, όπως και στο Κοναचेво, στα στρώματα του μέσου της 6^{ης} χιλιετίας παρατηρούνται επιρροές και από τον πολιτισμό Καρανοβο, μέσα από κεραμικής και λεπίδες από τον Βαλκανικό πυριτόλιθο.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως το Plindentsi φέρει πολλές ομοιότητες με το Κοναचेво, σε διάφορες όψεις του πολιτισμού, από την αρχιτεκτονική ως τις τελετουργικές πρακτικές και τον υλικό πολιτισμό. Αυτές οι ομοιότητες συναντώνται σε

²⁰³ Grębska-Kulow 2024, 39

²⁰⁴ Grębska-Kulow & Zidarov 2020, 172

²⁰⁵ Grębska-Kulow & Zidarov 2020, 175

²⁰⁶ Grębska-Kulow 2017, 250

²⁰⁷ Grębska-Kulow et al. 2021, 4

²⁰⁸ Grębska-Kulow et al. 2021

τόσο θεμελιακά στοιχεία της οργάνωσης του οικισμού, που πιο πιθανό φαίνεται το Plindentsi να οργανώθηκε από πρώην κατοίκους του Konachevo, που συνέχισαν πρακτικές που εφάρμοζαν εκεί, παρά να πρόκειται απλά για επιρροή που ασκήθηκε μέσω της επικοινωνίας κατοίκων των δύο οικισμών. Ακόμη και οι επιρροές από τον πολιτισμό Karanovo είναι πιο πιθανόν να εισήχθησαν από τους ίδιους τους κατοίκους, παρά να πρόκειται για επιρροή. Οι λόγοι που οδήγησαν κατοίκους του Konachevo να εγκαταλείψουν τον οικισμό όταν ακόμη ήταν σε άνθιση (φάση Ic) και να ιδρύσουν έναν άλλον οικισμό δεν είναι γνωστοί, αλλά λόγω της επιλογής της θέσης, ενδεχομένως να οφειλόταν στην πρόσβαση σε πρώτες ύλες και στα οικονομικά και κοινωνικά δίκτυα της περιοχής.

3.5.3 *Brezhani*

Η κατοίκηση αναπτύχθηκε για πρώτη φορά γύρω στο 5900 π.Χ., στους βόρειους πρόποδες του όρους Pirin, σε υψόμετρο 650 μ., σε ψηλή αναβαθμίδα του ποταμού Brezhanska. Η θέση του οικισμού θεωρείται στρατηγική, καθώς αναπτύχθηκε στην είσοδο του φαράγγιού Kresna, μέσα στο βουνό. Το σημείο έδινε τη δυνατότητα στους κατοίκους να ελέγχουν τα περάσματα που οδηγούν από το φαράγγι στο νοτιότερο τμήμα του Στρυμόνα, αλλά και προς άλλες κατευθύνσεις, ανατολικά προς την κοιλάδα του Νέστου, μέσω του περάσματος Predel και δυτικά προς την κοιλάδα του Αξιού.

Λόγω του ότι δε διεξήχθησαν εκτεταμένες ανασκαφές στον οικισμό, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι περιορισμένα. Από τις ανασκαφές προέκυψαν δύο καμένοι ορίζοντες. Ο ένας αντιστοιχεί στην αρχή της κατοίκησης και ο άλλος στο τέλος της. Η γεωμαγνητική έρευνα που έγινε, φανέρωσε κτίρια οργανωμένα σε παράλληλες σειρές, οι οποίες περιβάλλονται από τρεις ομόκεντρους περιβόλους που αποτελούνται από τάφρους²⁰⁹ (Εικ. 49). Αν οι περίβολοι ήταν ταυτόχρονοι, τότε εδώ παρατηρείται το μοντέλο των ομόκεντρων περιβόλων που παρατηρείται κυρίως σε οικισμούς της Άνω Θράκης²¹⁰. Τέλος, ο μαγνητικός χάρτης τεκμηριώνει την καταστροφή του βόρειου τμήματος της θέσης από διάβρωση που προκάλεσε ο ποταμός Brezhanska, και ίχνη στο

²⁰⁹ Nikolova 2021, 1362

²¹⁰ Nikolova 2021, 1363

ΒΔ τμήμα υποδηλώνουν πιθανή ύπαρξη τάφρου και σε εκείνο το σημείο του οικισμού²¹¹.

Τα κινητά ευρήματα του οικισμού είναι λίγα. Ο μεγαλύτερος αριθμός αντιστοιχεί σε λίθινα εργαλεία, ενώ σχεδόν απουσιάζουν τελετουργικά αντικείμενα όπως ειδώλια, ομοιώματα βωμών κ.α. Ιδιαίτερα ευρήματα είναι τέσσερα κυκλικά αντικείμενα, εν είδει βραχιολιών, κατασκευασμένα από σχιστόλιθο. Αυτά βρέθηκαν στο ανώτερο οικιστικό στρώμα και δεν έχουν παράλληλα στην ίδια περίοδο. Ένα ακόμη εύρημα είναι ένα βαρίδιο οβάλ σχήματος, με δύο πλευρικές εκβαθύνσεις. Αυτό το αντικείμενο επίσης δεν βρίσκει παράλληλα στην περιοχή. Τέλος, τέσσερα εργαλεία, κατασκευασμένα από τον «Βαλκανικό πυριτόλιθο» βρέθηκαν στη θέση. Και αυτά είναι σημαντικά ευρήματα, καθώς ο συγκεκριμένος τύπος πυριτόλιθου βρίσκεται στην περιοχή του Δούναβη, περ. 500 χλμ. από τον οικισμό²¹² (Εικ. 50). Πιθανότατα να πρόκειται για κάποιου είδους δώρο, ή ανταλλάξιμο προϊόν. Οι ομοιότητες που σημειώθηκαν μεταξύ του οικισμού και της Άνω Θράκης δεν περιορίζονται μόνο στην οργάνωση του οικιστικού χώρου, αλλά και στην κεραμική, όπου διακρίνονται επιρροές από το στυλ Karanovo ή το Θρακικό στυλ²¹³. Τέλος, στον οικισμό γίνεται εμφανής και η επιρροή από το στυλ που αναπτύχθηκε στο Galabnik (Άνω Στρυμόνας), κυρίως αναφορικά με τα ομοιώματα βωμών. Λόγω του ότι τέτοια επιρροή δεν συναντάται σε άλλους οικισμούς της περιοχής, ίσως να μην πρόκειται για επαφές που αναπτύχθηκαν στο μεταξύ των δύο οικισμών, που σε αυτήν την περίπτωση θα επηρέαζαν και άλλους μεταξύ οικισμούς, αλλά για κατοίκους του Galabnik που έφυγαν και οργάνωσαν τον Brezhani. Η στρατηγική θέση και τα ευρήματα του Brezhani δείχνουν πως ο οικισμός εντασσόταν σε δίκτυα με μακρινές περιοχές, εκμεταλλευόμενος πλήρως το φυσικό τοπίο και τις διόδους επικοινωνίας.

3.5.4 *Balgarchevo*

Ο οικισμός οργανώθηκε στη δεξιά όχθη του Στρυμόνα, στους πρόποδες του όρους Vlahina και πάνω στη μεταβατική ζώνη μεταξύ του Μέσου και Άνω Στρυμόνα²¹⁴. Η

²¹¹ Grębska-Kulow, Zidarov 2011a, 41-43

²¹² Περισσότερες πληροφορίες για τα ευρήματα του οικισμού, βλ. <https://prehistoricstruma.com/brezhani-the-finds/>

²¹³ Grębska-Kulow 2024, 40

²¹⁴ Marinova 2017, 148

θέση είναι πολύ σημαντική, καθώς από εκεί υπάρχει ορατότητα προς το φαράγγι Byalorol και το σημείο έναρξης της διαδρομής προς το πέραςμα Delchevski και πάνω σε μια εκ των διαδρομών που οδηγούν στη κοιλάδα του Αξιού. Τέλος, από την απέναντι πλευρά του Στρυμόνα ανοίγουν περάσματα που οδηγούν απευθείας στον Νέστο, μέσω ενός ορεινού περάσματος στο όρος Rila. Στην απέναντι πλευρά αυτού του περάσματος, οι κάτοικοι του Balgarčevo θα συναντούσαν τους κατοίκους του οικισμού Belitsa, που βρισκόταν εκεί κατά το α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας²¹⁵.

Στα ανατολικά και στα βόρεια ο οικισμός οριζόταν φυσικά από απότομες πλαγιές των ποταμών Στρυμόνα και Lisiyska αντίστοιχα, προσφέροντας δυνατότητα αλιείας, πέρα των λοιπών οικονομικών δραστηριοτήτων. Η επίπεδη επιφάνεια του εδάφους αποτέλεσε ιδανικό μέρος για την ανέγερση οικιών, ενώ το τοπίο ευνοούσε την γεωργία και κτηνοτροφία. Ο οικισμός ήταν επίπεδος εκτεταμένος²¹⁶, με έκταση περίπου 100 στρέμματα. Η κατοίκηση ήταν συνεχής για 1500 χρόνια, μετατρέποντας τον στον πιο μακρόβιο οικισμό της περιοχής²¹⁷. Η πρώτη φάση κατοίκησης χρονολογείται στο 5650 π.Χ., και η κατοίκηση παρουσιάζει συνέχιση ως το 5450 π.Χ.²¹⁸ Έπειτα από μια διακοπή, η θέση κατοικήθηκε γύρω στο 5070-4940 π.Χ.²¹⁹. Τελευταία φάση κατοίκησης κατά τη Νεολιθική περίοδο αντιστοιχεί στο διάστημα 4930-4780 π.Χ. Η αρχαιότερη φάση του οικισμού καταλάμβανε κυρίως το ανατολικό τμήμα της έκτασης, ενώ αργότερα ο οικισμός οργανώθηκε προς τα δυτικά και βόρεια.

Η στρωματογραφία είναι περίπλοκη, με οικιστικά στρώματα να διεισδύουν σε προηγούμενα και κατασκευές διαφορετικών περιόδων να εμφανίζονται στον ίδιο οικιστικό άξονα. Από την πρώτη φάση κατοίκησης αποκαλύφθηκαν καμένες οικίες, πάνω στις οποίες φαίνεται αργότερα να συνεχίστηκε η κατοίκηση. Ορισμένες από τις οικίες των πρώτων οικιστικών φάσεων ανήκουν στη κατηγορία των dig-in, με μέρος τους να φτάνει έως και τα 80εκ. σε βάθος (Εικ. 51). Όλες οι οικίες της πρώτης φάσης κάηκαν και από πάνω τους χτίστηκαν οικίες που δεν κάηκαν, αλλά τήρησαν τον ίδιο προσανατολισμό²²⁰. Τα κτίσματα της πρώτης περιόδου είναι συμπαγή με χοντρούς τοίχους. Στο εσωτερικό ορισμένων βρέθηκαν φούρνοι, οι οποίοι ήταν σχετικά μικροί

²¹⁵ Grębska-Kulow 2024, 41

²¹⁶ Perničeva 1995

²¹⁷ Grębska-Kulow 2024, 41

²¹⁸ Pernicheva-Perets et al. 2011

²¹⁹ Görsdorf & Bojadziev 1997, όπως αναφέρεται στο Marinova 2017, 148

²²⁰ Perničeva & Kulov 2011b, 106

και θεμελιωμένοι πάνω σε μερικώς επεξεργασμένες πέτρες, πάνω σε χαμηλή πήλινη πλατφόρμα. Οικίες που δεν έχουν σκαμμένο τμήμα χτίστηκαν πάνω σε ισοπεδωμένες πλατφόρμες από τοπικό πηλό. Ωστόσο, από αυτές τις οικίες δεν έχουμε στοιχεία για συνέχεια ύπαρξης σε επόμενη φάση²²¹. Η κατανομή των πασσαλοτρυπών στον χώρο υποδηλώνει την πυκνή οργάνωση του οικισμού στη δεύτερη φάση του, στα μέσα της χιλιετίας, ενώ στην πρώτη φάση, γύρω στο 5600 π.Χ., οι οικίες ήταν πιο αραιά κατανεμημένες²²². Κοντά στα κτίσματα βρέθηκαν λάκκοι, κυρίως απορριμματικοί, με εξαίρεση μικρότερους λάκκους οβάλ σχήματος, κοντά στα σπίτια 1 και 4, οι οποίοι φαίνεται αρχικά να ανοίχτηκαν ως πηγή πηλού και έπειτα γέμισαν με κατασκευαστικά υλικά των σπιτιών²²³ (Εικ. 52).

Στα τέλη της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. (περ. 5070-4940 π.Χ.) χρονολογήθηκαν οικίες με ευδιάκριτα όρια. Ο λόγος που τα συγκεκριμένα κτίρια καταμετρούνται στην 6^η χιλιετία είναι διότι παρατηρείται πως η κατοίκηση σε αυτά δεν διήρκεσε λίγα χρόνια, αλλά με συνεχείς επισκευές και επεκτάσεις χρησιμοποιήθηκαν σε όλη την οικιστική φάση²²⁴. Όπως δείχνουν οι πασσαλότρυπες που αποτελούν το περίγραμμα των οικιών, όλα τα κτίσματα είχαν προσανατολισμό Α-Δ και Β-Ν²²⁵. Οι οικίες ήταν κατασκευασμένες από πηλό και ξύλινους πασσάλους, ενώ απουσιάζουν τα σκαμμένα τμήματα και οι ισοπεδωμένες πήλινες πλατφόρμες. Η οργάνωση τους ήταν πυκνή και ανάμεσα τους περνούσαν μικρά περάσματα, λιγότερο από 1μ. πάχους. Όλα τα κτίρια ήταν μεγάλα, ορθογώνιου σχήματος και κυρίως δίχωρα ή τρίχωρα. Στην ίδια περίοδο αποδίδεται μια έκταση περίπου 13×10 μ., στην οποία βρέθηκε πλήθος κυκλικών πέτρινων κατασκευών. Γύρω τους αποκαλύφθηκε πλήθος κεραμικής, τμήματα ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων, πήλινοι βωμοί και μεγάλες συγκεντρώσεις οστών ζώων, ένδειξη λατρευτικής χρήσης του χώρου²²⁶. Μεγάλος αριθμός ευρημάτων της περιόδου είναι τα ειδώλια και ομοιώματα βωμών²²⁷. Τμήμα της κεραμικής

²²¹ Perničeva & Kulov 2011b, 106

²²² Perničeva & Kulov 2011a, 28

²²³ Perničeva & Kulov 2011a, 25

²²⁴ Perničeva & Kulov 2011b, 108

²²⁵ Perničeva & Kulov 2011b, 108

²²⁶ Perničeva & Kulov 2011a, 24

²²⁷ Grębska-Kulow 2019, 71

εμφανίζει ομοιότητες με αυτήν από οικισμούς στην περιοχή Banat, μεταξύ των σημερινών συνόρων Σερβίας-Ρουμανίας²²⁸.

Το Balgarchevo λειτουργεί ως ορόσημο για την νεολιθική κατοίκηση στον Μέσο Στρυμόνα. Ο οικισμός είχε ανεπτυγμένη τοπική παραγωγή διαφόρων ειδών, συμβολικού και μη χαρακτήρα. Το μεγάλο μέγεθος του οικισμού και η οργάνωση του θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως απόδειξη ενός πιο κεντρικού ρόλου του οικισμού για την γύρω περιοχή, καθώς φαίνεται πως πρόκειται για μια περίπτωση συγκέντρωσης πληθυσμού, ως ένα κέντρο. Ενδεχομένως στον οικισμό να υπήρχαν και εργαστήρια τα οποία εξυπηρετούσαν τους γύρω μικρότερους οικισμούς, οι οποίοι δεν φαίνεται να ήταν το ίδιο ανεπτυγμένοι.

3.5.5 Drenkovo II, Garleshki nivi

Βρίσκεται απέναντι από το Drenkovo I, από την απέναντι όχθη του ποταμού Drenkovska. Οι έρευνες υπέδειξαν ως πρώτη φάση κατοίκησης του οικισμού το μέσο της 6^{ης} χιλιετίας. Η κατοίκηση ήταν σχετικά σύντομη, καθώς ο οικισμός φαίνεται πως κατοικήθηκε στο διάστημα 5450-5300/5200 π.Χ.²²⁹ Γεωμαγνητική μελέτη έδειξε πως ο οικισμός καταστράφηκε από πυρκαγιά, διατηρώντας την ακριβή θέση των καμένων οικιών²³⁰, καθώς και των δύο ομόκεντρων τάφρων που πλαισιώνουν τον οικισμό²³¹ (Εικ. 54). Οι ομόκεντρες τάφροι είναι ασυνήθιστος τύπος για την περιοχή, και τα μόνα σωζόμενα δείγματα βρίσκονται εδώ και στο Brezhani. Ο τύπος είναι επικρατέστερος στην Άνω Θράκη, δημιουργώντας υποψίες για μετακινήσεις πληθυσμών μεταξύ των δύο περιοχών.

Ο μεγαλύτερος αριθμός ευρημάτων του οικισμού είναι τα λίθινα εργαλεία. Η μεγάλη ποικιλία λίθινων εργαλείων που βρέθηκαν στα επιφανειακά στρώματα. Ακόμη, βρέθηκαν ομοιώματα βωμών, τριγωνικού σχήματος. Μάλιστα, το ένα από αυτά κατασκευάστηκε από το ίδιο υλικό που χρησιμοποιούταν στην κατασκευή των

²²⁸ Αυτό το φαινόμενο οφείλεται στη μετακίνηση πληθυσμών από την περιοχή, οι οποίοι εντάσσονταν στον πολιτισμό Starcevo. Μετέφεραν τμήματα του υλικού πολιτισμούς τους, που ενσωμάτων στα νέα εδάφη. Οικισμοί που σχετίζονται με αυτό το φαινόμενο είναι οι Kalimantsi, Pokrovnik, Drenkovo II και Vinograd. Για περισσότερα βλ. Pernicheva-Perets et al. 2011, 209; Grębska-Kulow 2024, 41

²²⁹ Grębska-Kulow & Kulow 2007, fig. 3

²³⁰ Nikolova 2021, 1362

²³¹ Grębska-Kulow 2017, 253-254

οικιών²³². Στον οικισμό ίσως να υπήρχε εκτεταμένη παραγωγή λίθινων εργαλείων που έπειτα διακινούνταν σε γύρω οικισμούς. Άλλωστε, η θέση του οικισμού είναι βοηθητική για διακίνηση προϊόντων. Τμήματα του υλικού πολιτισμού, όπως η κεραμική, αποτυπώνουν άγνωστα για την περιοχή στυλ και θυμίζουν πολύ στυλ από την περιοχή Banat. Ενδεχομένως η θέση να κατοικήθηκε από πληθυσμούς που έφτασαν από εκείνες τις περιοχές ή έστω να ανέπτυξαν στενές επαφές με αυτούς τους πληθυσμούς.

3.5.6 Προμαχώνας-Topolnitsa

Ο οικισμός βρίσκεται στον χαμηλό λόφο Κρεμενίτσα, σε απόσταση σχεδόν 2χλμ. από την σημερινή δεξιά όχθη του ποταμού Στρυμόνα (Χάρτης 17). Η περίπτωση του οικισμού είναι αρκετά ιδιαίτερη, καθώς είναι διασυνοριακός μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, πάνω στο όριο μεταξύ του Κάτω και Μέσου Στρυμόνα. Το βουλγαρικό και ελληνικό τμήμα δεν ανασκάφτηκε ταυτόχρονα, αλλά προηγήθηκε η ανασκαφή του βουλγαρικού τμήματος και ακολούθησε του ελληνικού. Το μέγεθος του οικισμού υπολογίζεται σε 50 στρέμματα. Η θέση του είναι άκρως στρατηγική, καθώς έλεγχε την κίνηση στην κατεύθυνση βορά-νότου, από το πέρασμα Προμαχώνας, στο σημείο που αποτελούσε την σύνδεση μεταξύ Βόρειας Ελλάδας και Νοτιοδυτικής Βουλγαρίας²³³ (Χάρτης 17).

Η πρώτη κατοίκηση δεν έχει χρονολογηθεί με ασφάλεια, αλλά υπολογίζεται στο τελευταίο τέταρτο της 6^{ης} χιλιετίας, γύρω στο 5320-5300 π.Χ.· ενώ η δεύτερη φάση κατοίκησης χρονολογήθηκε στο 5300-5070 π.Χ. Πρόκειται για έναν ανοιχτό εκτεταμένο οικισμό²³⁴ που αναπτύχθηκε σε δύο παρακείμενους λόφους. Η φάση II εμφανίζεται σε λάκκους και ημιυπόγεια «δωμάτια» λαξευμένα στο φυσικό υπέδαφος²³⁵. Στον ελληνικό τομέα εντοπίστηκαν τέσσερις ημιυπόγειες κατασκευές, με την κατοίκηση να λαμβάνει χώρα σε δύο επίπεδα (Εικ. 55). Σε αυτές τις δομές εντοπίστηκαν εκβαθύνσεις σε διάφορα σημεία, είτε πολλές μικρές είτε μια μεγαλύτερη κεντρική (Εικ. 56).

²³² Περισσότερες πληροφορίες για τα ευρήματα του οικισμού, βλ. στο <https://prehistoricstruma.com/drenkovo-ii-the-finds/>

²³³ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 46

²³⁴ Chapman 1989, 34

²³⁵ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 50

Σημαντικότερο από όλα τα κτίρια και των δύο τομέων είναι το κτίριο 4 στον ελληνικό τομέα. Πρόκειται για το μεγαλύτερο κτίριο, με ακτίνα άνω των 12 μ. και βάθος άνω των 7 μ. Εκεί βρέθηκαν σταθερές κατασκευές, όπως μια εστία. Κάτω από το επίπεδο της εστίας βρέθηκε και άλλο χαμηλότερο επίπεδο ορόφου, με μια μεγάλη οπή, πιθανώς για μεγάλο στύλο που στήριζε την οροφή του υπόγειου κτιρίου ή μια ξύλινη πλατφόρμα στο επίπεδο του δαπέδου²³⁶. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως επάλληλες φάσεις κατοίκησης του κτιρίου, ένδειξη συνεχούς ανανέωσης των δομικών στοιχείων και αδιάκοπη χρήση του χώρου. Πολύ ιδιαίτερο εύρημα στον συγκεκριμένο χώρο αποτελεί μια συγκέντρωση κάτω από τα επίπεδα του δαπέδου (Εικ. 57). Η συγκέντρωση περιλάμβανε πολλά αγγεία, λίθους λείανσης, οστά ζώων, κέρατα, βουκράνια, ειδώλια, εργαλεία και κοσμήματα (Εικ. 58). Τα βουκράνια είναι ευρήματα που συναντώνται σε αρκετούς οικισμούς των πολιτισμών Vinca και Tisza, ενώ στη Μακεδονία ως παράδειγμα έχουμε τον οικισμό του Ντικίλι Ταζ²³⁷. Επίσης κοινό με τον πολιτισμό Vinca είναι ένας τύπος ειδωλίου που απεικονίζει μια μορφή με δύο κεφάλια, ενώ άλλα ειδώλια ακολουθούν τον τύπο του τριγωνικού κεφαλιού, που συναντάται και στους Σιταγρούς (Εικ. 59 α, β). Τα ευρήματα βρέθηκαν σε δάπεδα επιχρισμένα με κιτρινωπό πηλό, ενώ παρόμοια κεραμική και βουκράνια βρέθηκαν και έξω από το κτίσμα, υποδηλώνοντας την κοινή χρήση εντός και εκτός του χώρου. Τα ευρήματα και η αρχιτεκτονική του κτιρίου υποδηλώνουν διαφορετική λειτουργία από τα υπόλοιπα κτίσματα του οικισμού, έναν ίσως πιο τελετουργικό χαρακτήρα.

Στον βουλγαρικό τομέα, οι ημιυπόγειες κατασκευές εμφανίζονται σε διαφορετικά επίπεδα. Έχουν μέγιστο εμβαδόν 8-10 τ.μ. Από τις ανασκαφές των δαπέδων των κτισμάτων προέκυψαν σταθερές κατασκευές (φούρνοι, εστίες) που τεκμηρίωσαν την μακροβιότητα κατοίκησης, λόγω διαρκούς ανανέωσης²³⁸. Τα ευρήματα τεκμηριώνουν τον οικιστικό και εργαστηριακό χαρακτήρα των χώρων. Συμπληρωματικά, στην ανατολική περιφέρεια του βουλγαρικού τομέα, τον οικισμό περιέβαλλε ένα είδος τείχους, κατασκευασμένου από πολύ μεγάλους ξύλινους πασσάλους, ενωμένους μεταξύ τους²³⁹.

²³⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη et al. 2003

²³⁷ Chapman 1981; Treuil & Darcque 1998

²³⁸ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 52

²³⁹ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 52

Στην 6η χιλιετία π.Χ. αποδόθηκαν ευρήματα όπως μεγάλος αριθμός κεραμικής, με ποικιλία τύπων, ανθρωπόμορφα γυναικεία και ανδρικά ειδώλια με τονισμένα τα γενετικά χαρακτηριστικά (ένα ανδρικό ειδώλιο είχε τονισμένο φαλλό), κοσμήματα από *Spondylus*, μάρμαρο και πηλό, χάντρες από ποικίλα υλικά, βουκράνια και ομοιώματα οικιών. Το ένα ομοίωμα απεικόνιζε μια δίχωρη οικία (Εικ. 60) και το δεύτερο ομοίωμα περιλάμβανε βεράντα και εσωτερικό τοίχο διακοσμημένο με βουκράνια²⁴⁰ (Εικ. 61). Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν τον ευρύ χώρο δράσης και επιρροής του οικισμού. Κατά τη Φάση II της κατοίκησης, η ποιότητα της κεραμικής και η μεγάλη ποικιλία σε διακοσμητικά στοιχεία αντιπροσωπεύουν την διακόσμηση από διάφορους οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας (Σιταγροί II, Ντικιλί Τας, Ακροπόταμος), των Βαλκανίων και της κοιλάδας του Στρυμόνα, αλλά και της Αιγαιακής Θράκης (Παραδημή II-III)²⁴¹.

Ο οικισμός κατά την 6^η χιλιετία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διακίνηση ιδεών και προϊόντων από το Αιγαίο προς τα Βαλκάνια. Άλλωστε, η ίδρυση του στο συγκεκριμένο σημείο δεν γίνεται να ήταν τυχαία, αλλά πιθανόν να λειτουργούσε ως ενδιάμεσο κέντρο επικοινωνίας μεταξύ οικισμών των δύο περιοχών. Ο πλούσιος υλικός πολιτισμός του οικισμού και ο έντονος τελετουργικός και συμβολικός χαρακτήρας του υποδηλώνουν έναν οικισμό όπου λάμβαναν χώρα ποικίλα κοινωνικά δρώμενα, πιθανότατα και μεταξύ κατοίκων άλλων οικισμών, ενώ μέσω κυρίως της κεραμικής αποτυπώνονται επαφές και επιρροές με περιοχές εντός και εκτός της κοιλάδας του Στρυμόνα. Φαίνεται πως η στρατηγική θέση του οικισμού συνέβαλε στη διάδοση και λήψη επιρροών σε κοντινές και πιο μακρινές περιοχές.

3.5.7 Drenkovo I, Ploshteko

Στην 6^η χιλιετία π.Χ. σημειώθηκε κατοίκηση για μικρό διάστημα, και προς τα τέλη της χιλιετίας (5200-5000 π.Χ.), παρατηρήθηκε εκ νέου κατοίκηση πάνω ακριβώς από τον οικισμό της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ.²⁴² Οι ανασκαφές υπέδειξαν τα υπολείμματα καμένων οικιών, μέσα στις οποίες εντοπίστηκαν θραυσματικά σωζόμενα μαγειρικά σκεύη.

Σε αυτή την περίοδο αποδίδονται ανθρωπόμορφα ειδώλια σε πολύ ιδιαίτερους τύπους. Ένα ειδώλιο θυμίζει άνδρα, ο οποίος φοράει στο κεφάλι μάσκα κριαριού,

²⁴⁰ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 60

²⁴¹ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 57-58

²⁴² Grębska-Kulow & Kulow 2007, 285

ενδεχομένως ένδειξη τελετουργικής ενδυμασίας. Ένα άλλο ειδώλιο απεικονίζει μια γυναικεία μορφή καθισμένη και ελαφρώς κεκλιμένη. Αυτό το ειδώλιο προσιδιάζει σε ένα ανδρικό ειδώλιο που βρέθηκε στον οικισμό Gornljevo, στη Βόρεια Μακεδονία²⁴³. Γενικότερα, η διακόσμηση των αντικειμένων είναι ιδιαίτερη, με σύμβολα και γραμμικά σχέδια. Τέλος, αρκετά ιδιαίτερο είναι ένα κυλινδρικό αντικείμενο με διακόσμηση σπείρας στο κέντρο και γραμμές στα άκρα του. Θα μπορούσε να είναι σφραγίδα για υφάσματα, ωστόσο ακόμη η επιστημονική κοινότητα δεν έχει καταλήξει σε ασφαλές συμπέρασμα.

Η εκ νέου κατοίκηση πάνω από το στρώμα της 7^{ης} χιλιετίας με τόσο μεγάλη χρονική απόκλιση ευλόγως δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με την επιλογή κατοίκησης στο συγκεκριμένο σημείο. Είναι αβέβαιο το αν οι νέοι κάτοικοι είχαν κάποια σχέση με τους παλιότερους κατοίκους ή αν υποβόσκει άλλη αιτία για αυτήν την επιλογή, σε κάθε περίπτωση όμως φαίνεται πως η θέση του οικισμού και το τοπίο προσέλκυαν διαρκώς ανθρώπους.

3.6 Οι εγκαταστάσεις της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη λεκάνη του Μέσου Στρυμόνα

3.6.1 *Balgarčevo*

Μετρήσεις με Άνθρακα14 τοποθετούν τον οικισμό στο διάστημα 4930-4780 π.Χ.²⁴⁴ Σε αυτήν την περίοδο ο οικιστικός χώρος οργανώθηκε κυρίως στο ΝΔ τμήμα του οικισμού. Σχεδόν όλη η έκταση του βόρειου τμήματος του οικισμού καταλαμβάνεται από μια πέτρινη κατασκευή, με κατεύθυνση Α-Δ²⁴⁵, και διαστάσεις 10,40×0,40-0,80μ., η οποία βρέθηκε ακριβώς πάνω από τις κυκλικές κατασκευές των τελών της 6^{ης} χιλιετίας. Η κατασκευή αποδίδεται στα στρώματα ΙΙΙ και ΙV του οικισμού, και χρονολογείται στο 5000-4780 π.Χ.

²⁴³ Περισσότερες πληροφορίες για τα ευρήματα του οικισμού, βλ. στο <https://prehistoricstruma.com/drenkovo-i-the-finds/>

²⁴⁴ Görsdorf & Bojadziev 1997, όπως αναφέρεται στο Marinova 2017, 148

²⁴⁵ Perničeva & Kulov 2011a, 23

Στο βόρειο τμήμα του οικισμού αποκαλύφθηκε επιμήκης κατασκευή από επεξεργασμένους και μη λίθους χωρίς κονίαμα. Το μήκος ανέρχεται στα 13 μ. και το πλάτος μεταξύ 0,60-1,60 μ. Και στις δύο πλευρές εντοπίστηκαν πασσαλότρυπες. Πιθανώς πρόκειται για κάποιου είδους περίφραξη²⁴⁶. Στο νότιο τμήμα βρέθηκαν δύο μεγάλες συγκεντρώσεις λίθων και σε όλη την ενδιάμεση έκταση διάσπαρτοι και ομαδοποιημένοι λίθοι. Έτσι επιβεβαιώνεται η εκτεταμένη χρήση της πέτρας στην ανέγερση κτισμάτων και λοιπών κατασκευών της περιόδου. Ο μεγαλύτερος αριθμός ευρημάτων αποτελείται από κεραμική, ανθρωπόμορφα ειδώλια και ομοιώματα βωμών, ακολουθώντας τα πρότυπα της 6^{ης} χιλιετίας, με ορισμένες διαφοροποιήσεις²⁴⁷.

Κατά την 5^η χιλιετία π.Χ. ο οικισμός παρουσιάζει συνέχιση ως προς το μοτίβο της προηγούμενης χιλιετίας. Οι ομοιότητες στα συμβολικά και τελετουργικά αντικείμενα, καθώς και τα μεγάλα κοινά έργα, όπως η περίφραξη και το μεγάλο κτίριο, υποδεικνύουν έναν οικισμό που διατηρεί την δυναμική της προηγούμενης περιόδου.

3.6.2 *Strumsko*

Ο οικισμός αναπτύχθηκε στο νότιο τμήμα της κοιλάδας Blagoevgrad, στην απέναντι όχθη του ποταμού Στρυμόνα²⁴⁸. Η θέση του οικισμού είναι στρατηγική, καθώς οργανώθηκε σε κορυφή λόφου Kaimenska Chuka και προσέφερε στους κατοίκους πολύ καλή ορατότητα προς το ποτάμι²⁴⁹. Ο οικισμός αναπτύχθηκε σε πολύ κοντινή απόσταση με τον σύγχρονό του Moshanets-Chukata (Εικ. 62). Ο οικισμός χρονολογείται στις αρχές της 5^{ης} χιλιετίας, με την πρώτη οικιστική φάση να τοποθετείται στο 4900-4800 π.Χ.

Οι ανασκαφικές έρευνες έλαβαν χώρα στη βόρεια πλαγιά του λόφου, στα δυτικά και στα ανατολικά. Το πάχος των επιχώσεων διέφερε, αναλόγως της κλίσης του εδάφους. Έτσι, για παραπάνω ευθυγράμμισή του, ο οικιστικός χώρος διαμορφώθηκε πάνω σε κομμένα τμήματα του φυσικού βράχου ή σε γεμίσματα περιοχών με χαλικωτό έδαφος²⁵⁰. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν δύο ευδιάκριτα επίπεδα κατοίκησης, από τα οποία αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα οικιών με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ. Οι οικίες ήταν

²⁴⁶ Perničeva & Kulov 2011b, 109

²⁴⁷ Grębska-Kulow 2019, 71

²⁴⁸ Katsarov 2024, 24

²⁴⁹ Katsarov 2024, 33

²⁵⁰ Pernicheva 1995, 97

συγκεντρωμένες σε μια σε μια στενή περιοχή συνολικού μήκους τα 80-100μ. και για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε μια τεχνική που περιλαμβάνει τη δημιουργία θεμελιωτικών τάφρων που στηρίζουν τμήματα ή ολόκληρους τοίχους²⁵¹. Δείγματα από ξύλινους πασσάλους οικιών στα ανατολικά και δυτικά χρησιμοποιήθηκαν για χρονολόγηση με Άνθρακα¹⁴. Τα αποτελέσματα έδωσαν ως χρονολογίες τις αρχές της 5^{ης} χιλιετίας, συγκεκριμένα 4910-4780 π.Χ. και 4940-4810 π.Χ.²⁵²

Πέρα των οικιών, στο δυτικό τμήμα αποκαλύφθηκε μια οχυρωματική κατασκευή με ανασκαμμένο μήκος τα 35 μ. Η κατασκευή αποτελούταν από έναν λίθινο τοίχο και έναν περίβολο που περιβάλλαν το ΒΔ τμήμα του οικισμού. Η κατασκευή είχε διττή λειτουργία, να στηρίζει τον περίβολο που οικισμού, και να στηρίζει το κεκλιμένο έδαφος του λόφου²⁵³. Στα σημαντικότερα ευρήματα του οικισμού ανήκει η διακοσμημένη κεραμική σε στυλ μαύρο σε ερυθρό (Εικ. 63), αλλά και κεραμική με διακόσμηση με γραφίτη.

3.6.3 *Moshtanets*

Ο οικισμός χρονολογείται στις αρχές της 5^{ης} χιλιετίας και βρίσκεται σε απόσταση μόλις 1,3 χλμ. από τον Strumsko, σε επίπεδη επιφάνεια στην κορυφή του λόφου Chukata (Εικ. 64). Με τον Strumsko ενδεχομένως να είχαν στενές επαφές. Έχει προνομιά θέση, καθώς η ορατότητα από την κορυφή του λόφου επιτρέπει τη θέση προς τη βόρεια και νότια ροή του ποταμού²⁵⁴.

Μαγνητική έρευνα που έγινε αποκάλυψε πλήθος ανωμαλιών που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τμήματα τοίχων οικιών. Επίσης, βρέθηκαν καμένα τμήματα από ανωδομή κτίσματος²⁵⁵ και απορριμματικοί λάκκοι, γεμάτοι κυρίως με τα καμένα τμήματα της ανωδομής και με οστά ζώων. Οι απόλυτες χρονολογήσεις τοποθετούν τον οικισμό στον πρώτο αιώνα της 5^{ης} χιλιετίας. Συγκεκριμένα, από οστά ζώων και τα υλικά κατασκευής προέκυψαν οι χρονολογήσεις κυρίως γύρω στο 5000 και 4900-4700 π.Χ.²⁵⁶ Η κεραμική ήταν περιορισμένη (Εικ. 65), αλλά θυμίζει την κεραμική του

²⁵¹ Katsarov 2024, 33

²⁵² Görsdorf & Bojadziev 1996, 142, όπως αναφέρεται στο Katsarov 2024, Tab.2

²⁵³ Katsarov 2024, 34

²⁵⁴ Katsarov 2024, 24

²⁵⁵ Katsarov 2024, 27

²⁵⁶ Katsarov 2024, Tab.1

Strumsko. Οι πολλές ομοιότητες μεταξύ των δύο οικισμών προσιδιάζουν όχι μόνο σε έντονη επικοινωνία, αλλά σε ένα είδος από κοινού ανάπτυξης.

3.6.4 Προμαχόνας-Topolnitsa

Στην 5^η χιλιετία αντιστοιχούν οι οικιστικές φάσεις III και IV. Η Φάση III χρονολογείται στις αρχές τις χιλιετίας (5070-4700 π.Χ.). Για την τέταρτη φάση δεν έχει γίνει μελέτη με Άνθρακα14, αλλά χρονολογείται στο τέλος του α' μισού της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.²⁵⁷

Στη φάση IV, που το επίπεδο έχει διαταραχθεί από το όργωμα, εμφανίζονται μόνο λίγοι λάκκοι, με όστρακα προηγούμενης φάσης, καθώς και οικοδομικά υλικά και πιθανώς προέρχονται από την ισοπέδωση των ερειπίων των κτιρίων από τα προηγούμενα επίπεδα του οικισμού²⁵⁸. Η αναγνώριση της φάσης κατέστη δυνατή μέσω της εύρεσης κεραμικής από γραφίτη, που έφερε παράλληλα τις φάσεις III των Σιταγρών και II του Ντικιλί Τας.²⁵⁹

Σαφή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τη Φάση III, υποδηλώνουν ξύλινα πλαίσια σπιτιών με εσωτερικές εστίες. Το καλύτερο παράδειγμα ξύλινου σκελετού και σπιτιού σε αυτό το επίπεδο είναι ένα ορθογώνιο κτίσμα, διαστάσεων 8×5 μ. και ευθυγραμμισμένο περίπου ανατολικά-δυτικά. Στο κέντρο του κτιρίου βρέθηκε μεγάλος λάκκος για ξύλινο πάσσαλο, ο οποίος στήριζε την οροφή. Στο εσωτερικό του, στην ανατολική πλευρά του νότιου τοίχου, αποκαλύφθηκε φούρνος με πλευρικούς θαλάμους²⁶⁰. Σε ένα παγκάκι, δίπλα στο δυτικό τοίχο, βρέθηκαν θραύσματα τριών ανάγλυφων πρωτοτομών γυναικείων εικονιδίων²⁶¹, τα οποία πιθανότατα προέρχονται από τη διακόσμηση του δυτικού τοίχου, κατά τον ίδιο τρόπο που έχει προταθεί για τα βουκράνια της προηγούμενης φάσης²⁶². Η χαρτογράφηση της θέσης των πολλών πήλινων ειδωλίων που έχουν αποκαλυφθεί γύρω από το κτίριο παραπέμπει σε λατρευτική απόθεση. Λόγω αυτών των στοιχείων, ο χώρος έχει θεωρηθεί ως λατρευτικός²⁶³.

²⁵⁷ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 50

²⁵⁸ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 48

²⁵⁹ Vajsov 2007, 81

²⁶⁰ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 48

²⁶¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη et al. 2000, εικ. 4:1

²⁶² Papadopoulos & Nerantzis 2014, 34

²⁶³ Todorova & Vajsov 1993, όπως αναφέρεται στο Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 48

Στα επίπεδα της Φάσης ΙΙΙ αντιστοιχούν και τα στοιχεία για την τήξη χαλκού²⁶⁴, όπως ίχνη τήξης χαλκού με ευδιάκριτα ίχνη βαριάς καύσης βρέθηκαν σε ένα πήλινο χωνευτήριο, στον πυθμένα ενός μικρού λάκκου²⁶⁵. Ίχνη χαλκού αποκαλύφθηκαν και σε άλλα σημεία της θέσης. Στα υπόλοιπα ευρήματα του οικισμού των δύο φάσεων συγκαταλέγονται εργαλεία, όπως πελέκεις και λεπίδες πυριτόλιθου, βραχιόλια από *Spondylus* (Εικ. 66), χάντρες από μάρμαρο και μαλαχίτη, ανθρωπόμορφα ειδώλια από μάρμαρο και πηλό (Εικ. 67), κεραμική, πήλινες σπείρες ατράκτου και πήλινα βαρίδια²⁶⁶.

Ο οικισμός παρουσιάζει έντονο τελετουργικό και συμβολικό χαρακτήρα μέσω των κινητών ευρημάτων του και σε αυτόν θα διεξάγονταν ποικίλα κοινωνικά και τελετουργικά δρώμενα. Η επιλογή του συγκεκριμένου σημείου προς εγκατάσταση σε καμιά περίπτωση δεν ήταν τυχαία. Όπως αποδεικνύεται και από τα ευρήματα, και κυρίως την κεραμική, που φέρει πολλές τεχνοτροπικές ομοιότητες με την κεραμική άλλων περιοχών του Στρυμόνα αλλά και άλλων περιοχών (Εικ.68), η θέση του οικισμού πάνω ακριβώς στο βασικό πέρασμα προς τα Βαλκάνια έπαιξε καθοριστικό ρόλο κατά τη νεολιθική περίοδο.

²⁶⁴Κουκούλη-Χρυσανθάκη et al. 2002

²⁶⁵Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 48

²⁶⁶ Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 58

3.7 Η κατοίκηση στη Κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα

Στις παραπάνω ενότητες αναλύθηκαν ορισμένοι οικισμοί που εμπίπτουν στο χρονικό και χωρικό πλαίσιο της έρευνας. Στο συγκεκριμένο τμήμα της κοιλάδας απουσιάζουν οι τούμπες, και όλοι οι οικισμοί είναι εκτεταμένοι επίπεδοι.

Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση που προκύπτει από τα παραπάνω είναι η ομοιογένεια που φαίνεται να επικρατεί στην κατοίκηση. Ανά περίοδο παρατηρούνται διαφορές που ισχύουν σε όλη την έκταση του συγκεκριμένου τμήματος της κοιλάδας. Συγκεκριμένα, στα τέλη της 7^{ης} χιλιετίας (Πιν. 7, Χάρτης 11) και στο α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας (Πιν. 8, Χάρτης 12), η κατοίκηση περιορίζεται στους πρόποδες βουνών, σε υψόμετρο 400-650μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και σε ασφαλή απόσταση από το ποτάμιο δίκτυο. Οι οικισμοί αυτού του διαστήματος κατοικούνται πιο εντατικά από ότι μεταγενέστεροι και εμφανίζουν μια σταθερότητα στην επιλογή της θέσης.

Στο β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας (Πιν. 9, Χάρτης 13) οι οικισμοί συνεχίζουν να οργανώνονται στους πρόποδες βουνών, ωστόσο πλέον είναι πιο βραχύχρονοι, με μονά στρώματα κατοίκησης. Σημαντική αλλαγή παρατηρείται στα τέλη της χιλιετίας (5200-4900 π.Χ.) (Πιν. 10, Χάρτης 14). Πλέον αλλάζει ο χώρος, καθώς οικισμοί οργανώνονται πάνω στα βουνά, αλλά και στις αναβαθμίδες του Στρυμόνα και των παραποτάμων του. Επίσης, μεγαλώνει αισθητά η έκταση τους. Αυτό που διατηρείται είναι η εγκατάσταση σε μη κατοικημένα εδάφη, με εξαίρεση τον Balgarcevo και τον Drenkovo. Οι απότομες αλλαγές που παρατηρούνται εντός αυτού του διαστήματος, πέραν της πρωτοφανούς αύξησης του πληθυσμού, φαίνεται να είναι απόρροια κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων. Επίσης, περίπου από το 5400 π.Χ. παρατηρείται σημαντική και ραγδαία αύξηση των θέσεων, φαινόμενο που διαρκεί περίπου μέχρι το 4900 π.Χ.

Στις αρχές της 5^{ης} χιλιετίας οι θέσεις μειώνονται, ενώ παράλληλα αλλάζει εκ νέου η τοποθεσία τους, ενώ και πάλι οργανώνονται σε μη οργανωμένα εδάφη (Πιν. 11, Χάρτης 15). Σε αυτήν την περίοδο εμφανίζονται οι λεγόμενοι «αμυντικοί» οικισμοί. Από τους οικισμούς που εξετάστηκαν παραπάνω και από άλλους που αναφέρονται ονομαστικά, διακρίνεται μια προσπάθεια προστασίας του χώρου μέσω της τοποθεσίας τους και προστατευτικών κατασκευών όπως λίθινα τείχη και περίβολοι²⁶⁷. Ωστόσο, θα

²⁶⁷ Grębska-Kulow & Kulow 2007, 285

μπορούσε να προταθεί μια πιο ειδική χρήση των χώρων, καθώς αρχαιολογικά δεδομένα δεν υποδεικνύουν εχθροπραξίες που θα οδηγούσαν στη δημιουργία τέτοιων προστατευτικών μέτρων. Οι εγκαταστάσεις τώρα οργανώνονται σε λόφους και μικραίνουν σε μέγεθος.

Οι διαρκείς αλλαγές συνεχίζονται και στα μέσα της 5^{ης} χιλιετίας, καθώς πλέον οι οικισμοί διακρίνονται σε δύο βασικές κατηγορίες (Πιν. 12, Χάρτης 16). Η πρώτη περιλαμβάνει τους οικισμούς με πολύ μεγάλη έκταση (π.χ. Promachon-Topolnitsa), και η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τους αμυντικούς οικισμούς των αρχών της χιλιετίας. Τέλος, το β' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. δεν είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό στην περιοχή, καθώς ο αριθμός των θέσεων είναι πολύ μικρός. Ακόμη σημειώνεται διάκριση των οικισμών στις δύο κατηγορίες που προαναφέρθηκαν.

Οι οικισμοί εμφανίζουν σχετική ομοιογένεια μεταξύ τους, αναφορικά με την οργάνωση του οικισμού, καθώς και των κινητών ευρημάτων τους. Πρώτες ύλες και έτοιμα προϊόντα από υλικά που δεν προέρχονται από την περιοχή επιβεβαιώνουν τις επαφές των κατοίκων με άλλους οικισμούς, εκτός της κοιλάδας. Για παράδειγμα, τα κοσμήματα και η πρώτη ύλη από το όστρεο *Spondylus*, πυριτόλιθοι διαφόρων τύπων που βρίσκονται σε άλλες περιοχές και στυλ κεραμικής που προέρχονται από περιοχές μακρινές, επιβεβαιώνουν την επικοινωνία, άμεση ή έμμεση με τους οικισμούς. Φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η γειτνίαση δύο οικισμών δεν συνεπάγεται με την σύναψη σχέσεων μεταξύ τους, αλλά μπορεί να μην υπήρχε καθόλου επικοινωνία ή η όποια επικοινωνία υπήρχε να ήταν περιορισμένη. Επίσης, από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό το γεγονός ότι η μετακίνηση πληθυσμού, η εγκατάλειψη μιας θέσης και η οργάνωση μιας άλλης μπορεί να γίνει για διάφορους λόγους. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Konachevo, όταν οι κάτοικοι πιθανολογείται πως εγκατέλειψαν τον οικισμό και σχημάτισαν τον Ilindentsi, το Konachevo γνώριζε ακόμη μεγάλη άνθιση. Αιτία αυτής της μετακίνησης θα μπορούσε να είναι η μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση και η επακόλουθη ανάγκη για αποκέντρωση. Άλλωστε, παρατηρείται το μοντέλο του κεντρικού οικισμού, στον οποίον συγκεντρώνεται μεγάλος αριθμός ανθρώπων και γύρω του οργανώνονται μικρότεροι περιφερειακοί οικισμοί, με ενδεχομένως πιο περιορισμένες παραγωγικές δυνάμεις.

Δυστυχώς οι διαθέσιμες πηγές δεν επαρκούν για μια πιο πλήρη έρευνα και κατανόηση του χώρου της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα για την υπό μελέτη περίοδο.

Πιθανόν να απουσιάζουν ορισμένες μικρές και ελάχιστα μελετημένες θέσεις, καθώς η περιορισμένη βιβλιογραφία δυσκόλεψε το έργο της καταγραφής των θέσεων τόσο για αυτήν την περιοχή, όσο και για τον άνω τμήμα της κοιλάδας που θα ακολουθήσει.

3.8 Οι Νεολιθικές εγκαταστάσεις της 6^{ης} και 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. στην Κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα

3.8.1 Galabnik

Η τούμπα Galabnik βρίσκεται στην περιοχή Pernik, σε έναν αριστερό παραπόταμο του Στρυμόνα, τον Blato, στην πεδιάδα Radomir²⁶⁸. Η έκταση του οικισμού υπολογίζεται σε 70 στρέμματα, με την πρώτη φάση κατοίκισης εκτιμάται στο διάστημα 5900 με 5700 π.Χ.²⁶⁹. Η κατοίκιση ήταν μακρόπνοη, καθώς οι ανασκαφές αποκάλυψαν 10 οικιστικές φάσεις, οι οποίες αποδόθηκαν στη βουλγαρική Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-5500 π.Χ.), με την τελευταία να είναι καμένη²⁷⁰, και φαίνεται να συνεχίστηκε και στο β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας²⁷¹. Ωστόσο, έχουν διατυπωθεί απόψεις που αποδίδουν την πρώτη φάση κατοίκισης στο τέλος της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ.²⁷²

Στον οικισμό υπήρχε ένα πλάνο οικοδομικής διευθέτησης, το οποίο τηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια ζωής κατοίκισης της θέσης. Συγκεκριμένα, τα κτίρια χτίζονταν ακριβώς πάνω από αυτά της προηγούμενης φάσης, με το μεγαλύτερο μάλιστα κτίριο να διατηρείται στο ακριβώς ίδιο σημείο σε όλους τους οικιστικούς ορίζοντες (Εικ. 69). Αυτό επετεύχθη μέσω της συνεχούς ανακαίνισης σπιτιών ή μέσω της σκόπιμης κατασκευής οικιών ακριβώς πάνω από προηγούμενο κτίριο. Τα κτίσματα ήταν οργανωμένα σε ομάδες και ενδιάμεσα τους περνούσαν στενά περάσματα και γύρω τους δρόμοι²⁷³. Τα κτίρια έχουν ποικίλα μεγέθη, από 5×6.40 μ., μέχρι και 7,80×9,50 μ. και ο χώρος τους υπολογίζεται από 32 έως 74 τ.μ.

Σχετικά με την ανέγερση των κτισμάτων, οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από τοπικό πηλό. Από την εσωτερική πλευρά σοβατίζονταν και σε ορισμένες περιπτώσεις έφεραν ξύλινα στηρίγματα²⁷⁴. Πέτρες βρίσκονται σε όλα τα σπίτια και συνήθως προέρχονται από το ποτάμι. Οι σταθερές κατασκευές των οικιών σε μεγάλο βαθμό δε βρέθηκαν in-situ. Ξεχωρίζει μια ορθογώνια πήλινη πλατφόρμα, η οποία βρέθηκε στο

²⁶⁸ Bakamska 2007, 175

²⁶⁹ Bonsall et al. 2017, 44

²⁷⁰ Bakamska 2007, 176

²⁷¹ Grębska-Kulow 2011a, fig.1.4

²⁷² Fidanoski 2021, 20

²⁷³ Bakamska 2007, 175

²⁷⁴ Bakamska 2007, 179

νότιο τοίχο αρκετών οικιών, επιχρισμένη με κίτρινο πηλό. Ο υδροφόρος ορίζοντας που περνάει ακριβώς κάτω από τον οικισμό, ανάγκασε τους κατοίκους της 4^{ης} οικοδομικής φάσης να επενδύσουν τον υποδαπέδιο χώρο, είτε με ξύλινη επένδυση, είτε με πέτρες²⁷⁵ (Εικ. 70). Από τα σημαντικότερα ευρήματα του οικισμού είναι η κεραμική (Εικ. 71), τα ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα ειδώλια, οι χάντρες, μια κουδουνίστρα, σφραγίδες, τα λίθινα εργαλεία και τα κοσμήματα από *Spondylus*²⁷⁶. Ο οικισμός φαίνεται να ανέπτυξε επαφές με άλλους οικισμούς μέσω της διακίνησης της κεραμικής και των συμβολικών αντικειμένων. Για παράδειγμα στο Brezhani, την περίοδο που νέοι πληθυσμοί έφτασαν στον Άνω Στρυμόνα, κάτοικοι από το Galabnik ενδεχομένως να εγκατάλειψαν τον οικισμό και να μετακινήθηκαν νοτιότερα. Βάση αυτής εικασίας αποτελεί το γεγονός πως στις αρχές της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. η μετακίνηση και ο σχηματισμός οικισμών φαίνεται να ακολουθεί την κατεύθυνση νότο προς βορρά, γεγονός που έρχεται σε αντιδιαστολή με την βορά προς νότο κατεύθυνση των κατοίκων του Galabnik.

Η συνέχιση της κατοίκησης στον οικισμό επιβεβαιώνει την σημαντική θέση που κατείχε στην περιοχή, καθώς αντικρούεται του μοτίβου των σύντομων εγκαταστάσεων και εδραιώνεται στον χώρο των δικτύων επικοινωνίας, αλλά και παραγωγής κεραμικής και άλλων αντικειμένων. Αυτή η εκτεταμένη παραγωγή οδηγεί στην συνακόλουθη διάδοση των αντικειμένων σε κοντινές και μη περιοχές. Ο οικισμός ίσως να ανήκε στους λίγους και μεγάλους οικισμούς που αποτελούσαν «κέντρο» ορισμένων μικρότερων. Όψεις του υλικού πολιτισμού, όπως τα κοσμήματα από *Spondylus*, επιβεβαιώνουν τη κεντρική θέση του οικισμού στα δίκτυα της περιόδου²⁷⁷.

3.8.2. *Krainitsi*

Ο οικισμός βρίσκεται στη λεκάνη απορροής του Στρυμόνα, σε μια αναβαθμίδα στη δεξιά όχθη του ποταμού Dzhubrena και στους πρόποδες του όρους Verrila. Αποκαλύφθηκε στην έκταση των μόλις 67 τ.μ. και σε αυτόν αναγνωρίστηκαν 3 οικοδομικοί ορίζοντες.

²⁷⁵ Bakamska 2007, 180

²⁷⁶ Christova-Anastasova & Pavuk 2001

²⁷⁷ Chapman 2024, 327

Ο ορίζοντας I είναι αφήνει πολλά αναπάντητα ερωτήματα για την κατοίκηση στην περιοχή, καθώς σε αυτόν αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός μονόχρωμης κεραμικής, που χαρακτηρίστηκε ως «πρωτόγονη», και φέρει ομοιότητες με αντίστοιχη κεραμική από οικισμούς της Θεσσαλίας (Εικ. 72). Από το διαθέσιμο υλικό έχει γίνει έρευνα με Άνθρακα¹⁴, τα αποτελέσματα ωστόσο δεν δημοσιεύονται καθώς εγείρουν αμφιβολίες. Στην ίδια οικοδομική φάση αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός οστών εξημερωμένων ειδών και κυρίως βοοειδών. Η μεγάλη αναλογία των οικόσιτων ζώων έναντι των άγριων οδήγησαν τους ερευνητές στο συμπέρασμα πως οι πρώτοι κάτοικοι του οικισμού ήρθαν με τα ζώα τους²⁷⁸.

Τα στρώματα II και III του οικισμού διαφέρουν εντελώς από το υλικό του στρώματος I, καθώς εδώ η κεραμική που ήρθε στο φως σχετίζεται με την κεραμική που παρήγαγε ο οικισμός Galabnik²⁷⁹. Αυτές οι φάσεις έχουν χρονολογηθεί στο α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. το περιορισμένο διαθέσιμο υλικό των στρωμάτων που ενδιαφέρουν την παρούσα εργασία δεν μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα για τον οικισμό, πέρα των επαφών που είχε αναπτύξει με τον οικισμό Galabnik, ή έστω με δίκτυα που μετέφεραν τα προϊόντα που παράγονταν εκεί.

3.8.3 Bersin

Ο οικισμός βρέθηκε στη δεξιά όχθη του Bersinska, δεξιού παραποτάμου του Στρυμόνα, και σε υψόμετρο περίπου 500 μ. Η κατοίκηση εμφανίζει συνέχεια, με τα οικιστικά στρώματα να χρονολογούνται από τις αρχές της 6^{ης} χιλιετίας και καλύπτουν όλη την υπό μελέτη περίοδο. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν τμήμα του οικιστικού χώρου, με οικίες και εργαστηριακές εγκαταστάσεις (κλίβανοι). Στη δυτική περιφέρεια του οικισμού βρέθηκε τμήμα τάφρου, πιθανότατα αποχετευτικού χαρακτήρα, η οποία χρονολογείται στο α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Εικ. 73)²⁸⁰. Η τάφος φέρει πολλές ομοιότητες με τις τάφους που βρέθηκαν στο Konachevo και το Ilindentsi, καθώς και εδώ παρατηρείται φαρδιά και ευθυγραμμισμένη βάση²⁸¹.

²⁷⁸ Chohadzhiev et al. 2007, 187

²⁷⁹ Chohadzhiev et al. 2007, 181

²⁸⁰ Vandova 2020, 236

²⁸¹ Nikolova 2021, 1363

Αν και σημαντικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου διαβρώθηκε από μεταγενέστερες ανθρώπινες διεργασίες, οι ανασκαφές έφεραν στο φως πλήθος ευρημάτων, σημαντικών για την κατανόηση και ανασύσταση του πολιτισμικού πλαισίου του οικισμού. Μεταξύ άλλων, ξεχωρίζουν κεραμική (Εικ. 74), πήλινες σφραγίδες (Εικ. 75), θραύσματα και ακέραια μικρά ομοιώματα βωμών (Εικ. 76), ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια και υφαντικά βαρίδια.²⁸² Τα ευρήματα του οικισμού προσιδιάζουν στα ευρήματα των οικισμών της κοντινής περιοχής, όπως με του Vaksevo I και II²⁸³.

3.8.4 *Pipercov Čiflik*

Ο οικισμός βρίσκεται στην πεδιάδα Kjustendil, σε μια σχετικά φυσικά κλειστή περιοχή²⁸⁴. Οργανώθηκε σε επίπεδη επιφάνεια στη δεξιά όχθη της παλιάς κοίτης του ποταμού Sukha (παραποτάμου του Στρυμόνα), σε υψόμετρο 496 μ. Βρίσκεται σε προνομιακή κεντρική θέση, καθώς τα περάσματα που είναι κοντά του, του επιτρέπουν την επικοινωνία με πολλούς οικισμούς, τόσο κατά μήκος της κοιλάδας του Στρυμόνα, όσο και προς τα ανατολικά και δυτικά.

Ο οικισμός είναι επίπεδος εκτεταμένος, αλλά τα στοιχεία είναι πιο περιορισμένα λόγω μη εντατικών ανασκαφών. Δύο οικίες διαφορετικών οικιστικών φάσεων που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 2004, προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για την κατοίκηση στον οικισμό. Η Οικία 1 (Εικ. 77), η οποία καταστράφηκε από πυρκαγιά, με σωζόμενες διατάσεις 3,90×3,00μ. και προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, έχει ελαφρώς τραπεζοειδή κάτοψη. Το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από καμένο πηλό, ενώ υπήρχε και δεύτερο στρώμα δαπέδου. Μέσα στην οικία βρέθηκε μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής, ενώ ολόκληρα αγγεία βρέθηκαν στο ΝΑ ήμισυ του κτίσματος. Τέλος, μπροστά στον ΒΔ τοίχο του σπιτιού βρέθηκε ένας καλά διατηρημένος φούρνος²⁸⁵. Τα ευρήματα της Οικίας 1 είναι λίγα, και περιορίζονται στην προαναφερθείσα κεραμική. Η Οικία 2 αντιπροσωπεύεται κυρίως από μια μερικώς διατηρημένη θερμική κατασκευή²⁸⁶. Τα ευρήματα και πάλι περιορίζονται στην

²⁸² Vandova 2016, 124

²⁸³ Stamboliyska & Uzunov 2009, 65

²⁸⁴ Vandova 2007, 192

²⁸⁵ Για περισσότερα, βλ. Vandova 2007, 194

²⁸⁶ Vandova 2007, 198

κεραμική. Ο φούρνος της Οικίας 1 μελετήθηκε με τη μέθοδο της αρχαιομαγνητικής και αποκάλυψε πως η χρήση του έγινε στο α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας, γύρω στο 5749-5682 π.Χ.²⁸⁷. Την ίδια περίοδο χρονολογείται και η κεραμική.

Από τον οικισμό δεν προκύπτουν σημαντικές πληροφορίες, αλλά φαίνεται πως όπως και πολλοί άλλοι σύγχρονοί του οικισμοί, εντάσσονταν δυναμικά στα δίκτυα των προϊόντων.

3.8.5 *Slatino*

Πρόκειται για μια από τις καλύτερα μελετημένες θέσεις της περιοχής. Θεωρείται από τους σημαντικότερους οικισμούς των αρχών της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. στην περιοχή του Στρυμόνα²⁸⁸. Ο Slatino αποτελείται από 5 οικοδομικές φάσεις και κάλυπτε την έκταση των 5 στρεμμάτων και αναπτύχθηκε σε δύο τοποθεσίες, στο Chardako και στο Karo²⁸⁹.

Στον Slatino-Chardako, οι οικίες ήταν υπόγειες, σκαμμένες στο φυσικό έδαφος. Κατά τον Chohadzhiev, για την φάση των τελών της 6^{ης} χιλιετίας, φαίνεται πως η πλειοψηφία των οικιών ακολουθούσε αυτόν τον τύπο. Αυτές οι κατασκευές είχαν οβάλ σχήμα, βάθος 0,60-0,90μ., μήκος από 4 έως 5,5 μ. και πλάτος 2,40-4,40 μ. περιμετρικά των λάκκων υπάρχουν πασσαλότρυπες, ενώ για τις μεγαλύτερες κατασκευές εντοπίζονται πασσαλότρυπες και στο κέντρο, πιθανότατα για καλύτερη στήριξη της οροφής²⁹⁰. Από τον οικισμό Slatino-Karo απουσιάζουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, και αποκαλύφθηκαν μόνο απορριμματικοί λάκκοι, γεμισμένοι με οστά ζώων, άνθρακα και θραύσματα κεραμικής. Η απουσία καταλοίπων ενδεχομένως οφείλεται σε καταστροφή του οικισμού από κατολίσθηση²⁹¹.

Στα ευρήματα του οικισμού Slatino-Chardako συγκαταλέγεται κυρίως κεραμική, ενώ ο υπόλοιπος υλικός πολιτισμός (ανθρωπόμορφα ειδώλια, ομοιώματα οικιών, φούρνων και βωμών, ένα φαλλόσχημο αντικείμενο και εργαλεία) αναφέρεται από τον Chohadzhiev αλλά δεν αναλύεται περαιτέρω²⁹² (Εικ. 78). Αναφορικά με τον Slatino-Karo, η κεραμική κατασκευάστηκε από πηλό καλής ποιότητας και πλούσια

²⁸⁷ Kostadinova & Kovacheva 2007, 519

²⁸⁸ Chohadzhiev 1995, 141

²⁸⁹ Ο Bailey τον μελετάει ως έναν οικισμό. Βλ. Bailey 2000, 166

²⁹⁰ Chohadzhiev 2006

²⁹¹ Chohadzhiev 2006

²⁹² Chohadzhiev 2006, 33-39

διακοσμημένη. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για άλλα ευρήματα. Η κοντινή απόσταση των οικισμών πιθανώς να οδήγησε σε στενή επικοινωνία και συνεργασία μεταξύ των δύο.

3.8.6 Pernik

Ο οικισμός βρίσκεται στη βορειοανατολική έξοδο της ευρείας λεκάνης του Pernik (μεταξύ των βουνών Vitosa, Lyulin και Golo Bardo), στην αριστερή όχθη του Στρυμόνα, ο οποίος τον συνορεύει βόρεια και ανατολικά²⁹³. Το έδαφος γύρω από τον οικισμό είναι αλλουβιακό και εύφορο, κατάλληλη για γεωργικές δραστηριότητες. Ο οικισμός είναι το βορειότερο σημείο της κοιλάδας του Στρυμόνα που κατοικείται από τον προϊστορικό άνθρωπο.

Κατοίκηση παρατηρείται για πρώτη φορά στην Αρχαιότερη Νεολιθική, πιθανότατα στο α' μισό της 6ης χιλιετίας π.Χ. και με ορισμένες διακοπές στο τέλος της 6ης χιλιετίας και αργότερα κατά την 5η χιλιετία. Διακρίνονται 4 ορίζοντες κατοίκησης, από τους οποίους σώζονται κυρίως λάκκοι. Η διατήρηση των οικιστικών φάσεων είναι πολύ αποσπασματικά, και επομένως δεν μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα²⁹⁴. Το βασικό στοιχείο των κατοικιών - οι φούρνοι - έχουν ερευνηθεί σχετικά καλά. Ανακαλύφθηκαν σε όλους τους ορίζοντες, αλλά δυστυχώς διατηρήθηκαν μόνο τα θεμέλια. Έχουν ελλειψοειδές ή ακανόνιστο στρογγυλό σχήμα και είναι χτισμένα από λίγες σειρές λίθων²⁹⁵. Στις ανασκαφές βρέθηκε κεραμική, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, ομοίωμα φούρνου, υφαντικά βαρίδια με ανθρωπόμορφη πλαστική διακόσμηση κ.α. (Εικ. 79, 80, 81)

Η διάβρωση του τοπίου από τις αλλουβιακές αποθέσεις του ποταμού, σε συνδυασμό με τις ανθρωπογενείς επιχώσεις των επάλληλων περιόδων κατοίκησης κατέστρεψαν ή κάλυψαν τα κατάλοιπα της 5ης χιλιετίας, ενώ ο υδροφόρος ορίζοντας που έχει βυθίσει τα κατώτερα στρώματα αποτρέπει την ανασκαφή και μελέτη τους²⁹⁶.

²⁹³ Chohadzhiev 1983, 29

²⁹⁴ Chohadzhiev 1983, 34

²⁹⁵ Chohadzhiev 1983, 35

²⁹⁶ Chohadzhiev 1983, 34

Αυτό οδηγεί σε περιορισμένες έρευνες του οικισμού και καθιστά αδύνατη την κατανόηση της κατοίκησης²⁹⁷.

Στις αρχές της 5^{ης} χιλιετίας εμφανίζονται οι οικισμοί Pernik I, II και II, οι οποίοι συνεχίζουν σχεδόν σε όλη τη χιλιετία²⁹⁸. Ομοιότητες που παρατηρούνται μεταξύ αυτών των οικισμών και η γειτνίαση του ενός από τον άλλον πιθανώς να υποδηλώνει μια πολύ στενή επαφή μεταξύ τους και ίσως να σχηματίστηκαν από κατοίκους του ίδιου οικισμού που διασπάστηκαν και κατοίκησαν σε διαφορετικό σημείο.

3.8.7 Dzherman

Βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της οροσειράς Ρίλα και αναπτύχθηκε σε αναβαθμίδα κοντά στον ποταμό Dzherman, παραπόταμο του Στρυμόνα. Δεν υπάρχουν ραδιοχρονολογήσεις άνθρακα από την τοποθεσία Dzherman, αλλά η νεολιθική κατοίκηση υπολογίζεται στο διάστημα 5200-5000/4900 π.Χ.²⁹⁹

Τα ερείπια της πρώιμης νεολιθικής εποχής αποτελούνταν από συγκεντρώσεις οστών ζώων και τεχνουργημάτων (κυρίως όστρακα κεραμικής, ορισμένα τεχνουργήματα από οψιανό, θραύσματα ασβεστοκονιάματος τοίχου και λίθινα εργαλεία)³⁰⁰ (Εικ. 82). Φυσικά φαινόμενα και η μεταγενέστερη κατοίκηση της Εποχής του Σιδήρου μπορεί να προκάλεσαν κάποια μετατόπιση νεολιθικών αντικειμένων. Τα αντικείμενα από οψιανό λειτουργούν ως δηλωτικά της διακίνησης προϊόντων και της ένταξης του οικισμού στα δίκτυα της περιόδου.

3.9 Η κατοίκηση στη Κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα

Η νεολιθική κατοίκηση στην περιοχή του Άνω Στρυμόνα εγείρει προβλήματα στην έρευνα της, καθώς μολονότι ο αριθμός των οικισμών είναι αισθητά μεγαλύτερος από ότι στη μέση και στη κατώτερη ροή του ποταμού, οι συστηματικά ανασκαμμένοι οικισμοί είναι λίγοι, ενώ και το δημοσιευμένο υλικό είναι περιορισμένο και συνήθως

²⁹⁷ Chohadzhiev 1983, 33

²⁹⁸ Grębska-Kulow 2011a, fig.1.5

²⁹⁹ Grębska-Kulow 2011a, fig.1.4

³⁰⁰ Bonsall et al. 2017, 44

δημοσιευμένο στη βουλγαρική γλώσσα. Ως εκ τούτου, η συγκεκριμένη εργασία περιορίζεται σε πιο γενικά συμπεράσματα για την κατοίκηση στην περιοχή.

Πέρα από τον οικισμό Galabnik, στον οποίο μετρήσεις υπέδειξαν ως κατώτερη φάση τα τέλη της 7^{ης} χιλιετίας (Πιν. 13, Χάρτης 11), οι πρώτες ενδείξεις για συστηματική χρήση του χώρου προέρχονται από τις αρχές της 6^{ης} χιλιετίας (Πιν. 14, Χάρτης 12). Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί πως για την συγκεκριμένη περιοχή, η χρονολόγηση γίνεται κυρίως βάσει της κεραμικής³⁰¹. Εδώ, το α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας αντιπροσωπεύεται από περισσότερους από 20 οικισμούς³⁰².

Στην επόμενη περίοδο, γύρω στο 5500-5200 π.Χ., σημειώνεται σημαντική μείωση των θέσεων (Πιν. 15, Χάρτης 13). Από τους οικισμούς που αντιστοιχούν σε αυτό το διάστημα, μόνο στους Vaksevo (IV) και Sapareva Bania (II) σώζονται πολιτιστικά κατάλοιπα³⁰³, ενώ από τους υπόλοιπους απουσιάζει η στρωματογραφική ακολουθία. Μάλιστα, τμήματα του υλικού πολιτισμού του Sapareva Banya, όπως ορισμένοι τύποι κεραμικής, βρίσκουν παράλληλα με οικισμούς σε κοντινή εμβέλεια, όπως το Kocherinovo³⁰⁴. Μια έντονη διαφοροποίηση από ότι στους οικισμούς του Μέσου Στρυμόνα είναι το γεγονός πως όλοι οι οικισμοί αυτής της φάσης οργανώθηκαν πάνω στους οικισμούς της προηγούμενης περιόδου. Στο τέλος της χιλιετίας οι οικισμοί πληθαίνουν στην περιοχή, ενώ ταυτόχρονα μεγαλώνουν σε μέγεθος (Πιν. 16, Χάρτης 14). Πλέον εντοπίζεται προτίμηση για τις ορεινές περιοχές. Στον αντίποδα, οικισμοί πλέον εγκαθίστανται σε αναβαθμίδες του Στρυμόνα (π.χ. Radomir). Η ποικιλομορφία στο τοπίο γύρω από τους οικισμούς πιθανότατα εξυπηρετούσε τις διαδρομές από και προς άλλες περιοχές.

Αύξηση στον αριθμό των οικισμών σημειώνεται και στις αρχές της 5^{ης} χιλιετίας, με τη μειοψηφία να βρίσκεται πάνω από παλαιότερες φάσεις οικισμών (Slatino, Batanovtsi, Kocherinovo, Pernik III, Dokiovtsi) (Πιν. 17, Χάρτης 15). Οι «αμυντικοί» οικισμοί του Μέσου Στρυμόνα προσιδιάζουν με τους οικισμούς του Άνω Στρυμόνα που κυρίως βρίσκονται μέσα στα βουνά, σε θέσεις όπου η ορατότητα δεν είναι πολύ καλή. Με αυτόν τον τρόπο παρέχουν φυσικά προστασία στους οικισμούς.

³⁰¹ Grębska-Kulow 2011a, 12

³⁰² Genadieva 2007, 238-242

³⁰³ Grębska-Kulow 2011a, 12

³⁰⁴ Vandova 2016, 123

Στο β' μισό της 5^{ης} χιλιετίας ο αριθμός των θέσεων αυξάνεται ξανά (Πιν. 18, Χάρτης 16), αλλά οι οικισμοί πλέον έχουν μικρότερο μέγεθος και ίσως και μικρότερη διάρκεια ζωής. Συνεχίζουν να βρίσκονται σε ορεινές θέσεις, φυσικά προστατευμένες αλλά σχετικά κοντά σε φυσικά περάσματα.

Στην κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα, οι νεολιθικές εγκαταστάσεις είναι πολυπληθείς και η κατοίκηση μπορεί να χαρακτηριστεί ως πυκνή. Μεταξύ των περιόδων παρατηρούνται έντονες αυξομειώσεις του πληθυσμού, οι οποίες ενδεχομένως να οφείλονται και σε περιβαλλοντικούς παράγοντες, καθώς η εναλλαγή μεταξύ τοπίου είναι σχετικά έντονη. Τέλος, λόγω της ελλιπούς βιβλιογραφίας και τον μικρό αριθμό των ανασκαμμένων θέσεων, για τα ευρήματα των οικισμών δεν μπορούν να γίνουν ιδιαίτερες παρατηρήσεις, παρά μόνο για την κεραμική.

3.10 Σύνοψη

Η νεολιθική περίοδος στα σημερινά βουλγαρικά εδάφη της κοιλάδας του Στρυμόνα (μέσος και άνω ρους), αποτελούν έναν σημαντικό κρίκο για την κατανόηση της εξάπλωσης της νεολιθικής περιόδου στα Βαλκάνια. Λόγω της γεωμορφολογίας της περιοχής και του πλούσιου ανάγλυφού της, η κοιλάδα του Στρυμόνα αποτέλεσε έναν από τους κύριους άξονες μετακίνησης των προϊστορικών ανθρώπων, όπως υποδηλώνει ο εντοπισμός δεκάδων οικισμών. Η κατοίκηση στις κοιλάδες του Μέσου και Άνω Στρυμόνα στο διάστημα της 7^{ης} με 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., χαρακτηρίζεται από επίπεδους εκτεταμένους οικισμούς διάσπαρτους στον χώρο και με τοπικές διαφοροποιήσεις.

Η 7^η χιλιετία π.Χ. στη κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα αντιπροσωπεύεται από δύο οικισμούς, τον *Kovachevo* και τον *Drenkovo I Ploshteko*, ενώ η κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα από τον οικισμό *Galabnik*, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις ερευνητών. Αυτός ο αριθμός ενδεχομένως να ήταν μεγαλύτερος αν περισσότερες θέσεις είχαν ανασκαφεί στον ίδιο βαθμό, χωρίς βέβαια αυτό να είναι σίγουρο. Ο οικισμός *Galabnik* είναι ο μόνος οικισμός στον τύπο της τούμπας στην περιοχή, και η επιλογή της χωροταξικής του οργάνωσης, με διατήρηση του ίδιου πλάνου σε όλες τις φάσεις, είναι ασυνήθιστη. Και οι τρεις οικισμοί ήταν μεγάλου μεγέθους και οργανώθηκαν σε στρατηγικά σημεία, κοντά σε φυσικά περάσματα που συνέδεαν την περιοχή με άλλες. Στο *Kovachevo* και στο *Galabnik* η κατοίκηση διήρκεσε μια χιλιετία, επιβεβαιώνοντας την επιθυμία κατοίκησης στο ίδιο σημείο για ποικίλους λόγους. Η στρατηγική θέση των

οικισμών και το τοπίο που τους περιέβαλλε, οπωσδήποτε θα συνέβαλε στην ανάπτυξη οικονομικών και κοινωνικών δεσμών με άλλους οικισμούς και με τη μεγάλη διάρκεια ζωής θα παγιώθηκαν στα δίκτυα των επαφών.

Το α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. εμφανίζει έντονη διαφοροποίηση μεταξύ των δύο ροών του Στρυμόνα, καθώς στον μέσο ρου έχουν αναγνωριστεί λιγότερες από δέκα θέσεις, ενώ στον άνω ρου πάνω από είκοσι. Δεν μπορούμε να διακρίνουμε με βεβαιότητα αν ο μικρός αριθμός θέσεων στον Μέσο Στρυμόνα είναι αποτέλεσμα ημιτελούς έρευνας ή αν το αποτέλεσμα είναι αντιπροσωπευτικό της κατάστασης που επικρατούσε κατά τη Νεολιθική περίοδο, αλλά η διαφορά είναι μεγάλη. Οι οικισμοί ήταν όλοι επίπεδοι εκτεταμένοι, στον Μέσο Στρυμόνα η κατοίκηση περιορίζεται στους πρόποδες βουνών, σε υψόμετρο έως 500 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και σε ασφαλή απόσταση από το ποτάμιο δίκτυο, π.χ. *Ilindentsi*, *Brezhani*, *Balgarcevo*, ενώ στον Άνω Στρυμόνα ενδεχομένως η κατοίκηση να οργανωνόταν και σε χαμηλότερο υψόμετρο, π.χ. *Pernik*, βάσει των περιορισμένων δεδομένων. Η επιλογή οργάνωσης των οικισμών εν μέρει θα επηρεαζόταν από κλιματικές συνθήκες, καθώς φαίνεται πως οι κάτοικοι απέφευγαν να κατοικήσουν σε χαμηλότερο επίπεδο και πιο κοντά στα εδάφη των ποταμών. Συμπληρωματικά, όλοι οι οικισμοί οργανώθηκαν σε στρατηγικό σημείο, πολύ κοντά στα φυσικά περάσματα, επιβεβαιώνοντας πρόθεση για μετακίνηση σε κοντινά και μακρινά μέρη. Επίσης, βάσει της στρωματογραφίας φαίνεται πως σε αυτό το διάστημα η κατοίκηση ήταν πιο μακροχρόνια από ότι στις επόμενες περιόδους, όπως θα αναφερθεί παρακάτω. Για την ανέγερση των οικιών χρησιμοποιήθηκαν οι τεχνικές wattle-and-daub και pisé, και από τα διαθέσιμα δεδομένα φαίνεται οι οικίες να ήταν εξοπλισμένες με σταθερές κατασκευές όπως φούρνος και εστία. Διαφοροποίηση παρατηρείται στον οικισμό *Balgarčevo*, που γύρω στο 5600 π.Χ. φαίνεται οι οικίες να ήταν dig-in. Αν και ο υλικός πολιτισμός θα εξεταστεί εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο, αξίζει να αναφερθεί πως σε ορισμένους οικισμούς κινητά ευρήματα επιβεβαιώνουν την επικοινωνία των κατοίκων με κατοίκους μακρινών περιοχών. Για παράδειγμα στο *Brezhani*, όπου βρέθηκε πυριτόλιθος που εξάγεται στην περιοχή του Δούναβη, 500 χλμ. μακριά.

Στο β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. οι κοιλάδες του Μέσου και Άνω Στρυμόνα γνωρίζουν σημαντική αύξηση θέσεων, οι περισσότερες εκ των οποίων δεν κατοικούνταν κατά την προηγούμενη περίοδο. Αυτοί οι οικισμοί έχουν μικρότερη διάρκεια ζωής και πιθανότατα να είναι απόρροια της «διάσπασης» οικισμών σε

μικρότερους, καθώς και της μετακίνησης κατοίκων, για διάφορους κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους. Οι οικισμοί έχουν μικρότερο μέγεθος σε αυτήν την περίοδο, αλλά η κατανομή τους στον χώρο είναι πιο πυκνή. Θα μπορούσε να πρόκειται για μικρότερους οικισμούς που οργανώνονται γύρω από έναν μεγαλύτερο και παλαιότερο οικισμό, που έχει ήδη εδραιωθεί στα οικονομικά δίκτυα της περιόδου. και πάλι οι οικισμοί βρίσκονται πάνω σε στρατηγικά σημεία. Για παράδειγμα, ο οικισμός *Προμαχώνας-Topolnitsa* οργανώθηκε ακριβώς πάνω στο πέρασμα από τον Κάτω στον Μέσω Στρυμόνα, και ίσως να αποτελέσει και σημείο κάποιου είδους ελέγχου. Στο β' μισό και στα τέλη της χιλιετίας χρονολογήθηκαν και αρκετά αντικείμενα πιο συμβολικού ή τελετουργικού χαρακτήρα, κυρίως από οικισμούς του Μέσου Στρυμόνα, όπως στον *Προμαχώνα-Topolnitsa*, στον *Drenkovo I* και *Drenkovo II*.

Μπαίνοντας στην 5^η χιλιετία π.Χ. παρατηρείται ελαφρά διαφοροποίηση του μοτίβου οργάνωσης των οικισμών μεταξύ του Μέσου και Άνω Στρυμόνα. Στον Μέσο Στρυμόνα ο αριθμός των θέσεων μειώνεται, φαινόμενο που δεν παρατηρείται στον Άνω Στρυμόνα, όπου σημειώνεται μικρή αύξηση των θέσεων, οι περισσότερες εκ των οποίων σε μη κατοικήσιμα εδάφη. Επίσης, στον Μέσο Στρυμόνα γίνεται μια σημαντική διάκριση των οικισμών σε μεγάλου μεγέθους και εκτεταμένους και σε «αμυντικούς» οικισμούς, πιο περιορισμένους σε έκταση και προστατευμένους είτε φυσικά, μέσω της θέσης τους, είτε τεχνητά, με την κατασκευή περιβόλων. Στον Άνω Στρυμόνα ο χαρακτήρας της προστασίας παρέχεται μόνο μέσω του φυσικώς προστατευμένου χώρου. Οι οικισμοί αν και σε τοποθεσίες που παρέχουν προστασία, δεν είναι ιδιαίτερα απομακρυσμένοι μεταξύ τους και φαίνεται να συνεχίζουν να διατηρούν επαφές, όπως φαίνεται από τα κατάλοιπα. Από τους οικισμούς της περιόδου, σημαντικότερα στοιχεία προκύπτουν από τον *Προμαχώνα-Topolnitsa*, όπου ήρθε στο φως απόθεση τελετουργικού χαρακτήρα. Πλέον δεν συναντώνται κτίσματα με υπόγειο τμήμα κατοίκησης. Για οικισμούς του Άνω Στρυμόνα δεν παρέχονται παραπάνω πληροφορίες.

Η εγκατάλειψη οικισμών και ο σχεδόν ταυτόχρονος σχηματισμός νέων, αφήνει περιθώρια εικασιών αναφορικά με την μετακίνηση πληθυσμών από μία σε άλλη θέση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ομοιομορφία που επικρατεί μεταξύ των περιόδων των δύο περιοχών. Αν και οι αυξομειώσεις του αριθμού των οικισμών δεν εμφανίζουν απόλυτη ομοιογένεια, όσον αφορά τα χαρακτηριστικά τους και την προτίμηση των θέσεων, οι ομοιότητες είναι πολλές. Οι περιοχές οπωσδήποτε είχαν αναπτύξει άμεση επικοινωνία μεταξύ τους. Αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί και από τον σχηματισμό νέων οικισμών,

ακριβώς απέναντι ή δίπλα σε προγενέστερους, ενώ ακόμη συνεχίζεται η κατοίκηση σε αυτούς. Θα μπορούσε να πρόκειται για κατοίκους που άφησαν τον οικισμό τους και για ποικίλους λόγους ίδρυσαν άλλον οικισμό σε κοντινή απόσταση. Επίσης, η οργάνωση των οικισμών πάνω και δίπλα στα περάσματα επικοινωνίας επιβεβαιώνει αυτήν την επικοινωνία. Οι περισσότεροι οικισμοί φαίνεται να κατοικούνται για περίπου 2-3 αιώνες, και αυτοί που κατοικούνται για περισσότερο είναι συγκεκριμένοι. Με βάση τα έως τώρα διαθέσιμα και γνωστά δεδομένα, δεν μπορούμε να αποφανθούμε εάν η εγκατάλειψη των οικισμών γινόταν όταν αυτοί έφταναν σε ύφεση ή όχι.

Καταληκτικά, η κοιλάδα του Μέσου και Άνω Στρυμόνα λειτούργησε ως μέσο διάδοσης του νεολιθικού τρόπου ζωής. Τα φυσικά περάσματα ήταν μεγάλης σημασίας, άποψη που επιβεβαιώνεται από τις πολλές θέσεις που οργανώθηκαν πάνω ή πολύ κοντά σε αυτά. Η μετακίνηση πληθυσμών επίσης φαίνεται καθαρά και στις δύο περιοχές του Στρυμόνα, με οικισμούς ενός στρώματος να λειτουργούν ως απόδειξή της. Παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες που καθιστούν το έργο της ανασκαφής και αργότερα μελέτης των οικισμών περιορισμένο, υπάρχουν περιθώρια για περαιτέρω έρευνα και δυνατότητες για καλύτερη κατανόηση της περιοχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Συζήτηση – Η κινητικότητα στη κοιλάδα του Στρυμόνα και τα δίκτυα επαφών ως μάρτυρες της δημογραφικής εξέλιξης

4.1 Η δημογραφική εξέλιξη της κοιλάδας του Στρυμόνα και ο υλικός πολιτισμός ως δείκτης επικοινωνίας

Τα κεφάλαια 2 και 3 εξέτασαν την πυκνότητα των νεολιθικών εγκαταστάσεων της υπό μελέτη περιόδου ανά 500 χρόνια, προκειμένου να επιτευχθεί η ανασύσταση της διασποράς των νεολιθικών θέσεων στην περιοχή. Το διάστημα των 500 χρόνων δεν είναι πάντα απολύτως αντιπροσωπευτικό της ίδρυσης και εγκατάλειψης των οικισμών, ωστόσο η διαρκής πρόοδος της έρευνας θα ρίξει ακόμη περισσότερο φως στο μέλλον και πιθανώς τότε να είναι δυνατή μια περαιτέρω διαίρεση. Παρακάτω θα αναπτυχθεί μια συζήτηση αναφορικά με την εξέλιξη της κατοίκησης στην ευρύτερη κοιλάδα του Στρυμόνα (Πιν. 19). Για την καλύτερη κατανόηση της μετακίνησης των πληθυσμών τόσο για την ίδρυση νέων οικισμών όσο για την ανάπτυξη οικονομικών και κοινωνικών δεσμών, η συζήτηση θα εστιάσει κυρίως στον υλικό πολιτισμό.

Στην 7^η χιλιετία π.Χ. χρονολογούνται οι πρώτες μόνιμες εγκαταστάσεις των νεολιθικών πληθυσμών. Για αυτήν την περίοδο ο αριθμός των οικισμών είναι περιορισμένος. Βέβαια, λόγω γνωστών περιβαλλοντικών γεγονότων, όπως υπερχειλίσσεις πηγών γλυκού νερού, δεν αποκλείεται ο συνολικός αριθμός των θέσεων να ήταν μεγαλύτερος, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν έως σήμερα στοιχεία από ανασκαμμένους και μη οικισμούς που να στηρίζουν αυτή την άποψη. Έτσι, το β' μισό της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. χαρακτηρίζεται από μικρό αριθμό θέσεων στη κοιλάδα του Στρυμόνα. Συγκεκριμένα, 1 στον Κάτω Στρυμόνα, 2 στον Μέσο Στρυμόνα, και 1 στον Άνω Στρυμόνα (Χάρτης 11) , παρόλο που στον Άνω Στρυμόνα υπάρχουν ενδείξεις και για έναν δεύτερο, τον Krainitsi³⁰⁵. Αυτοί οι οικισμοί πιθανόν να ήταν οι τοποθεσίες όπου εγκαταστάθηκαν οι νεόφερτοι πληθυσμοί πριν επεκταθούν στις γύρω περιοχές, αυξηθούν πληθυσμιακά και ιδρύσουν και άλλους οικισμούς.

³⁰⁵ Αν και έχει πραγματοποιηθεί μελέτη της κεραμικής, δεν έχουν δημοσιευθεί χρονολογήσεις.

Το Ντικιλί Τας είναι ο μόνος μέχρι σήμερα οικισμός της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. στον Κάτω Στρυμόνα. Εκεί, το ημικυκλικό ξέστρο που βρέθηκε στο στρώμα της πρώτης εγκατάστασης έχει παράλληλα στην Ανατολία (Εικ. 84, 85), ενώ έχει παράλληλα και με σύγχρονες θέσεις της Νότιας Βουλγαρίας. Για τον Άνω Στρυμόνα, ο οικισμός Galabnik δεν προσφέρει πολλές πληροφορίες για αυτήν την περίοδο, ενώ ο δεύτερος οικισμός που ενδεχομένως χρονολογείται σε αυτήν την περίοδο, ο Krainitsi, εγείρει υποψίες λόγω της κεραμικής του. Συγκεκριμένα, οι λεπτές επιχώσεις του κατώτερου οικιστικού ορίζοντα σε συνδυασμό με την κακής ποιότητας άβαφη κεραμική, θυμίζει το κατώτερο στρώμα των οικισμών της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. Slatina-Gradini και Kuklen στη κοιλάδα του Νέστου³⁰⁶, όπου το πάχος των επιχώσεων ήταν αντιστοίχως λεπτό. Αυτό ενδεχομένως υποδηλώνει μια βραχύβια εγκατάσταση, καθώς η έκταση είναι ιδιαίτερα περιορισμένη και το πάχος της επίχωσης μικρό. Μολονότι ο Krainitsi δεν έχει χρονολογηθεί επίσημα στην 7^η χιλιετία π.Χ., καθώς η κεραμική του αν και μελετήθηκε δεν έχει ακόμη χρονολογηθεί, ώστε να ενταχθεί στον χάρτη της περιόδου, φαίνεται ότι μάλλον εκεί ανήκει. Για τους οικισμούς του Μέσου Στρυμόνα, Drenkovo I *Ploshteko* και Konachevo Ia και Ib προκύπτουν περισσότερες πληροφορίες, καθώς έχουν ανασκαφεί οι ορίζοντες της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. Μεταξύ τους φέρουν αρκετές ομοιότητες σε όψεις του υλικού πολιτισμού, κυρίως στη κεραμική, στα ανθρωπόμορφα ειδώλια και σε ομοιώματα τραπεζών/βωμών (Εικ. 40, 41). Πέρα των μεταξύ τους ομοιοτήτων, ομοιότητες παρατηρούνται στον υλικό πολιτισμό με οικισμούς της κοιλάδας του Αξιού. Συγκεκριμένα, η πρώιμη κεραμική του Konachevo θυμίζει πολύ την κεραμική του οικισμού των Γιαννιτσών, ενώ με τον κοντινό οικισμό της Μαυροπηγής φέρουν ομοιότητες κυρίως στα ειδώλια, με διακόσμηση στο στυλ της κόμης, αλλά ποικίλες μικρότερες ομοιότητες σε ποικίλες όψεις του υλικού πολιτισμού παρατηρούνται και με την ευρύτερη περιοχή της Πελαγονίας³⁰⁷ (Εικ. 40: 4, 86). Από την άλλη, ο Drenkovo I φέρει πολλά κοινά με οικισμούς από τον πολιτισμό Anzabegovo I στη κοιλάδα του Αξιού, κυρίως στα ειδώλια, στα μοτίβα και στο στυλ κεραμικής³⁰⁸. Από τα παραπάνω φαίνεται πως μεταξύ των προαναφερθέντων οικισμών αναπτύχθηκαν οικονομικοί και κοινωνικοί δεσμοί, με ανταλλαγή προϊόντων και ιδεών. Εκτός από αυτές τις επαφές όμως, δεν μπορεί να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο της προέλευσης των δύο οικισμών της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα από οικισμούς της κοιλάδας του Αξιού, αν μεταξύ

³⁰⁶ Boyadzhiev 2009, 18

³⁰⁷ Grebska-Kulow & Zidarov 2021, 1002

³⁰⁸ Grebska-Kulow 2024, 40

των άλλων ληφθεί υπόψιν η χρονική ακολουθία, δηλαδή το γεγονός πως οι δύο οικισμοί του Μέσου Στρυμόνα χρονολογούνται λίγο αργότερα από αυτούς της κοιλάδας του Αξιού. Από τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα πως οι πρώτοι νεολιθικοί πληθυσμοί αξιοποίησαν τις κοιλάδες του Αξιού, του Στρυμόνα και σε μικρότερο βαθμό του Νέστου, για να επεκταθούν προς τα Βαλκάνια.

Από την 6^η χιλιετία π.Χ. και έπειτα, η κατάσταση αλλάζει. Στο α' μισό της χιλιετίας (5900-5500 π.Χ.) σημειώνεται άνιση αύξηση των θέσεων κατά μήκος του Στρυμόνα (Χάρτης 12). Συγκεκριμένα, αν και παρατηρείται μια γενική τάση στην αύξηση των θέσεων, στον Κάτω Στρυμόνα χρονολογήθηκε οικιστικό στρώμα μόνο σε 1 οικισμό, στο Ντικιλί Τας, το οποίο υπάρχει ήδη από το β' μισό της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. Στη κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα εντοπίστηκαν 7 οικισμοί, εν αντιθέσει με τον Άνω Στρυμόνα, όπου ο αριθμός των οικισμών έφτασε τους 22. Αυτήν την περίοδο η κατοίκηση οργανώνεται κυρίως σε αναβαθμίδες ποταμών και μακριά από τις πλημμυρικές εκτάσεις του Στρυμόνα και των παραποτάμων του. Αυτή η προτίμηση για την οργάνωση των θέσεων λειτουργεί και ως απόδειξη ενδεχομένων κλιματικών αλλαγών που θα έλαβαν δράση τότε, με εκτεταμένα πλημμυρικά επεισόδια.

Για την ανέγερση κτισμάτων χρησιμοποιείται κυρίως η τεχνική wattle and daub, ενώ αναπτύσσεται γρήγορα και η τεχνική pisé. Μόνο στο Galabnik παρατηρείται μια μεικτή τεχνική, πιθανότατα προς προφύλαξη των οικιών από τα υπόγεια ύδατα³⁰⁹, διαφοροποιώντας περαιτέρω τον οικισμό από τους υπόλοιπους της περιόδου, ενώ στο Kovachevo και στο Balgarchevo, οι οικίες ήταν εν μέρει υπόσκαφες. Επίσης, περιμετρικά ορισμένων οικισμών εντοπίστηκαν τάφροι. Τέτοια παραδείγματα προέρχονται και από τις 3 υπό-περιοχές του Στρυμόνα³¹⁰ και εμφανίζουν και ομοιότητες στο σχήμα, και σε ορισμένες περιπτώσεις, και στον τρόπο κατασκευής. Ιδίως στους οικισμούς Kovachevo και Ilindentsi, οι τάφροι είναι κατασκευασμένες σχεδόν με τον ίδιο τρόπο. Τέλος, μέσα στις τάφρους βρέθηκαν ακέραια αγγεία, είτε στα πλαίσια απλής απόρριψης, είτε ως μέρος τελετουργίας. Τέλος, ο ομόκεντρος περίβολος του Brezhani έχει παράλληλα στην Άνω Θράκη.

Αναφορικά με τον υλικό πολιτισμό, στον Kovachevo Ic και Id παρατηρούνται σημαντικές ομοιότητες με την Άνω Θράκη και την πολιτιστική ομάδα του Karanovo I,

³⁰⁹ Bakamska 2007, 179

³¹⁰ Κάτω Στρυμόνας: Ντικιλί Τας, Μέσος Στρυμόνας: Kovachevo, Ilindentsi, Brezhani, Drenkovo II-Garleshki nivi, Άνω Στρυμόνας: Bersin, Slatino. Για περισσότερα βλ. Nikolova 2021, Table 3

κυρίως στη κεραμική, καθώς εμφανίζονται ίδιοι τύποι με παρόμοια διακόσμηση³¹¹. Ομοιότητες αποτυπώνονται μεταξύ άλλων και στα ειδώλια, τα οποία τώρα έχουν μακρύ λαιμό, χαρακτηριστικό του πολιτισμού Karanovo I, ενώ στα ίδια στρώματα εμφανίζεται και ο «Βαλκανικός» πυριτόλιθος, από την περιοχή του Δούναβη, περίπου 500 χλμ. μακριά. Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 3.5.2, οι πολλές ομοιότητες (κοινή αρχιτεκτονική, υλικός πολιτισμός, οργάνωση χώρου) του Konachevo με τον Ilindentsi είναι πιθανόν να οφείλονται στην ίδρυση του δεύτερου από κατοίκους του πρώτου. Αν και δεν είναι ξεκάθαροι οι λόγοι που οδήγησαν σε εγκατάλειψη κατοίκων του οικισμού, αν λάβουμε υπόψη την μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση της περιόδου στην περιοχή, όπως μαρτυράται μέσα από την ίδρυση και άλλων οικισμών, ενδεχομένως ο πληθυσμός του Konachevo να αυξήθηκε τόσο, που κάτοικοι αναγκάστηκαν να τον εγκαταλείψουν και να εγκατασταθούν αλλού. Παράλληλα, το στρατηγικό σημείο του Ilindentsi συνέβαλε στην εδραίωση επαφών τόσο με την περιοχή του Νέστου, επαφές που είχαν ήδη διαμορφώσει κάτοικοι του Konachevo, αλλά και με περιοχές νοτιότερα, όπως μαρτυρούν τα ειδώλια, η κεραμική και η παρουσία κοσμημάτων από *Spondylus*. Φαίνεται πως τα δίκτυα επαφών και διακίνησης προϊόντων ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένα, με προϊόντα από τον χώρο του Αιγαίου να φτάνουν τόσο και ακόμη πιο βόρεια.

Στον οικισμό Galabnik του Άνω Στρυμόνα και στους κοντινούς του οικισμούς, στους Sapareva Banya και Pernik, η κεραμική είναι πανομοιότυπη και έχει παράλληλα κυρίως με οικισμούς της κοιλάδας του Νέστου, όπως οι Chavdar IV, Slatina και Kremikovtsi³¹². Ο Galabnik φέρει σημαντικές ομοιότητες και με τον οικισμό Brezhani από τον Μέσο Στρυμόνα, ως επί το πλείστον στον υλικό πολιτισμό, π.χ. ομοιώματα βωμών/τραπεζών. Αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά δεν συναντώνται σε οικισμούς της απόστασης μεταξύ του Galabnik και του Brezhani, ίσως λόγω του ότι δεν διαδόθηκαν εκτεταμένα, αλλά έφτασαν αυτομάτως από τον έναν στον άλλον. Μια ακόμη άποψη³¹³, η οποία μάλιστα φαίνεται αρκετά πειστική, θέλει μέρος των κατοίκων του Galabnik να μετακινήθηκαν νοτιότερα και ίδρυσαν τον Brezhani, λόγω πιθανών επακόλουθων ανταγωνισμών που αναπτύχθηκαν μεταξύ κατοίκων του Galabnik, ή έστω του πολιτισμού Galabnik, με κατοίκους του νεοσχηματισμένου πολιτισμού Starcevo. Αν αυτό ισχύει, τότε οι πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στο Brezhani θα έφεραν μαζί τους

³¹¹ Lichardus-Itten 2002, 129

³¹² Todorova & Vajsov 1993, 104

³¹³ Grębska-Kulow 2024, 42

τμήμα του υλικού πολιτισμού που συνδέεται με την κοιλάδα του Νέστου, κατά το πρότυπο του Galabnik, και θα συνέχισαν στη σφαίρα επιρροής της περιοχής. Από τα παραπάνω παρατηρείται πως ο Galabnik δε φέρει ιδιαίτερες ομοιότητες με τους υπόλοιπους οικισμούς του Στρυμόνα, αλλά φαίνεται οι κάτοικοι να ανέπτυξαν δεσμούς κυρίως με περιοχές στα ανατολικά.

Πέραν όμως του δικτύου του Στρυμόνα καθ' αυτού, μετακινήσεις πληθυσμών πραγματοποιήθηκαν και μέσω των παραποτάμων. Παράδειγμα αποτελούν οι οικισμοί Nevestino και Vaksevo από τον Μέσο Στρυμόνα, που ιδρύθηκαν πολύ κοντά ο ένας με τον άλλον και πάνω στην κοιλάδα του παραπόταμου Eleshnitsa. Σε αυτούς παρατηρείται η χαρακτηριστική κεραμική με διακόσμηση λευκού χρώματος³¹⁴. Διακοσμητικά μοτίβα που συναντώνται στους δύο οικισμούς βρέθηκαν και σε κεραμική οικισμών εκτός της κοιλάδας του Στρυμόνα, σε περιοχές νοτιότερα και δυτικότερα (Γιαννιτσία, Anzabegovo Ia στην κοιλάδα του Αξιού κ.α.). Παρόμοια στοιχεία εντοπίστηκαν και στον οικισμό Drenkovo I, ενώ και στο Kovachevo Ia και b συναντάται ο ίδιος τύπος.

Συνοπτικά για την κεραμική των οικισμών της περιόδου, η κατηγοριοποίηση που παρουσιάζεται στη βιβλιογραφία, διακρίνει την στρωματογραφία των οικισμών βάσει του χρώματος της διακόσμησης της κεραμικής³¹⁵. Έτσι, η διάκριση περιλαμβάνει δύο κύριες ομάδες, την κεραμική με διακόσμηση σκούρου χρώματος για τον Άνω Στρυμόνα και την πεδιάδα Blagoevgrad, και την κεραμική με διακόσμηση λευκού χρώματος για τον Μέσο Στρυμόνα. Στους οικισμούς με διακόσμηση λευκού χρώματος περιλαμβάνονται οι οικισμοί του Μέσου Στρυμόνα (Ilindentsi, Brezhani, Kovachevo, Drenkovo I- *Ploshteko*, Krainitsi)³¹⁶. Ακολουθούν οι οικισμοί του Άνω Στρυμόνα με στρώμα κεραμικής με διακόσμηση λευκού χρώματος, και επακόλουθο στρώμα κεραμικής με διακόσμηση σκούρου χρώματος (Galabnik, Pernik, Vaksevo, Negovantsi)³¹⁷. Έπειτα εμφανίζονται οικισμοί του Άνω Στρυμόνα, όπου στο στρώμα κεραμικής με διακόσμηση λευκού χρώματος εμφανίζονται και θραύσματα διακόσμησης σκούρου χρώματος (Nevestino, Mursalevo, Priboj, Dupnitsa,

³¹⁴ Boyadzhiev 2009, 20

³¹⁵ Grębska-Kulow 2011a, 10

³¹⁶ στο Grębska-Kulow 2011a, 10

³¹⁷ στο Grębska-Kulow 2011a, 11

Kocherinovo)³¹⁸. Τελευταία κατηγορία είναι οι οικισμοί του Μέσου και Άνω Στρυμόνα με κεραμική σκουρόχρωμης διακόσμησης και θραύσματα λευκής διακόσμησης (Sapareva Banya, Balgarchevo, Bersin, Piperkon chiflik)³¹⁹.

Παρά τις ομοιότητες και διαφορές των ρυθμών κεραμικής, οικισμοί με διαφορετικούς ρυθμούς παρουσιάζουν ομοιότητες σε άλλους τομείς, όπως τα ειδώλια. Για παράδειγμα, οικισμοί με επιρροές από τον πολιτισμό Karanovo, όπως οι Sapareva Banya και Galabnik, έχουν ομοιότητες ως προς τον τύπο των ειδωλίων.³²⁰ Έτσι, συμβολικού και τελετουργικού τύπου αντικείμενα, όπως ομοιώματα οικιών, επίπλων και βωμών, ειδώλια κυρίως γυναικεία αλλά και ζώομορφα, κοσμήματα, χάντρες, σφραγίδες³²¹ κ.α., φέρουν συνήθως ομοιότητες.

Από αυτά οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως σε αυτό το διάστημα οι οικισμοί του Μέσου Στρυμόνα φέρουν ομοιότητες κυρίως με περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, κατά κύριο λόγο της περιοχής της κοιλάδας του Αξιού, ενώ ο Άνω Στρυμόνας έχει κοινά στοιχεία με περιοχές πιο ανατολικά, στη κοιλάδα του Νέστου και βορειότερα, ενώ η επικοινωνία με τις υπόλοιπες περιοχές του Στρυμόνα είναι περιορισμένη. Το Ντικιλί Τας φαίνεται να μην εντάσσεται ακόμη ενεργά σε δίκτυο ανταλλαγών με αυτές τις περιοχές.

Στο β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. σημειώνεται σημαντική αύξηση των θέσεων κατά μήκος όλης της έκτασης του Στρυμόνα. Στην παρούσα εργασία, το β' μισό διακρίνεται σε δύο φάσεις, στην πρώτη που αντιστοιχεί στο διάστημα 5500-5300/5200 π.Χ. (Χάρτης 13) και στη δεύτερη, που αντιστοιχεί στο διάστημα 5300/5200-5000/4900 π.Χ. (Χάρτης 14). Αυτή η επιλογή διάκρισης οφείλεται στην πρωτοφανή αύξηση των θέσεων κατά το τελευταίο τέταρτο της χιλιετίας και ως εκ τούτου αποφασίστηκε η ξεχωριστή μελέτη της. Στον Κάτω Στρυμόνα, στο διάστημα 5500-5300/5200 π.Χ. χρονολογούνται 13 οικισμοί, ενώ στο διάστημα 5300/5200-5000/4900 π.Χ. χρονολογούνται 23 οικισμοί. Στον Μέσο Στρυμόνα, στο διάστημα 5500-5300/5200 π.Χ. χρονολογούνται 18 οικισμοί, και στο διάστημα 5300/5200-5000/4900 π.Χ. χρονολογούνται 29 οικισμοί. Τέλος, στον Άνω Στρυμόνα για το διάστημα 5500-

³¹⁸ Gaul 1948, 15-18; Chohadzhiev & Genadieva 1998, όπως παρατίθεται στο Grębska-Kulow 2011a, 10

³¹⁹ Georgiev et al. 1986; Vandova 2007, όπως παρατίθεται στο Grębska-Kulow 2011a, 12; Takorova 2016, 142

³²⁰ Boyadzhiev 2009, 29

³²¹ Η μεγαλύτερη συγκέντρωση έχει βρεθεί στο Konachevo, με 32 αντικείμενα

5300/5200 π.Χ. χρονολογούνται μόλις 9 οικισμοί, ενώ στο διάστημα 5300/5200-5000/4900 π.Χ. χρονολογούνται 20 οικισμοί.

Μια γενική παρατήρηση, ως επί το πλείστον για τους οικισμούς της βουλγαρικής επικράτειας, είναι πως το μέγεθος τους μειώνεται σημαντικά, ενώ πλέον στην πλειονότητά τους και η διάρκεια της κατοίκησης μικραίνει, με μόνο ένα ή δύο στρώματα κατοίκησης σε προηγούμενως μη κατοικημένα εδάφη. Στην κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα, μόνο σε τρεις οικισμούς, στους Ilindentsi, Kovachevo και Balgarchevo, η κατοίκηση συνεχίστηκε πάνω από τα στρώματα της προηγούμενης φάσης, ενώ για τον Άνω Στρυμόνα ισχύει το αντίθετο. Η μετακίνηση κατοίκων ή η ελαφριά μετατόπιση των οικισμών θα δικαιολογούσε τον βραχύβιο χαρακτήρα τους. Επιπρόσθετα, όλοι οι οικισμοί αναπτύχθηκαν σε ανυψωμένα εδάφη, σε αναβαθμίδες ποταμών και πρόποδες βουνών³²², πιθανότατα για προστασία από φυσικά φαινόμενα, όπως η υπερχειλίση των ποταμών. Πρόκειται για τους λεγόμενους «αμυντικούς» οικισμούς, που εντοπίζονται κυρίως στον Μέσο Στρυμόνα, αλλά και στον Άνω. Αυτοί οι οικισμοί ονομάστηκαν έτσι, λόγω του προστατευμένου χαρακτήρα τους. Ο όρος «αμυντικός» φαίνεται να ταιριάζει στη μορφή των οικισμών, ωστόσο παραμένει άγνωστος ο λόγος που οι άνθρωποι αποφάσισαν να προστατεύσουν τους οικισμούς, και κατ' επέκταση τους εαυτούς τους, καθώς δεν επιβεβαιώνονται εχθροπραξίες ή κάποιου άλλου είδους απειλή. Ίσως αιτία να αποτελούσαν καιρικά φαινόμενα, ενώ δεν αποκλείεται και ο ανθρώπινος παράγοντας.

Σε αυτήν την περίοδο παρατηρείται και άφιξη νέων πληθυσμών. Στον Κάτω Στρυμόνα αυτό δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, δεδομένης της απουσίας των οικισμών από το α' μισό της χιλιετίας. Στον Μέσο Στρυμόνα, η κεραμική πολύ χαμηλής ποιότητας που βρέθηκε σε νέους οικισμούς (Kalimantsi, Vinogradi, Drenkovo II *Garleshki nivi*, Pokrovnik), αλλά και σε παλαιότερους (Ilindentsi, Kovachevo, Balgarchevo), οδήγησε σε αυτό το συμπέρασμα. Δεν αποκλείεται νέοι πληθυσμοί να εγκαταστάθηκαν και πάνω από παλιότερους, όπως στην περίπτωση του Balgarchevo, όπου παρατηρείται διακοπή κατοίκησης για περίπου 200 χρόνια, και στο Drenkovo I *Ploshteko*, όπου και εκεί η κατοίκηση έγινε μετά από μεγάλο διάστημα εγκατάλειψης. Οι οικισμοί αυτής της περιόδου περιλαμβάνουν διάφορους τύπους κατοικιών, καθώς ναι μεν είναι επικρατέστερες οι υπέργειες κατοικίες κατασκευασμένες με την τεχνική

³²² Whitford 2019, 2195-2196

pisé, αλλά σε ορισμένους οικισμούς (Προμαχών-Topolnitsa, Kovachevo, Slatino), συναντάται ακόμη ο τύπος των ημι-υπόγειων κτισμάτων. Επίσης, σε κάποιους οικισμούς βρέθηκαν ειδικοί χώροι πιθανού τελετουργικού χαρακτήρα (Προμαχών-Topolnitsa, Balgarchevo), με πλήθος συμβολικών και τελετουργικών αντικειμένων.

Επίσης, σημαντικές ομοιότητες παρατηρούνται μεταξύ του οικισμού των Σιταγρών (φάση II) και των πολιτισμών Karanovo και Vinca. Εκεί, αφαιρετικά ειδώλια με εγχάρακτη διακόσμηση φέρουν μεγάλη ομοιότητα με αντίστοιχα του πολιτισμού Karanovo, ενώ άλλα, με τη χρήση μάσκας, θυμίζουν τύπους του πολιτισμού Vinca. Το ίδιο ισχύει και για τον Προμαχών-Topolnitsa, ο οποίος έχει πολλά κοινά και με τους Σιταγρούς II, Παραδημή, Ακροπόταμο και Ντικιλί Τας. Με το Ντικιλί Τας μοιράζονται και τη χρήση των βουκρανίων σε ειδικούς χώρους. Τα βουκράνια είναι ευρέως γνωστά και στην Ανατολία, στους πολιτισμούς Vinca, Tisza, αλλά και στον οικισμό της Δήμητρας, όπως είναι γνωστό μέσω ενός ομοιώματος οικίας.

Στη κεραμική και στην πλαστική τέχνη, η κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα χαρακτηρίζεται από σχετική ομοιογένεια, καθώς 17 οικισμοί εντάσσονται στην ομάδα Balgarchevo II-Dolna Ribnitsa³²³. Κύρια χαρακτηριστικά είναι τα λεπτά τοιχώματα και η διακόσμηση γκριζου, μαύρου και μπεζ χρώματος. Στον Κάτω Στρυμόνα αρκετοί οικισμοί έχουν συνάφεια με αυτόν τον ρυθμό (Σιταγροί, Ντικιλί Τας, Δήμητρα, Αρκαδικός, Νέα Μπάφρα, Μυλοπόταμος), ενώ στον Άνω Στρυμόνα ομοιότητες εμφανίζονται σε επίπεδο κεραμικής, ειδωλίων και ομοιωμάτων βωμών (Vaksevo IV, Nevestino III, Sapareva Banya II).³²⁴ Σε όψεις πλαστικών αντικειμένων, τα ειδώλια και τα ομοιώματα βωμών συνεχίζουν στο στυλ της προηγούμενης περιόδου, με μικρές προσθήκες, όπως η διακόσμηση με μοτίβα σκακίερας, τεθλασμένων γραμμών κ.α. Οικισμοί με παρόμοιο τύπο ομοιωμάτων βωμών είναι οι Balgarchevo II, Galabnik, Vaksevo IV, Nevestino, Sapareva Banya. Πρόκειται για τις λίγες περιπτώσεις όπου παρατηρούνται έντονες ομοιότητες μεταξύ οικισμών του Άνω και Κάτω Στρυμόνα. Αν λάβουμε υπόψιν τις πληθυσμιακές αλλαγές που σημειώθηκαν στον Άνω Στρυμόνα, ίσως η άφιξη νέων πληθυσμών να σχετίζεται και με αυτή τη διαφοροποίηση.

Μια ακόμη όψη του υλικού πολιτισμού που συμβάλλει στη κατανόηση των δικτύων και της επικοινωνίας μεταξύ οικισμών, είναι η παρουσία του όστρεου

³²³ Grębska-Kulow 2019, 67

³²⁴ Grębska-Kulow 2019, 71

Spondylus, είτε στη μορφή κοσμήματος, είτε ως πρώτη ύλη. Από την παραπάνω μελέτη του υλικού των θέσεων προκύπτει ότι παρόλο που η παρουσία του εντοπίζεται και στο α' μισό της χιλιετίας, πλέον είναι πιο σύνηθες εύρημα. Η διακίνηση του όστρεου περιορίστηκε στον Κάτω Στρυμόνα (Ντικιλί Τας, Σιταγροί II και III, Δήμητρα, Τούμπα Σερρών, Θολός), και εν μέρει στον Μέσο Στρυμόνα (Ilindentsi), ενώ οικισμοί της περιοχής που δεν ανασκάφηκαν ή μελετήθηκαν περισσότερο, επίσης μπορεί να είχαν πρόσβαση σε αυτό. Από τα γνωστά δεδομένα δεν προκύπτουν άλλα αποτελέσματα για την περιοχή του μέσου και άνω ρου του Στρυμόνα, υποδεικνύοντας πως τα δίκτυα που μετέφεραν το εν λόγω προϊόν δεν έφταναν έως εκεί, έστω όχι ως ευρέως διαδεδομένο είδος.

Στο α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. παρατηρείται εκ νέου αύξηση των θέσεων, αλλά σε πιο περιορισμένο βαθμό (Χάρτης 15). Στη κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα αντιστοιχούν 26 οικισμοί. Στον Μέσο Στρυμόνα οι νεολιθικές εγκαταστάσεις υπολογίζονται σε 16, πολλές εκ των οποίων αναπτύχθηκαν ακριβώς δίπλα ή μια στην άλλη. Τέλος στον Άνω Στρυμόνα ο αριθμός αυξάνεται ελαφρώς, και από 20 που ήταν στα τέλη της 6^{ης} χιλιετίας, φτάνει στους 27 οικισμούς.

Στον Μέσο και Άνω Στρυμόνα συνεχίζεται το μοντέλο των «αμυντικών» οικισμών, είτε μέσω της χρήσης περιβόλων, είτε φυσικά, λόγω του εδάφους εγκατάστασης. Περίβολοι βρέθηκαν στον Strumsko, ενώ άλλοι «αμυντικοί» οικισμοί της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα είναι οι Buchino *Golio rid*, Levunovo, Gega και Parvomai *Gradiste*³²⁵. Παράλληλα εξακολουθούν να κατοικούνται οικισμοί χωρίς κάποιο μέτρο προστασίας, όπως στις προηγούμενες περιόδους. Σε αυτή την περίοδο, η οργάνωση των οικισμών είναι πιο πυκνή. Οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται για το χτίσιμο κτιρίων είναι η *pisé* και η *wattle and daub*, ενώ σε καμία εκ των κοιλάδων του Στρυμόνα δεν εντοπίζονται πλέον ημι-υπόγειες οικίες. Στο Ντικιλί Τας, η χωροταξική οργάνωση θυμίζει οικισμούς της Κεντρικής Βουλγαρίας, όπως η Polyanitsa, ενώ ομοιότητες στην οργάνωση του οικισμού, με πυκνή διάταξη οικιών, στενά περάσματα και κοινό προσανατολισμό, παρατηρούνται και στον Αρκαδικό.

Η κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα κατά το α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. εμφανίζει ορισμένες διαφοροποιήσεις από την προηγούμενη περίοδο. Πρώτον, φαίνεται να εντατικοποιούνται παραγωγικές πρακτικές, όπως η επεξεργασία μαλλιού (ύφανση). Ο

³²⁵ Grębska-Kulow & Kulow 2009, Fig.6

μεγάλος αριθμός διακοσμημένων και μη εργαλείων ύφανσης από τους Σιταγρούς, ενδεχομένως να σχετίζεται με εξειδικευμένη παραγωγή, καθώς φαίνεται να δίνεται ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο στο προϊόν, αλλά και στα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή αυτού. Ο ρόλος που κατείχε για τον οικισμό αυτή η πρακτική γίνεται κατανοητός από τη διακόσμηση πάνω στα αντικείμενα. Παράλληλα, μεγαλύτερος είναι ο αριθμός εργαλείων που σχετίζονται με την ύφανση, όπως βαρίδια κ.α., και σε άλλους οικισμούς, όπως στο Ντικιλί Τας και στο Κρυονέρι. Επίσης, σε αυτή την περίοδο αυξάνεται ο αριθμός των σφραγίδων, οι οποίες χρησίμευαν για διακόσμηση στο δέρμα αλλά και στα ενδύματα. Μεγάλος αριθμός αποκαλύφθηκε στους Σιταγρούς, ενώ μικρότερος στο Ντικιλί Τας και στο Κρυονέρι, στους οικισμούς δηλαδή με τις μεγάλες συγκεντρώσεις σε υφαντικά εργαλεία. Η μεγάλη αλλαγή όμως έρχεται με την έναρξη της παραγωγής μετάλλου. Τα περισσότερα αντικείμενα προέρχονται από τους Σιταγρούς και είναι ασημένια ή χρυσά κοσμήματα,³²⁶ ενώ παραδείγματα, όπως χάντρες, προκύπτουν και από το Ντικιλί Τας.³²⁷

Ο υλικός πολιτισμός δεν εμφανίζει ιδιαίτερες διαφορές από ό,τι στην προηγούμενη περίοδο. Στον Κάτω Στρυμόνα συνεχίζει δυναμικά η διακίνηση κοσμημάτων από *Spondylus* (Κρυονέρι, Αρκαδικός κ.α.), ενώ οι επαφές με οικισμούς της σημερινής Βουλγαρίας είναι εμφανείς, έστω και πιο περιορισμένα. Συγκεκριμένα, το Κρυονέρι φαίνεται πως μοιράζεται τον ίδιο ρυθμό κεραμικής (μαύρο σε κόκκινο) με τον Slatino, ενώ μεγάλος αριθμός ειδωλίων από τους Σιταγρούς συνεχίζει να έχει άμεσα παράλληλα στον πολιτισμό Vinca, με γυναικεία ειδώλια που αποτυπώνονται ντυμένα. Επίσης, η κεραμική με διακόσμηση γραφίτη του Προμαχώνα-Topolnitsa απαντάται και στο Ντικιλί Τας και τους Σιταγρούς, ενώ και στον Strumsko συναντάται κεραμική του Προμαχώνα-Topolnitsa.

Το β' μισό και το τέλος της 5^{ης} χιλιετίας (Χάρτης 16) στον Άνω Στρυμόνα μετρά 28 θέσεις, με ορισμένες νέες προσθήκες και εγκαταλείψεις. Στον Μέσο Στρυμόνα οι θέσεις μειώνονται στις 8. Μάλιστα, η πλειονότητα των θέσεων είναι προϋπάρχουσες. Στον Κάτω Στρυμόνα οι οικισμοί υπολογίζονται σε 17, καθώς παρατηρείται μαζική εγκατάλειψη των θέσεων.

³²⁶ Ζάχος 2010, 81

³²⁷ Seferiadis 1992, 114

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει πως παρόλο που η κοιλάδα του Στρυμόνα λειτούργησε εκτεταμένα ως χώρος διακίνησης ανθρώπων και υλικών αγαθών κατά τη Νεολιθική περίοδο, και παρά τους οικισμούς που αναπτύχθηκαν στην έκταση των κοιλάδων του ποταμού, η ανάπτυξη της κατοίκησης στον χώρο δεν ήταν απαραίτητως η ίδια. Τα διαθέσιμα δεδομένα δείχνουν πως η κατάσταση στον Άνω Στρυμόνα διέφερε από ότι στην υπόλοιπη έκταση του Στρυμόνα. Παρά το γεγονός πως για τον Κάτω και τον Μέσο Στρυμόνα παρατηρείται μια σχετική ομοιογένεια ως προς τον ρυθμό αύξησης και μείωσης των θέσεων, στον Άνω Στρυμόνα ο χώρος είναι διαχρονικά πιο πυκνοκατοικημένος, και δεδομένου του ότι οι οικισμοί κατοικούνται για περιορισμένο διάστημα, η ίδρυση νέων οικισμών θα ήταν συχνό φαινόμενο. Αυτό έρχεται σε αντιδιαστολή με την κατάσταση που επικρατούσε στον Μέσο και κυρίως στον Κάτω Στρυμόνα, όπου η κατοίκηση είναι πιο μακρόβια. Μάλιστα, σε αυτές τις δύο κοιλάδες παρατηρείται σταδιακή αύξηση και μείωση των θέσεων, με αποκορύφωμα κατοίκησης για τον Κάτω Στρυμόνα το α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., ενώ για τον Μέσο Στρυμόνα το β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. (5300-5000 π.Χ.).

4.2 Αιτίες και κίνητρα μετακίνησης

Το ζήτημα της μετακίνησης είναι σύνθετο και δεν είναι απόρροια ενός μόνο παράγοντα³²⁸. Τα συνήθη αίτια, που αφορούν τόσο μετακινήσεις τοπικού επιπέδου, όσο και περιφερειακού είναι οι κλιματικές αλλαγές και η πληθυσμιακή αύξηση, όπως φάνηκε και από την παραπάνω ανάλυση.

Ξεκινώντας από το τοπίο, με το τέλος της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. σημειώνεται σταθερή αύξηση των ετήσιων θερμοκρασιών³²⁹, δημιουργώντας κατάλληλο και βιώσιμο για τους ανθρώπους περιβάλλον, εξ' ου και η σταθερή αύξηση των οικισμών από τις αρχές της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. και έπειτα, κυρίως στις κοιλάδες του Μέσου και Άνω Στρυμόνα. Μέχρι και το α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. οι συνθήκες είναι υγρές και θερμές, δημιουργώντας το κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων και την επακόλουθη δημογραφική ανάπτυξη στα Βαλκάνια. Περίπου

³²⁸ Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητή η διάκριση μεταξύ της μετακίνησης πληθυσμών και της μετακίνησης μιας ομάδας ανθρώπων. Εδώ διαπραγματεύεται το φαινόμενο της μετακίνησης πληθυσμών και καλύπτει μια μεγαλύτερη κλίμακα.

³²⁹ Todorova 2007, 2

από το 4600 π.Χ. και για το υπόλοιπο της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. το κλίμα μεταβάλλεται στον υπό μελέτη χώρο, με αύξηση της θερμοκρασίας που οδηγεί στην εγκατάσταση ανθρώπων σε ορεινές και ημι-ορεινές περιοχές, προστατευμένες από φυσικά φαινόμενα, όπως υπερχειλίσσεις πηγών νερού και πλημμύρες. Μετά τα τέλη της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., κυρίως στις αρχές της 4^{ης} χιλιετίας, παρατηρείται μια γενική εγκατάλειψη οικισμών και επακόλουθη δημογραφική κατάρρευση στα νότια Βαλκάνια³³⁰, η οποία έστω σε έναν βαθμό θα ήταν απόρροια των έντονων κλιματικών αλλαγών. Αυτά τα στοιχεία, σε συνδυασμό με τον ανθρώπινο παράγοντα είναι ανάμεσα στις βασικές αιτίες των δημογραφικών εξελίξεων στην περιοχή του Στρυμόνα και των ευρύτερων περιοχών του.

Αναφορικά με την πληθυσμιακή αύξηση³³¹, αυτή παρατηρείται και σε τοπικό επίπεδο, όπως στα παραδείγματα των οικισμών Brezhani και Ilindentsi. Συγκεκριμένα, γύρω στο 5900 π.Χ. κάτοικοι του Konachevo Ic ενδεχομένως να εγκατέλειψαν τον οικισμό, λόγω μεγάλης πληθυσμιακής αύξησης, η οποία εντάσσεται στη δημογραφική αύξηση ευρείας κλίμακας, που σημειώθηκε στην Νοτιοανατολική Ευρώπη³³². Αυτό θα είχε αντίκτυπο τόσο σε οικονομικές³³³, όσο και σε κοινωνικές όψεις της ζωής των ανθρώπων, καθώς η δυναμική του οικισμού θα μεταβαλλόταν διαρκώς. Για αυτό και ίσως να θεωρήθηκε καταλληλότερη λύση η ίδρυση ενός νέου οικισμού. Το δεύτερο παράδειγμα περιλαμβάνει την μετακίνηση ομάδας ανθρώπων από το Galabnik στο Brezhani, πάλι γύρω στο 5900 π.Χ. Σε αυτή την περίπτωση, η αύξηση του πληθυσμού πιθανόν να οδήγησε στη μετακίνηση ομάδων από τον πολιτισμό του Starcevo προς το Galabnik. Αυτό είχε ως επακόλουθο την μετακίνηση ανθρώπων προς την αντίθετη κατεύθυνση και την ίδρυση του οικισμού Brezhani³³⁴.

Πέραν όμως των δύο βασικών αιτιών, η μετακίνηση πληθυσμών, σε μικρότερης κλίμακας μετακίνηση, οφειλόταν και στη δυνατότητα πρόσβασης στα δίκτυα επικοινωνίας, και σε πρώτες ύλες. Δεν είναι τυχαίο το ότι οι οικισμοί συγκεντρώνονται πάνω ή κοντά σε φυσικά περάσματα που συνδέουν κοιλάδες και πεδιάδες και αναπτύσσονται όσο το δυνατόν πιο κοντά σε πρώτες ύλες. Εν κατακλείδι, οι λόγοι για

³³⁰ Furholt 2017, 125

³³¹ Reingruber 2018, 15-16

³³² Blagoevic et al. 2017, όπως παρατίθεται στο Grebska-Kulow 2024, 43

³³³ Bocquet-Appel et al. 2012

³³⁴ Σε όλες τις περιπτώσεις, η μετακίνηση γίνεται από τα νότια προς τα βόρεια και όχι το ανάποδο.

τις μετακινήσεις πληθυσμών και ομάδων ποικίλουν, ωστόσο περιστρέφονται γύρω από την οικονομική ευημερία και κοινωνική ανάπτυξη, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η κοιλάδα του Στρυμόνα αποτέλεσε σημαντικό μέσο διακίνησης ιδεών και αγαθών κατά τη Νεολιθική περίοδο. Το πλούσιο ανάγλυφο της περιοχής προσέλκυσε νεολιθικούς πληθυσμούς, οι οποίοι και εγκαταστάθηκαν κατά μήκος της κοιλάδας. Στο διάστημα μεταξύ του β' μισού της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. και έως των τελών της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., στις κοιλάδες του Κάτω, του Μέσου και του Άνω Στρυμόνα αναπτύχθηκαν εκτεταμένα δίκτυα, μέσω των οποίων οι άνθρωποι διαμόρφωσαν κοινωνίες με διαρκείς αλληλεπιδράσεις. Οι διαθέσιμες για την περίοδο διαδρομές ήταν πολλές, καθώς πέρα του κύριου ρου του Στρυμόνα, αξιοποιήθηκαν και οι παραπόταμοί του. Παρά ταύτα, συνυπολογίζοντας το μοτίβο της εγκατάστασης μακριά από τον ρου του Στρυμόνα, ως επί το πλείστον σε ανυψωμένα εδάφη, και τα διαθέσιμα φυσικά περάσματα, φαίνεται πως κατά τη Νεολιθική περίοδο αξιοποιήθηκαν όλες οι διαθέσιμες διαδρομές, η καθεμία με τα υπέρ και τα κατά της.

Μεταξύ των τριών κοιλάδων του Στρυμόνα παρατηρείται ποικιλομορφία στην εξέλιξη της κατοίκησης. Μολονότι αυτές εμπίπτουν σε παρόμοιες περιβαλλοντικές συνθήκες, με κατά τόπους ιδιαιτερότητες φυσικά, δεν αναπτύχθηκαν κατά τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό. Η χρήση του περάσματος του Στρυμόνα προς τα Βαλκάνια προσέλκυσε πλήθος ανθρώπων, εκ των οποίων άλλοι επέλεξαν τη μόνιμη εγκατάσταση, και άλλοι μια πιο προσωρινή εγκατάσταση, όπως υποδεικνύεται από τα πολύ λεπτά οικιστικά στρώματα σε οικισμούς όπως το Krainitsi. Παρόμοια κατάσταση φαίνεται πως επικρατούσε και στη κοιλάδα του Αξιού, η οποία επίσης αξιοποιήθηκε εκτεταμένα για μετακίνηση στη κατεύθυνση N-B. Ο Νέστος από την άλλη, που δεν διατέλεσε κατά τον ίδιο τρόπο πέρασμα για νεόφερτους πληθυσμούς, εμφανίζει περισσότερη ομοιογένεια μεταξύ των οικισμών, και επομένως του υλικού πολιτισμού τους.

Η εγκατάσταση των νέων πληθυσμών στην περιοχή του Στρυμόνα έγινε με γνώμονα κάποιες βασικές ανάγκες τους. Σε αυτές συγκαταλέγεται πρωτίστως το ασφαλές περιβάλλον στο οποίο θα διέμεναν, μακριά από τους κινδύνους των φυσικών φαινομένων, αλλά όσο κοντά κρινόταν απαραίτητο για την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων και επιπροσθέτως, η πρόσβαση σε πρώτες ύλες, η οποία ήταν εξίσου σημαντική. Εξάλλου, αποδεικνύεται πως οικισμοί που δεν είχαν πρόσβαση σε συγκεκριμένες πρώτες ύλες, όπως ο οψιανός, αξιοποιούσαν τοπικά υποκατάστατα.

Πέραν όμως των αναγκών, μετακινήσεις μικρότερης και μεγαλύτερης κλίμακας ενδεχομένως να έλαβαν χώρα λόγω της έντονης πληθυσμιακής αύξησης.

Η δημογραφική εξέλιξη για την περιοχή του Στρυμόνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η ανά 500 χρόνια διάκριση που επιλέχθηκε στην παρούσα εργασία, μολονότι δεν είναι η πιο αντιπροσωπευτική, προσφέρει μια επαρκή εικόνα για τη συνέχεια και ασυνέχεια των οικισμών, καθώς και για την επικοινωνία που αναπτύχθηκε εντός του διαστήματος της 7^{ης} και 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. Αναφορικά με την δημογραφική εξέλιξη στη κοιλάδα του Στρυμόνα, είναι σημαντικό να επαναληφθεί πως τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας στηρίζονται εξ' ολοκλήρου σε διαθέσιμες βιβλιογραφικές αναφορές. Επιπροσθέτως, η ίδια η έρευνα έχει ακόμη αρκετά ασαφή σημεία που θα χρειαστεί να διαλευκανθούν, προκειμένου να προκύψουν πιο ολιστικά συμπεράσματα στο μέλλον. Πάντως, ανυπέρβλητες δυσκολίες, όπως η διάβρωση οικισμών κυρίως στον Κάτω Στρυμόνα, ενδεχομένως να μην επιτρέψουν την απόλυτη διασαφήνιση. Λίγοι οικισμοί φαίνεται να κατοικήθηκαν για μεγάλο διάστημα, και αυτοί ενδεχομένως να είχαν τον ρόλο ενός «κεντρικού» οικισμού, γύρω από τον οποίον συγκεντρώνονταν μικρότεροι. Επίσης, φαίνεται πως σημαντικές μετατροπές στο μοντέλο των οικισμών, όπως είναι το μέγεθός τους, το οποίο μικραίνει σημαντικά από το τέλος της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ., εντοπίζονται και στις τρεις κοιλάδες του Στρυμόνα. Επομένως, πέρα των επαφών που ανέπτυξαν οι κάτοικοι αυτών των τριών κοιλάδων, πιθανώς ορισμένοι παράγοντες να ήταν κοινοί και να οδήγησαν σε μαζικές μετατροπές.

Για τις κοιλάδες του Κάτω και Μέσου Στρυμόνα παρατηρούνται σχετικές ομοιότητες στον βαθμό αύξησης και μείωσης των οικισμών, ενώ στον Άνω Στρυμόνα, ομοιότητες με την κοιλάδα του μέσου ρου παρατηρούνται κυρίως μετά το μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. Στον Μέσο και στον Άνω Στρυμόνα παρατηρείται μεγαλύτερη ποικιλομορφία μεταξύ των οικισμών, απόρροια των διαρκώς νέων ομάδων ανθρώπων που καταφτάνουν είτε προς εγκατάσταση είτε έως ότου να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές. Αντίθετα, ο Κάτω Στρυμόνας εμφανίζει ομοιογένεια, με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις ανά διάστημα. Αυτές οι ομοιότητες μεταξύ των οικισμών του Κάτω Στρυμόνα, συνδυαστικά με την μακροχρόνια κατοίκηση των θέσεων, παραπέμπουν σε πληθυσμούς που μετακινούνταν κυρίως για την ανταλλαγή υλικών αγαθών και σύναψης κοινωνικών δεσμών, και όχι λόγω της επιθυμίας για εγκατάσταση σε νέα εδάφη. Αυτό αποδεικνύεται περαιτέρω από την απουσία σχετικών οικισμών και στυλ σε περιοχές του Μέσου και Άνω Στρυμόνα, αλλά και από την σχετική μόνο επιρροή

άλλων πολιτισμών, όπως ο Vinca, στα οικιστικά στρώματα οικισμών της κοιλάδας της Δράμας και των Σερρών. Από την άλλη πλευρά, ο Μέσος Στρυμόνας πιθανότατα έστω εν μέρει κατοικήθηκε για πρώτη φορά από πληθυσμούς που κατέφτασαν από τη Βόρεια Ελλάδα, και συγκεκριμένα από την περιοχή της κοιλάδας του Αξιού, καθώς οι επιρροές τόσο με οικισμούς της Βόρειας Μακεδονίας, όσο και της Πελαγονίας, η οποία φέρει σημαντικές ομοιότητες με οικισμούς της Βόρειας Ελλάδας, είναι εμφανείς. Από πολύ νωρίς όμως, η άφιξη πληθυσμών και επιρροών από όλες τις κατευθύνσεις οδήγησε στον σχηματισμό ενός πολύμορφου περιβάλλοντος. Για τη κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα, τα δεδομένα της πρώτης εγκατάστασης είναι περιορισμένα. Παρόλα αυτά, ο χώρος φαίνεται πως δέχτηκε επιρροές κυρίως από πληθυσμούς της Βόρειας Βουλγαρίας, και μόλις στο τέλος της 6^{ης} και στην 5^η χιλιετία π.Χ. εμφάνισε ομοιότητες στον υλικό πολιτισμό με οικισμούς του Κάτω Στρυμόνα.

Και στις τρεις κοιλάδες του Στρυμόνα, μεγαλύτερη πληθυσμιακή αύξηση σημειώνεται στο τελευταίο τέταρτο της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. και στο α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. Η καθολική αύξηση των οικισμών φανερώνει ένα φαινόμενο πληθυσμιακής αύξησης, και δεν περιορίζεται μόνο στην συγκεκριμένη περιοχή. Για τις υπόλοιπες περιόδους της Νεολιθικής, οι αυξομειώσεις των θέσεων εμφανίζουν περισσότερη συνάφεια στον Κάτω και Μέσο Στρυμόνα, ενώ στον Άνω οι αυξομειώσεις είναι πιο έντονες και δεν συμβαδίζουν πάντοτε με τις άλλες δύο περιοχές. Και στις τρεις περιοχές που απασχολούν την παρούσα εργασία, ο υλικός πολιτισμός έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην δημιουργία δικτύων επικοινωνίας μεταξύ των οικισμών, τόσο σε τοπικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Ο υλικός πολιτισμός αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την κατανόηση των επαφών που ανέπτυξαν οι οικισμοί, αλλά και των επιρροών που δέχτηκαν, οι ιδιαίτεροι ρυθμοί και τύποι υπέδειξαν τις επαφές με άλλους οικισμούς, όπως της κοιλάδας του Αξιού, και των πολιτισμών Vinca και Karanovo. Από την άλλη, δίκτυα όπως αυτό των κοσμημάτων από *Spondylus* και του οψιανού, εμφανίζονται αρκετά πιο περιορισμένα στις περιοχές του Μέσου και Άνω Στρυμόνα³³⁵, υποδεικνύοντας και τα όρια διάδοσης των εν λόγω προϊόντων. Τέλος, μέσω του υλικού πολιτισμού προέκυψαν σημαντικά συμπεράσματα αναφορικά με την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως η επεξεργασία μαλλιού, αλλά και τεχνολογικών, όπως η ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας κατά την 5^η χιλιετία π.Χ.

³³⁵ Εδώ γίνεται λόγος για αντιπροσωπευτικό αριθμό και όχι ένα αριθμημένο αντικείμενο.

Εν κατακλείδι, η λεκάνη του Στρυμόνα, με τις τρεις κοιλάδες του, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διάδοση της Νεολιθικής περιόδου στα Βαλκάνια. Ο χώρος του Στρυμόνα λειτούργησε ως χώρος επικοινωνίας, ανταλλαγών και σύναψης οικονομικών και κοινωνικών επαφών με ένα ευρύ δίκτυο οικισμών. Η αύξηση και μείωση των θέσεων είναι άρρηκτα συνυφασμένη με ανθρώπινους και μη παράγοντες, ενώ η συνέχεια και ασυνέχεια της κατοίκησης είναι το αποτέλεσμα των ανθρώπινων επαφών. Περαιτέρω έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του Στρυμόνα είναι απαραίτητη προκειμένου να γίνουν κατανοητές ακόμη περισσότερες πτυχές της νεολιθικής κατοίκησης στην περιοχή. Μολονότι στην ενότητα 4.1 παρατέθηκαν ορισμένες εικασίες αναφορικά με την προέλευση των κατοίκων κάποιων οικισμών, σε γενικά πλαίσια, από την παρούσα εργασία γίνεται κατανοητός ο σημαντικός ρόλος των δικτύων στην ανάπτυξη των οικισμών, ανεξαιρέτου της προέλευσης των κατοίκων του. Η διάδοση ανθρώπων, υλικών αγαθών, αλλά και ιδεών συνέβαλαν εξίσου στην ανάπτυξη του πολιτισμού και στην δημογραφική εξέλιξη στην κοιλάδα του Στρυμόνα και όχι μόνο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πιν.1 Οι οικισμοί του β' μισού της 7^{ης} χιλιετίας (περ. 6200-6000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα

Πιν.2 Οι οικισμοί του α' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (περ. 5900-5500 π.Χ.) στη κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα

Πιν.3 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5500-5200 π.Χ.) της κοιλάδας του Κάτω Στρυμόνα (1/2)

Πιν.4 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5300/5200-5000/4900 π.Χ.) της κοιλάδας του Κάτω Στρυμόνα (2/2)

Πιν.5 Οι οικισμοί του α' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4900-4500 π.Χ.) της κοιλάδας του Κάτω Στρυμόνα

Πιν.6 Οι οικισμοί του β' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4500-4000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα

Πιν.7 Οι οικισμοί του β' μισού της 7^{ης} χιλιετίας (περ. 6200-6000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα

Πιν.8 Οι οικισμοί του α' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5900-5500 π.Χ.) στη κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα

Πιν.9 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5500-5300/5200 π.Χ.) της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα (1/2)

Πιν.10 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5300/5200-5000/4900 π.Χ.) της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα (2/2)

Πιν.11 Οι οικισμοί του α' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4900/4800-4550 π.Χ.) της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα

Πιν.12 Οι οικισμοί του β' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4500-4000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα

Πιν.13 Οι οικισμοί του β' μισού της 7^{ης} χιλιετίας (περ. 6200-6000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα

Πιν.14 Οι οικισμοί του α' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5900-5500 π.Χ.) στη κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα

Πιν.15 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5500-5200 π.Χ.) της κοιλάδας του Άνω Στρυμόνα (1/2

Πιν.16 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5300/5200 - 4900 π.Χ.) της κοιλάδας του Άνω Στρυμόνα (2/2)

Πιν.17 Οι οικισμοί του α' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4900/4800-4550 π.Χ.) της κοιλάδας του Άνω Στρυμόνα

Πιν.18 Οι οικισμοί του β' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4500-4000 π.Χ.) της κοιλάδας του Άνω Στρυμόνα

Πιν.19 Εξέλιξη της κατοίκησης στις υπό-κοιλάδες του Στρυμόνα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 1. Η φυσική γεωγραφία και η υδρολογία της Ευρώπης. Chapman 2020, fig.1.2

Χάρτης 2. Ο διασυνοριακός ποταμός Στρυμόνας και οι υπό-λεκάνες του. Skoulikaris et al. 2012, fig.2

Χάρτης 3. Φυσικός χάρτης της Βουλγαρίας.
<https://www.freeworldmaps.net/europe/bulgaria/map.html> [πρόσβαση στις 09.02.2025]

Χάρτης 4. Ο διασυνοριακός ορεινός όγκος της Ροδόπης. Kouli 2020, fig.1

Χάρτης 5. Η τεφρολεκάνη των Σερρών με τους περιβάλλοντες ορεινούς όγκους. Fotiadis 1985, Map 1

Χάρτης 6. 3D αποτύπωση της λεκάνης της Δράμας με τα Τενάγη των Φιλίππων και τους περιβάλλοντες ορεινούς όγκους. . <http://www.dikili-tash.fr/content/presentation/localisation.htm> [πρόσβαση στις 09.02.2025]

Χάρτης 7. Το ποτάμιο δίκτυο της Βουλγαρίας με τους κυριότερους ποταμούς. http://www.14sea.org/img/3_III_1_1200.jpg [πρόσβαση στις 08.02.2025]

Χάρτης 8. Το ποτάμιο δίκτυο των λεκανών την Δράμας και των Σερρών (Υδατικό Διαμέρισμα Ανατολικής Μακεδονίας).

Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας- Ειδική Γραμματεία Υδάτων 2017, Εικ.2-1

Χάρτης 9. Η Βουλγαρία με τις κύριες γεωμορφολογικές υπό-περιοχές της. <https://www.britannica.com/place/Bulgaria> [πρόσβαση στις 08.02.2025]

Χάρτης 10. Οι λεκάνη των Σερρών και της Δράμας στον χάρτη της λεκάνης απορροής του Στρυμόνα. Παπαφιλίππου-Πέννου 2004, Σχήμα 1.1.1

Χάρτης 11. Το β' μισό της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη κοιλάδα του Στρυμόνα.
1. Ντικιλί Τας 2. Kovachevo 3. Drenkovo I, *Ploshteko* 4. Galabnik

Χάρτης 12. Το α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη κοιλάδα του Στρυμόνα.

Χάρτης 13. Το β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. (1/2) στη κοιλάδα του Στρυμόνα

Χάρτης 14. Το β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. (2/2) στη κοιλάδα του Στρυμόνα.

Χάρτης 15. Το α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη κοιλάδα του Στρυμόνα

Χάρτης 16. Το β' μισό της 5^{ης} και το α' μισό της 4^{ης} στη κοιλάδα του Στρυμόνα

Χάρτης 17. Προμαχών-Topolnitsa, Ο περιβάλλοντας χώρος. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.4

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ.1 Το Ντικιλί Τας με τους κύριους πυρήνες και η λίμνη με τη βαλτώδη έκταση και το ρέμα. Lespez et al. 2013, fig. 1

Εικ.2 Ντικιλί Τας, 1. Η πρώτη φάση κατοίκησης (περ.6500-6200 π.Χ.), 2. Πιθανή προέκταση του πρώτου οικισμού, 3. Όρια των αλλουβιακών επιχώσεων μεταξύ της Ψυχρής και Υγρής περιόδου (κλιματικό φαινόμενο στο 6100-6200 π.Χ.), 4. Πιθανή προέκταση του οικισμού κατά το διάστημα της Υγρής φάσης του επεισοδίου. Lespez et al. 2017, Figure 4.2

Εικ.3 Ντικιλί Τας, πάνω: η εξέλιξη του οικισμού στο Δ-Α τομέα, κάτω: η εξέλιξη του οικισμού στο Β-Ν τομέα. Lespez et al. 2017, fig. 4.6, 4.7

Εικ.4 Ντικιλί Τας, το βουκράνιο μετά την συντήρηση, περ.5300-5000 π.Χ. Darcque et al. 2007, Fig.3

Εικ.5 Ντικιλί Τας, αναπαράσταση οικίας με το βουκράνιο κρεμασμένο.
http://www.dikili-tash.fr/content_en/chronologie/neolithique/neo_maisons.htm
[πρόσβαση στις 09.02.2025]

Εικ.6 Σιταγροί, η τούμπα στον χώρο. Davidson 1986 fig.3.4

Εικ.7 Σιταγροί, κάθετη συσχέτιση των ανασκαφικών τομών στον άξονα Α-Δ. Πάνω διάγραμμα, οι τομές με την χρονολογική φάση τους κι κάτω, σχέδια των αντίστοιχων τομών. Renfrew 1986, fig.2.3

Εικ.8 Σιταγροί II. σχηματικά αποδομένα ειδώλια με εγχάρακτη διακόσμηση, Gimbutas 1986, fig. 9.13

Εικ.9 Σιταγροί, τρίποδες σε προφίλ (1,3,5,7,8), γωνιακά θραύσματα (2,4,6,10) και πιθανή αναπαράσταση (9) από την επιφάνεια και τις φάσεις I, II. Elster 1986, fig. 10.2

Εικ.10 Σιταγροί, εγχάρακτα κυλινδρικά αντικείμενα της φάσης II. Elster & Nikolaidou 2003, fig. 10.1

Εικ.11 Σιταγροί, τραπέζι μινιατούρα με εγχάρακτη διακόσμηση ζιγκ ζαγκ. Elster & Nikolaidou 2003, fig. 11.38

Εικ.12 Σιταγροί, τριγωνικές μάσκες ειδωλίων από τη φάση II. Gimbutas 1986, fig. 9.25-9.28

Εικ.13 Δήμητρα, πήλινη πλακίδιο με εγχάρακτα σχέδια ζγκ ζαγκ κ.α. Elster & Nikolaidou, fig. 10.4

Εικ.14 Αρκαδικός, κάτοψη των οικιών Α,Β,Γ,Δ. Περιστέρη 2006, Σχ.2

Εικ.15 Αρκαδικός, τμήματα σχηματικών ειδωλίων. Renfrew 1986, fig. 13.1.6

Εικ.16 Άγιο Πνεύμα, Το νότιο τμήμα του αναλληματικού τοίχου και η συγκέντρωση λίθων. Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, Εικ.1

Εικ.17 Ντικιλί Τας, διατεταγμένες οικίες στο ανατολικό τμήμα του οικισμού (περ. 4400-4200 π.Χ.). Papadopoulos & Nerantzis 2014, Fig. 2.

Εικ.18 Ντικιλί Τας, γραφική αναπαράσταση της Οικίας 4 του τομέα VI. Darcque et al. 2007, Fig.6

Εικ.19 Ντικιλί Τας. Περιδέραιο από *Spondylus* που περιλαμβάνει και μαρμάρινες χάντρες (4800-4000 π.Χ.), Τσιρτσώνη 2010, Εικ. 7-4 α.

Εικ.20 Ντικιλί Τας, κεφαλές πήλινων ειδωλίων (περ. 4800-4000 π.Χ.). Treuil 2010, Εικ.4-2

Εικ.21 Ντικιλί Τας, ζωόμορφο αγγείο με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση (4800-4000 π.Χ.). Τσιρτσώνη 2010, Εικ.7-9β

Εικ.22 Ντικιλί Τας, Φιάλη με γραπτή διακόσμηση με γραφίτη (4800-4000 π.Χ.), Τσιρτσώνη 2010, Εικ.7-8

Εικ.23 Σιταγροί, Ζωόμορφο ειδώλιο με διακόσμηση μαύρου πάνω σε ερυθρό (περ. 4800-4000 π.Χ.). Τσιρτσώνη 2010, Εικ.7-9

Εικ.24 Σιταγροί, βραχιόλια από *Spondylus* (4800-4000 π.Χ.). Τσιρτσώνη 2010, Εικ.7-4γ

Εικ.25 Σιταγροί, σκεύος με γραπτή διακόσμηση με γραφίτη (περ. 4800-4000 π.Χ.). Κωτσάκης 2010, Εικ.5-2

Εικ.26 Κρυονέρι, κεφάλια από ανθρωπόμορφα ειδώλια (β' μισό 5^{ης} χιλ. π.Χ.). Malamidou 2007, fig.9

Εικ.27 Κρυονέρι, κοσμήματα από *Spondylus* και η πρώτη ύλη (β' μισό 5^{ης} χιλ. π.Χ.).
Malamidou 2007, fig.10

Εικ. 28 Κρυονέρι, πήλινη σφραγίδα με ζιγκ ζαγκ σχέδιο. (β' μισό 5^{ης} χιλ. π.Χ.).
Malamidou 2007, fig.11

Εικ. 29 Κρυονέρι, Ασκός με διακόσμηση γραφίτη (β' μισό 5^{ης} χιλ. π.Χ.). Malamidou
2007, fig.18

Εικ. 30 Δήμητρα, χρυσό αγκίστρι. Malamidou et al. 2022. Fig.12

Εικ. 31 Άγιο Πνεύμα, κάτοψη της ανασκαφής. Σκούρο γκρι: τάφος, ανοιχτό γκρι:
υποσκαφθείς χώροι, μαύρο: τάφοι θεμελίωσης, πασσαλότρυπες. Τόλια-Χριστάκου &
Σιώπη 2011, Σχ.2

Εικ. 32 Άγιο Πνεύμα, Τμήματα ειδωλίων. Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, Εικ.16

Εικ. 33 Άγιο Πνεύμα, όστρακα με την τρίχρωμη διακόσμηση τύπου Δήμητρας. Τόλια-
Χριστάκου & Σιώπη 2011, Εικ.13

Εικ. 34 Άγιο Πνεύμα, όστρακα με διακόσμηση μαύρο σε ερυθρό, από την επίχωση της
τάφρου. Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, Εικ.4

Εικ. 35 Αρκαδικός, βάση προσφορών με διακόσμηση με γραφίτη. Renfrew 1986,
fig.13.1.5

Εικ. 36 Τμήμα σχηματικού ειδωλίου με εγχάρακτη διακόσμηση. Περιστέρη 2004, εικ.3

Εικ. 37 Δοξάτ-Τεπέ, κυλινδρικό αντικείμενο με εγχάρακτη διακόσμηση. Renfrew 1986,
fig.10.3

Εικ. 38 Δοξάτ-Τεπέ, τμήματα ειδωλίων. a. Τμήμα ανθρωπόμορφου ειδωλίου, b. τμήμα
ζωόμορφου ειδωλίου, c. τμήμα ελαφρώς σχηματοποιημένου ανθρωπόμορφου
ειδωλίου. Renfrew 1986, fig.13.1.8

Εικ. 39 Κονachevo, κοσμήματα από διάφορα υλικά (1-16) και σφραγίδες (18-29).
Lichardus-Itten 2002, Pl.21

Εικ. 40 Κονachevo, Ανθρωπόμορφα (1-17) και ζωόμορφα (18-22) ειδώλια από πηλό
(1-15, 18-22) και μάρμαρο (16-17). Lichardus-Itten 2002, Pl.22

Εικ.41 Drenkovo I, α. κεφάλι από ανθρωπόμορφο ειδώλιο, β. σώμα καθιστής μορφής. <https://prehistoricstruma.com/drenkovo-i-the-finds/> [πρόσβαση τις 11.02.2025]

Εικ. 42 Drenkovo I, Κυλινδρικό αντικείμενο. <https://prehistoricstruma.com/drenkovo-i-the-finds/> [πρόσβαση τις 11.02.2025]

Εικ. 43 Drenkovo I, καπάκι μαγειρικού σκεύους με στοιχεία των Akropotamos-Topolnitsa και Vinca στυλ. <https://prehistoricstruma.com/drenkovo-i-the-finds/> [πρόσβαση τις 11.02.2025]

Εικ. 44 Kovachevo, το κανάλι διαχείρισης του νερού. Lichardus-Itten 2002, Pl.8-2

Εικ. 45 Kovachevo, η τάφος συγκέντρωσης των υδάτων. Lichardus-Itten 2002, Pl.81

Εικ. 46 Ilindentsi, τοπογραφική φωτογραφία του οικισμού από τα ανατολικά. Grebska-Kulow & Zidarov 2020, fig.2

Εικ. 47 Ilindentsi, η τάφος με τον λίθινο περίβολο. Grebska-Kulow & Zidarov 2020, fig.4

Εικ. 48 Ilindentsi, Ανθρωπόμορφα ειδώλια, Ομάδα 2, ειδώλια στη μορφή πρίσματος, Ομάδα 3, ειδώλια με πλαστικές προεξοχές στο κεφάλι. Grebska-Kulow et al. 2021, fig.4.1,3

Εικ. 49 Brezhani, Μαγνητική αποτύπωση των ομόκεντρων περιβόλων. Grebska-Kulow & Zidarov 2011, fig.2

Εικ. 50 Brezhani, εργαλείο κατασκευασμένο με τον «Βαλκανικό πυριτόλιθο»

Εικ.51 Balgarchevo, Οικία 1, Τομέας 2, ημιυπόγειο επίπεδο. Pernicheva-Perets & Kulov. 2011b, Pl.3.15

Εικ.52 Νότια τομή, Επίπεδο 3, Τετράγωνα. C VII – D VII (φάση I, II). Pernicheva-Perets & Kulov 2011a, Fig. 2.24.

Εικ.53 Balgarchevo, όστρακα κεραμική με διακόσμηση λευκό σε ερυθρό (1-3), καφέ ή μαύρο σε ερυθρό (4-14). , Pernicheva-Perets et al. 2011, Pl. I

Εικ.54 Drenkovo II, Γεωφυσική αποτύπωση των ομόκεντρων περιβόλων. <https://prehistoricstruma.com/geophysics/> [πρόσβαση στις 06.02.2025]

Εικ.55 Προμαχών- Topolnitsa, αναπαράσταση της οικίας 2, βάσει των ομοιωμάτων (σχέδιο από Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη). Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.27

Εικ.56 Προμαχών-Topolnitsa, Τομέας Προμαχών, Οικιστικές φάσεις I και II. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.10

Εικ. 57 Προμαχών-Topolnitsa, Τομέας Προμαχών, φάσεις I,II,III με αριθμούς κτισμάτων. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.11

Εικ. 58 Προμαχών-Topolnitsa, Τομέας Προμαχών, Φάση II. Ευρήματα από το ημι-υπόγειο κτίσμα νο.4. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.20

Εικ. 59 Προμαχών-Topolnitsa, Φάση II. α. Ανθρωπόμορφο ειδώλιο με δύο κεφάλια, β. Ανθρωπόμορφο ειδώλο στον τύπο Vinca B2. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.57, 66

Εικ.60 Προμαχών-Topolnitsa, Φάση II, Πήλινο ομοίωμα οικίας (νο.1). Koukouli-Chrysanthaki 2007, fig.26

Εικ.61 Προμαχών-Topolnitsa, Φάση II, α. βεράντα από πήλινο ομοίωμα οικίας (νο.2), β. βεράντα από πήλινο ομοίωμα οικίας, σχέδιο (κλίμακα 1:4) από I. Vajsov. Koukouli-Chrysanthaki 2007, fig.25a, b

Εικ.62 Strumsko και Moshanets-Chukata, πανοραμική φωτογραφία των δύο οικισμών από το φαράγγι Kresna. Αριστερά ο Strumsko, δεξιά ο Moshanets-Chukata. Katsarov 2024, fig.32

Εικ.63 Strumsko, όστρακα κεραμικής με διακόσμηση μαύρο σε ερυθρό. Katsarov 2024, fig.14.2-15

Εικ.64 Moshanets-Chukata, η θέση του οικισμού όπως φαίνεται από τον Strumsko. Katsarov 2024, fig.2

Εικ.65 Moshanets-Chukata, Αγγεία σε στυλ αμφορέα. Katsarov 2024, fig.16

Εικ.66 Προμαχών-Topolnitsa, βραχιόλι από *Spondylus* (φάση III). Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.46

Εικ.67 Προμαχών-Topolnitsa, α. ανδρικό ειδώλιο, β. μαρμάρινο ειδώλιο (φάση III). Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.60, 54

Εικ.68 Προμαχών-Topolnitsa, α. διακοσμημένη κεραμική στον τύπο Δήμητρα, β. διακοσμημένη κεραμική στον τύπο Strumsko (φάση III). Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.35, 34

Εικ.69 Galabnik, Σχέδιο του οικισμού. Bakamska 2007, fig.1

Εικ.70 Galabnik, Στρώμα για υποαποστράγγιση οικίας. Bakamska 2007, fig.7

Εικ.71 Galabnik, Κεραμική της 6^{ης} χιλιετίας με τύπους του πολιτισμού Starcevo. Pavuk 2007, Abb.3.5-12

Εικ.72 Krainitsi, Κεραμική της φάσης I (β' μισό 7^{ης} χιλιετίας π.Χ.). Chohadzhiev et al. 2007, fig. 3:5,7, 7:1,4

Εικ.73 Bersin, η τάφος από τα νότια. Vandova 2020, fig.1.1

Εικ.74 Bersin, όστρακα κεραμικής του α' μισού της 6^{ης} χιλ. π.Χ. Vandova 2020, fig.2

Εικ. 75 Bersin, πήλινη σφραγίδα με σπείρα. Vandova 2020, fig.3

Εικ. 76 Bersin, ομοιώματα cult tables. Vandova 2016, fig.1 в-д.

Εικ. 77 Pipercon Čiflik, η ανασκαμμένη περιοχή της οικίας 1: 1.θεμελίωση φούρνου, 2.πήλινη εξέδρα, 3.σωζόμενες επιφάνειες δαπέδου, 4.λάκκος, 5.πλατφόρμα επεξεργασίας, 6.αγγείο, 7.λίθος. Σχέδιο R. Spasov, R. Stojanova. Vandova 2007, fig.4

Εικ. 78 Slatino, ομοίωμα φούρνου με ζωόμορφη λαβή. Terzijska–Ignatova 2007, fig.4

Εικ. 79 Pernik, ομοίωμα φούρνου. Chohadzhiev 1983, abb.12

Εικ. 80 Pernik, ζωγραφισμένα όστρακα αγγείων (φάση II). Η διακόσμηση είναι με λευκό χρώμα (1,5,6), με κόκκινο χρώμα (4,9), με καφέ χρώμα (7,8). Chohadzhiev 1983, Abb.25

Εικ.81 Pernik, Ανθρωπόμορφες πήλινες μορφές. 1 Ανθρωπόμορφο υφαντικό βαρίδιο, 2 Παραλληλόπεδη μορφή. 3 Κεφάλι και λαιμός γυναικείας μορφής. Chohadzhiev 1983, Abb. 33

Εικ.82 Dzherman, ο οικισμός. Στο βάθος οι πρόποδες του όρους Rila. Bonsall et al. 2017, fig.7

Εικ.83 Dzherman, όστρακα κεραμικής (σχέδια I. Kulov). Bonsall et al. 2017, fig.9

Εικ. 84 Ντικιλί Τας, ημικυκλικό ξέστρο της κατώτερης οικιστικής φάσης. Lespez et al. 2013, fig.4 (σχέδιο του D. Molez)

Εικ. 85 Ημικυκλικά ξέστρα της Ακεραμικής Νεολιθικής από την Ανατολία. α. από το Sirçan Tepe, β. από το Musular. Balkan–Atli 1998, fig. 4.9, 6.1

Εικ. 86 Μαυροπηγή, ανθρωπόμορφα ειδώλια με ίχνη κόμμωσης σε στυλ “κότσου”. Starnini 2018, fig. 4

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

Andreou, S., Fotiadis, M. & K. Kotsakis. 1996. Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *American Journal of Archaeology* 100, 537–597

Bailey, D.W. 2000. *Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity.*, Routledge, London and New York

Bakamska, A. 2007. Tell Gălăbnik. Architecture and Site Planning, στο Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (επιμ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres–Amphipolis (Greece) 27.09–01.10.2004. In the Steps of James Harvey, Volume 2.* Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 175-180

Balkan-Atli, N. 1994. *La Néolithisation de l'Anatolie.* De Boccard, Παρίσι

Balkan-Atli, N. 1998. The Aceramic Neolithic of Central Anatolia: Recent Finds in the Chipped Stone Industry, στο Arsebük, G., Mellin M. J. & W. Schirmer (επιμ.), *Kaletepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, İstanbul, Ege Yayınları, 81-94.

Berger, J.F. & J., Guilaine, 2009. The 8200cal BP abrupt environmental change and the Neolithic transition: a Mediterranean perspective, *Quaternary International* 200 (1), 31-49.

Biagi, P., Shennan, S. & Spataro, M. 2005. Rapid Rivers and Slow Seas? New data for the Radiocarbon Chronology of the Balkan Peninsula, στο Nikolova, L., Fritz, J. & Higgins, J (επιμ.) *Prehistoric Archaeology, Anthropological Theory and Education*, 6-7

Bocquet-Appel, J.P., Naji, S., Vander Linden, M. & J. Kozłowski. 2012. Understanding the rates of expansion of the farming system in Europe, *Journal of Archaeological Science* 39, 531-546

Bonsall, C., Gurova, M., Elenski, N., Ivanov, G., Bakamska, A., Ganetsovski, G., Zlateva-Uzunova, R. & V. Slavchev. 2017. Tracing the source of obsidian from prehistoric sites in Bulgaria: Установяване произхода на обсидиана от праисторически обекти в България, *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 37-59

- Bordon, A., Peyron, O., Lezine, A.M, Brewer, S.& E., Fouache. 2009. Pollen-inferred Late-Glacial and Holocene climate in southern Balkans (lake Maliq), *Quaternary International* 200 (1), 19-30
- Bottema, S. 1974. *Late Quaternary vegetation history of Northern Greece*, Διδακτορική διατριβή, Rijksuniversiteit Groningen
- Boyadzhiev, Y. D. 2009. Early Neolithic Cultures on the Territory of Bulgaria, στο Gatsov, I. & Y. Boyadzhiev (επιμ.), *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transit*, Volume I. Early Neolithic Sites on the Territory of Bulgaria, *BAR International Series* 2048, 7-43
- Chapman, J.C. 1981. The Vinca Culture of South-East Europe, Parts 1 and 2., *BAR International Series* 117
- Chapman, J.C. 1989. The Early Balkan Village, στο P. Paczky (επιμ.), *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. International Conference 1987 Szolnok-Szeged. – Varia Archeologica Hungarica II*, 33–53.
- Chohadzhiev, S. 1983. Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik, *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 52, 29-68
- Chohadzhiev, S. 1995. On early social differentiation in the Struma River Basin: the evidence from the Slatino settlement, στο Bailey, D.W. & I. Panayotov (επιμ.), *Prehistoric Bulgaria*, Madison, Wisc.: Prehistory Press, 141-148
- Chohadzhiev, S. 2006. *Slatino Praistoricheski Selishta*, Veliko Turnovo, Faber.
- Chohadzhiev, S & V. Genadieva. 1998. Contribution to the Study of the Early Neolithic in the Struma River Basin. Στο Stefanovich, M., Todorova, H., Hauptmann, H. (επιμ.) *James Harvey Gaul. In Memoriam (In the Steps of James Harvey Gaul, vol.1)*, Sofia, James Harvey Gaul Foundation, 79–89.
- Chohadzhiev, S, Bakamska, A. & L. Ninov. 2007. Крайници – раннокерамично селище от басейна на река Струма, στο Todorova, H., Stefanovich, M. & G. Ivanov (επιμ.), *THE STRUMA/STRYMON RIVER VALLEY IN PREHISTORY. Proceedings of the International Symposium 'Strymon Praehistoricus' Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria), Serres–Amphipolis (Greece) 27.09–01.10.2004*. Sofia, 181-190

- Christova-Anastasova, E. & J. Pavuk. 2001. Die Felssteingeräte aus der neolithischen Tellsiedlung in Galabnik, Westbulgarien, *Slovak Geological Magazine* 7(4), 397-407
- Connor, S.E., Ross, S.A., Sobotkova, A., Herries, A.I.R., Mooney, S.D., Longford, C & Iliev, I, 2013. Environmental conditions in the SE Balkans since the Last Glacial Maximum and their influence on the spread of agriculture into Europe, *Quaternary Science Reviews* 68, 200-215
- Darcque, P., Koukouli-Chryssanthaki, H., Malamidou, D., Treuil, R. & Z. Tsirtsoni. 2007. Recent Researches at the Neolithic Settlement of Dikili Tash, Eastern Macedonia, Greece: An Overview, στο Todorova, H., Stefanovich, M. & G. Ivanov (επιμ.), *THE STRUMA/STRYMON RIVER VALLEY IN PREHISTORY. Proceedings of the International Symposium 'Strymon Praehistoricus' Kjustendil-Blagoevgrad (Bulgaria), Serres-Amphipolis (Greece) 27.09-01.10.2004*. Sofia, 247-256
- Darcque, P. & Z. Tsirtsoni. 2010. Evidence from Dikili Tash (Eastern Macedonia, Greece) and the tell issue, Στο S. Hansen (επιμ.), *Leben auf dem Tell als soziale Praxis, Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.-27. Februar 2007*, Bonn, 55-69
- Darcque, P., Koukouli-Chryssanthaki, H., Malamidou, D., Tsirtsoni, Z., Lespez, L. & C. Germain-Vallee. 2014. The Impact of Environmental Changes on the Neolithic Settlement of Dikili Tash (Northern Greece), στο Touchais, G., Laffineur, R. & F. Rougemont (επιμ.) *Physis: L'Environnement Naturel Et La Relation Homme-Milieu Dans Le Monde Egeen Protohistorique proceedings of the 14th International Aegean Conference, Paris, Institut National d'Histoire de l'art, 11-14 December 2012*, *AEAEUM*, 37, 425-430
- Darcque, P., Tsirtsoni, Z., Koukouli-Chryssanthaki, H., & D. Malamidou. 2015. New insights to the Copper Age Economy and Chronology at the Tell Settlement of Dikili Tash (Northern Greece), στο Hansen S., Raczky P., Anders A. & A. Reingruber (επιμ.) *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Sea: Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th millennium B.C.E. Διεθνές Εργαστήριο, Βουδαπέστη, 30 Μαρτίου-1 Απριλίου 2012*, *Archäologie in Eurasien* 31, Βόννη, 403-417
- Davidson, D. A. 1986. Geomorphological Studies, στο *Sitagroi I*, 25-40.

Davis, B., Brewerb, S., Stevenson, A., Guiot, J. & Data Contributors. 2003. The temperature of Europe during the Holocene reconstructed from pollen data, *Quaternary Science Reviews* 22, 1701-1716

Efstratiou, N. 2007. The beginning of the Neolithic in Greece: probing the limits of a 'grand' narrative, στο Antoniadou, S. & A. Pace (επιμ.) *Mediterranean crossroads*, Pierides Foundation, Αθήνα, 123-38.

Elster, E.S. 1968. Tripods, Plastic Vessels and Stands: a fragmentary collection of social ceramics, στο Renfrew, C., Gimbutas, M. & E. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeast Greece, Volume 1*, *Monumenta Archaeology* 13, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 303-344

Elster, E.S. & Nikolaidou, M. 2003. Tools of the Spinner, Weaver and Mat Maker, στο Renfrew, C., Gimbutas, M. & E. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi, a Prehistoric Village in Northeast Greece, 2: The Final Report*, *Monumenta Archaeology* 20, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles 229-251

Erdoğu, B., Yücel, N. & E. Gürçal. 2022. Archaeological and dating evidence for the 8.2 KA BP climate event on the island of Gökçeada, northeast Aegean, *Materiale și Cercetări Arheologice* 18, 27-33

Evans, R.K. 1968. The Pottery of Phase III, στο Renfrew, C., Gimbutas, M. & E. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeast Greece, Volume 1*, *Monumenta Archaeology* 13, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 393-428

Fidanoski, L. 2021. Early Neolithic in North Macedonia and Bulgaria: geographical and cultural relations, στο Mileusnic, Z. & J. Vinkler (επιμ.), *Studia Universitatis Hereditati* 9 (1), 11-44

Filipova-Marinova, M., Pavlov, D., Coolen, M. & Giosan, L., 2012. First high-resolution marine palynological stratigraphy of Late Quaternary sediments from the central part of the Bulgarian Black Sea area, *Quaternary International* 293, 170-183

Fotiadis, M. 1985. *Economy, Ecology and Settlement among subsistence farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece, 5000-1000 B.C.*, διδακτορική διατριβή, Indiana University

French, D.H. 1967. *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*

Furholt, M. 2017. Das ägäische Neolithikum und Chalkolithikum: Transformationen sozialer Handlungsmuster in Anatolien und Griechenland zwischen 6500 und 4000 v. Chr., *Neolithikum und Chalkolithikum in Südosteuropa*, 3, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 304, Bonn: Rudolf Habelt.

Garnier, N. & S.M Valamoti. 2016. Prehistoric wine-making at Dikili Tash (Northern Greece): Integrating residue analysis and Archaeobotany, *Journal of Archaeological Science* 74, 195-206

Gaul, J. H. 1948. The Neolithic Period in Bulgaria: Early Food-producing Cultures of Eastern Europe, *American School of Prehistoric Research. Bulletin* 16

Genadieva, V. 2007. Prehistoric Settlements in the Province of Kjustendil, στο Todorova, H., Stefanovich, M. & G. Ivanov (επιμ.). *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. (In the Steps of James Harvey Gaul, 2)*. Sofia, 239-246

Gimbutas, M. 1986. Mythical Imagery of Sitagroi Society, στο Renfrew, C., Gimbutas, M. & E. Elster (επιμ.), Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeast Greece, Volume 1., *Monumenta Archaeology* 13, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 225-301

Gkouma, M & P. Karkanas. 2018. The physical environment in Northern Greece at the advent of the Neolithic, *Quaternary Science Reviews* 496, 14-23

Glais, A, Lespez-Saez, J. A., Lespez, L & R. Davidson. 2016. Climate and human-environment relationships on the edge of the Tenaghi-Philippon marsh (Northern Greece) during the Neolithization process, *Quaternary International*, 403, 237-250

Glais, A, Lespez, L, Lopez-Saez, J, Tsirtsoni, Z, Virmoux, C, Ghilardi, M, Davidson, R, Malamidou, D & K, Pavlopoulos. 2023. Rapid climate changes and human dynamics during the Holocene in the eastern mediterranean (Lower Strymon Valley, northern Greece), *Quaternary Science Reviews* 313, 108130

Görsdorf, J. & J., Bojadziev. 1997. Zur Absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner 14C Dattierungen von bulgarischenarchäologischen Fundplätzen, *Eurasia Antiqua* 2, 105–173

Grębska-Kulow, M. 2011a. Chapter 1. Geographical and archaeological characterization of the Struma Valley and adjacent regions, στο Pernicheva–Perets, L.,

Grębska-Kulow, M. & I. Kulov, *Balgarchevo The Prehistoric Settlement Volume I*, Craft House Bulgaria, Sofia, 3-19

Grębska-Kulow, M. 2011b. Les autels de Neolithique ancien de Kovachevo, *Studia Praehistorica* 14, 35-53

Grębska-Kulow, M. 2017. The Neolithic period in Southeast Bulgaria, στο E. Stojanova-Kanzurova (επιμ.) *Cultural manifestations during the Neolithic Period on the Territory of the Republic of Macedonia and Neighboring Region. Dragiša Zdravkovski In Memoriams*, 243-280

Grębska-Kulow, M. 2019. The Balgarchevo II-Dolna Ribnitsa cultural tradition of Southwest Bulgaria, στο Fidanoski, L. & G. Naumov (επιμ.) *Neolithic in Macedonia: in honor of Voislav Sanev*, 65-92

Grębska-Kulow, M. 2024. Early Neolithic mobility in the Middle Struma River Valley, *London Journal of Research in Humanities & Social Studies* 24 (15), 35-54

Grębska-Kulow, M. & I. Kulov. 2007. Prehistorical Sites in the Middle Struma River Valley Between the end of VIIth mill. BC and the beginning of the Ist mill. BC, στο Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (επιμ. Εκδ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus Kjustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece) 27.09-01.10.2004. In the Steps of James Harvey, Volume 2*. Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 279-296

Grębska-Kulow, M. & P. Zidarov. 2011. Non-destructive studies of an early Neolithic settlement in the Raven area, near Brezhani, Simitli municipality, *Archaeological Discoveries and Excavations* 2010, 41-43

Grębska-Kulow, M. & P. Zidarov. 2020. Early Neolithic settlement Ilindentsi in the Middle Struma Valley, south-western Bulgaria: spatial organization and pottery, *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 10.2, 167-204

Grębska-Kulow, M. & P., Zidarov. 2021. The routes of Neolithisation: The Middle Struma Valley from a regional perspective, *Open Archaeology* 7, 1000-1014

Grębska-Kulow, M., Gurova, M. & P., Zidarov. 2021. Anthropomorphic figurines and miniature beads from the Early Neolithic settlement of Ilindentsi, southwest Bulgaria, *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 11.1, 1-31

Gurova, M. 2018. Flint assemblages in the context of cultural transition during the sixth millennium BC: A case study from Bulgaria., *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 4, 107-135.

Higham, T.F.G., Bronk Ramsey, C., Brock, F., Baker, D. & P. Ditchfield. 2011. Radiocarbon dates from the Oxford AMS System: Archaeometry Datelist 34, *Archaeometry* 53, 1067-1084.

Katsarov, G. 2024. The beginning of the Copper Age in the Blagoevgrad Valley, southwest Bulgaria: The sites of Moshtanets–Chukata and Strumsko, *Studia Praehistorica* 18, 23-62

Kostadinova, M. & M. Kovacheva. 2008. Case study of the Bulgarian Neolithic archaeological site of Piperkov Chiflik and its archaeomagnetic dating, *Physics and Chemistry of the Earth* 33, 511-522

Koukouli-Chrysanthaki, C., Todorova, H., Aslanis, I., Vajsov, I. & M. Valla. 2007. Promachon-Topolnitsa A Greek-Bulgarian archaeological project, *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres–Amphipolis (Greece) 27.09–01.10.2004. In the Steps of James Harvey, Volume 2*. Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 43-78

Krauß, R., Marinova, E., De Brue, H. & B., Weninger, 2017. The rapid spread of early farming from the Aegean into the Balkans via the subMediterranean-Aegean vegetation zone, *Quaternary International* 96, 24-41

Leary, J. (επιμ.). 2014. *Past Mobilities: Archaeological Approaches to Movement and Mobility*, πρώτη έκδοση, Routledge

Lemmen, C. & K.W., Wirtz. 2014. On the sensitivity of the simulated European Neolithic transition to climate extremes, *Journal of Archaeological Science* 51, 65-72.

Lespez, L., Tsirtsoni, Z., Darcque, P., Koukouli-Chrysanthaki, H., Malamidou, D., Treuil, R., Davidson, R., Kourtessi-Philippakis, G. & C., Oberlin, 2013. The lowest

levels at Dikili Tash, northern Greece: a missing link in the early neolithic of Europe, *Antiquity* 87, 30-45.

Lespez, L., Tsirtsoni, Z., Darcque, P., Malamidou, D., Koukouli-Chryssanthaki & A. Glais. 2017. Identifying the Earliest Neolithic Settlements in the Southeastern Balkans: Methodological Considerations Based on the Recent Geoarchaeological Investigations at Dikili Tash (Greek Eastern Macedonia), στο Reingruber, A., Tsirtsoni, Z. & P. Nedelcheva (επιμ.), *Going west? The dissemination of Neolithic innovations between the Bosphorus and the Carpathians proceedings of the EAA conference, Istanbul, 11 September 2014*, 43-56

Lichardus-Itten, M., Demoule, J.P., Perniceva, L., Grębska-Kulow, M., & I. Kulow. 2002. The site of Kovachevo and the Beginnings of the Neolithic period in Southwest Bulgaria. The French-Bulgarian excavations 1986-2000, στο Lichardus-Itten, M. Lichardus, J. & V. Nikolov (επιμ.) *Beiträge zu Jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien*, Dr. Rudolf Habelt Verlag GMBH, 99-158

Malamidou, D. 2007. Kryoneri: a Neolithic and Early Bronze Age Settlement in the Lower Strymon Valley, στο Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (επιμ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres–Amphipolis (Greece) 27.09–01.10.2004. In the Steps of James Harvey, Volume 2*. Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 297-308

Malamidou, D. 2016. Chapter 16. Kryoneri, Nea Kerdyllia: A Settlement of the Late Neolithic and Early Bronze Age on the Lower Strymon Valley, Eastern Macedonia, στο Tsirtsoni, Z. (επιμ.), *The Human Face of Radiocarbon*, MOM Éditions, 299-315

Malamidou, D., Ntinou, M., Valamoti, S.M., Tsirtsoni, Z., Koukouli-Chrysanthaki, C. & P. Darcque. 2017. An Investigation of Neolithic Settlement Pattern and Plant Exploitation at Dikili Tash: Reconsidering Old and New Data from the Late 5th Millennium B.C. Settlement, στο Sarris, A., Kalogiropoulou, E., Kalayci, T. & L. Karimali (επιμ.), *Communities, Landscapes, and Interaction in Neolithic Greece Proceedings of the International Conference, Rethymno 29-30 May 2015*, 60-80

- Malamidou, D. Tsirtsoni, Z. & Vaxevanopoulos, M. 2023. The Emergence of Metal Use in Greek Eastern Macedonia During the Neolithic Period (Late 6th–5th Millennia BC), *Documenta Praehistorica* 49, 2-21
- Mangafa, M. & K. Kotsakis, 1996. A new method for the identification of wild and cultivated charred grape seeds, *Journal of Archaeological Science* 23, 409-418
- Marinova, E. 2007. Archaeobotanical data from the Early Neolithic of Bulgaria, στο Colledge, S. & Conolly, J. (επιμ.) *The Origins and Spread of Domestic Plants in Southwest Asia and Europe*, Left Coast Press, Walnut Creek, 93-109
- Marinova, E. 2017. Archaeobotanical analysis of the Neolithic site of Bâlgarčevo, Southwestern Bulgaria, στο Lechterbeck, J & E., Fischer (επιμ.) *Kontrapunkte: Festschrift für Manfred Rösch*. Habelt, Bonn, 147–158
- Marinova, E., Tonkov, S., Bozilova, E. & I., Vajsov, 2012. Holocene anthropogenic landscapes in the Balkans: the palaeobotanical evidence from southwestern Bulgaria, *Veg. Hist. Archaeobotany* 21 (4-5), 413-427
- Mayewski, P.A, Rohling, E.E., Stager, J.C., Karlen, W., Maasch, K.A., Meeker, L.D., Meyerson, E.A., Gasse, F., Van Kreveland, S., Holmgren, K., Lee-Thorpe, J., Rosqvist, G., Rack, F., Staubwasser, M., Schneider, R.R. & E.J. Steig. 2004. “Holocene climate variability”, *Quaternary Research* 62, 243-255
- Nikolaidou, M. & E.S. Elster. 2003. Chapter 12. Contextual Commentary, Phases I-V, στο Elster E.S. & C. Renfrew (επιμ.), Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968–70, Volume 2, The Final Report. *Monumenta Archaeologia* 20, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 453-468
- Nikolaidou, M., Elster, E.S. & J. Renfrew. 2020. Sitagroi in 2013: A fresh evaluation of wild resource exploitation during the Neolithic and Early Bronze Age, *Backdirt: Annual Review*, Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, 54-69
- Nikolov, V 2017. Thrace, Post – 6000 B.C, στο Reingruber, A., Tsirtsoni, Z. & P. Nedelcheva (επιμ.), *Going west? The dissemination of Neolithic innovations between the Bosphorus and the Carpathians proceedings of the EAA conference, Istanbul, 11 September 2014*, 73 – 78

- Nikolova, N. 2021. Setting the Boundaries of Early Neolithic Settlement Sites: The Ditch-Digging Practices in the Eastern Balkans, *Open Archaeology* 7 (1), 1345-1370
- Pagnoux, C., Bouby, L., Valamoti, S.M, Bonhomme, V., Ivorra, S., Gkatzogia, E., Karathanou, A., Kotsachristou, D., Kroll, H. & J-F. Terral. 2021. Neolithic to Archaic times, using geometric morphometric analyses of archaeological grape seeds, *Journal of Archaeological Science* 125, 105263
- Papadopoulos, S. 2009. Questions about Neolithic Chronology in Eastern Macedonia and Thrace, Northern Greece, στο Drasovean, F., Leopold, D. & M. Maddison (επιμ.), *Ten Years after: The Neolithic of the Balkans as uncovered by the last decade of research, Proceeding of International Conference, Museum of Banat, 9-10/11/2007*, Timisoara, 49-66
- Papadopoulos, S. & N. Nerantzis. 2014. Eastern Macedonia during the 5th millennium BC: Stability and Innovation, στο Schier, W. & Drasovean F. (επιμ.), *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe*, Rahden/Westf, 4-47
- Papathanassopoulos G. A. 1996, *Neolithic Culture in Greece*. N.P. Goulandris Foundation Mus. Cycladic Art, Αθήνα
- Pavuk, J. 2007. Die Entstehung und Gliederung der neolithischen Kulturen auf dem Zentralbalkan: Fallbeispiel Gălăbnik, στο Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (επιμ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres–Amphipolis (Greece) 27.09–01.10.2004. In the Steps of James Harvey, Volume 2*. Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 165-176
- Perlès, C. 2005. From the Near East to Greece: Let's reverse the focus. Cultural elements that didn't transfer, στο C. Lichter (επιμ.) *How did farming reach Europe? Anatolian-European relations from the second half of the 7th through the first half of the 6th millennium cal BC*, *BYZAS* 2, 275–90. Κωνσταντινούπολη
- Perničeva, L. 1995. Prehistoric cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic, στο Bailey. D. & I. Panajotov (επιμ.), *Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology*, 99–140

- Perničeva–Perets, L. & I. Kulov. 2011a. Chapter 2. Stratigraphical characterization of the settlement. Archaeological levels and stratas (from up to the bottom), *Balgarchevo The Prehistoric Settlement VOLUME I*, Craft House Bulgaria, Sofia, 21-68
- Perničeva–Perets, L. & I. Kulov. 2011b. Chapter 3. Architecture, *Balgarchevo The Prehistoric Settlement VOLUME I*, Craft House Bulgaria, Sofia, 69-110
- Porčić M, Blagojević T, Pendić J. & S. Stefanović. 2021. The Neolithic Demographic Transition in the Central Balkans: population dynamics reconstruction based on new radiocarbon evidence, *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 376 (1816), 1-8
- Pross, J., Kotthoff, U., Müller, U.C., Peyron, O., Dormoy, I., Schmiedl, G., Kalaitzidis, S. & Smith, A.M., 2009. Massive perturbation in terrestrial ecosystems of the Eastern Mediterranean region associated with the 8.2 kyr B.P. climatic event., *Geology* 37, 887-890
- Reingruber, A. 2018. Geographical mobility and social mobility in the Aegean before and after 6600 BC., *Praehistorische Zeitschrift* 93(1), 1-24
- Renfrew, C. 1968. The Excavated Areas, στο Renfrew, C., Gimbutas, M. & E. Elster (επιμ.), Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeast Greece, Volume 1., *Monumenta Archaeology 13*, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 175-222
- Renfrew, C. 1968. Sitagroi in European Prehistory, στο Renfrew, C., Gimbutas, M. & E. Elster (επιμ.), Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeast Greece, Volume 1., *Monumenta Archaeology 13*, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 477-485
- Renfrew, C. 2003. Appendix 13.1. Site Register and Selected Materials from the Drama Survey, στο Elster E.S. & C. Renfrew (επιμ.), Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968–70, Volume 2, The Final Report. *Monumenta Archaeology 20*, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 475-488
- Renfrew, C. & D. Hardy. 2003. Prehistoric sites in the Plain of Drama, στο Elster E.S. & C. Renfrew (επιμ.), Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968–70, Volume 2, The Final Report. *Monumenta Archaeology 20*, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 469-474

- Renfrew, C. & E. Slater. 2003. Metal Artefacts and Metallurgy, στο Elster E.S. & C. Renfrew (επιμ.), Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968–70, Volume 2, The Final Report. *Monumenta Archaeology 20*, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 302–311.
- Ryan, W.B.F., Pitman III, W.C., Major, C.O., Shimkus, K., Moskalenko, V., Jones, G.A., Dimitrov, P., Gorür, N., Sakinç, M. & Yüce, H., 1997. An abrupt drowning of the Black Sea shelf, *Marine Geology 138*, 119-126.
- Seferiadis, M. 1992. Le Metal., στο R. Treuil (επιμ.), Dikili Tash: Village Préhistorique de Macedoine Orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1875), *Bulletin Correspondes Hellenique XXIV*, Αθήνα, 113-119
- Stamboliyska, E. & Z. Uzunov. 2009. Catalogue of the Early Neolithic settlements on the Territory of Bulgaria, στο Gatsov, I. & Y. Boyadzhiev (επιμ.), The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transit, Volume I. Early Neolithic Sites on the Territory of Bulgaria, *BAR International Series 2048*, 63-84
- Starnini, E. 2018. The Figurines From The Early Neolithic settlement Of Mavropigi (Western Greek Macedonia) And Their Significance in The Neolithization Process Of Greece, *Eurasian Prehistory 14*(1-2), 55-152
- Takorova, D. 2016. Red On Red: Between White- And Dark Painted Pottery In The Struma River Valley And Sofia Basin, στο Bacvarov, K. & R. Gleser (επιμ.), Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 293*
- Terzijska–Ignatova, S. 2007. Some observations on zoomorphic images from Western Bulgaria, στο Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (επιμ. Εκδ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres–Amphipolis (Greece) 27.09–01.10.2004. In the Steps of James Harvey, Volume 2*. Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 227-237
- Texugo A., Sanchez de Oro, P. & A. Catarina Sousa. 2024. From dots to dynamics: Searching the complexities of prehistoric mobility in the Lisbon Peninsula, *Journal of Archaeological Science 174*, 106127, 1-11

Theodoropoulou, A. 2007. *L'exploitation des ressources aquatiques en Grèce septentrionale aux périodes pré- et protohistoriques*, Διδακτορική διατριβή, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne.

Todorova, H., 2007. Die paleoklimatische entwicklung in VII-I jt. Vor chr., στο Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (επιμ. Εκδ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres–Amphipolis (Greece) 27.09–01.10.2004. In the Steps of James Harvey, Volume 2*. Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 1-6.

Todorova, H. & I. Vajsov. 1993. *Новокаменната епоха в България. Краят на седмото–шестото хилядолетие преди новата ера*, Sofia

Treuil, R. & P. Darcque. 1998. Un «bucrane» néolithique à Dikili Tash (Macédonine orientale): parallèles et perspectives d'interprétation., *Bulletin de Correspondance Hellénique* 122, 1–25.

Treuil, R., Darcque, P., Poursat, J. Cl. & G., Touchais. 2008. *Les civilisations égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze (2e édition refondue)*. Presses Universitaires de France, Παρίσι

Treuil, R. 2010. Κεφάλαιο 4. Ειδώλια και ιδεολογία, στο Παπαδημητρίου, Ν. & Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π Γουλανδρή, Αθήνα, 54-65

Tsirtsoni, Z., 2016a. The chronological framework in Greece and Bulgaria between the late 6th and the early 3rd millennium BC and the “Balkans 4000” Project, 13-39.

Tsirtsoni, Z. 2016b. The Late Neolithic II (Chalcolithic)- Early Bronze Age Transition at the Tell of Dikili Tash., στο Z. Tsirtsoni (επιμ. εκδ), *The Human Face of Radiocarbon: Reassessing Chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC.*, *Travaux de la Maison de l'Orient* 69. Lyon, Maison de l'Orient et la Méditerranée, 271-297

Turner, J. & J.R.A. Greig, 1968. Vegetational History, στο Renfrew, C., Gimbutas, M. & E. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeast Greece*,

Volume 1., *Monumenta Archaeology 13*, Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles, 41-51

Turney, C.S.M., Brown, H., 2007. Catastrophic early Holocene sea level rise, human migration and the Neolithic transition in Europe. *Quaternary Science Reviews* 26, 2036-2041.

Vajsov, I. 2007. Promachon-Topolnitsa. A typology of painted decorations and its use as a chronological marker, στο Todorova, H., Stefanovic, M. & G., Ivanov (επιμ.) *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Sofia, Museum of History-Kyustendil, Gerda Henkel Stiftung, 79-120

Valamoti, S.M. 2004. *Plants and people in Late Neolithic and Early Bronze Age northern Greece: an archaeobotanical investigation*, BAR Publishing

Valamoti, S.M. 2015. Harvesting the ‘wild’? exploring the context of fruit and nut exploitation at Neolithic Dikili Tash, with special reference to wine, στο S.M Valamoti, F. Bittmann (επιμ. Εκδ.), *Proceedings of the 16th Conference of the International Work Group for Palaeoethnobotany (IWGP), Thessaloniki, 17-22 June 2013, Vegetation, History and Archaeobotany*, 24, 35-46

Valamoti, S., Mangafa, M., Koukouli-Chrysanthaki, C. & D. Malamidou. 2015a. Grape-pressings from northern Greece: The earliest wine in the Aegean?, *Antiquity* 81 (311), 54-61

Valamoti, S.M., Darcque, P., Koukouli-Chrysanthaki, C., Malamidou, D. & Z. Tsirtsoni. 2015b. An Archaeobotanical Investigation of Prehistoric Grape Vine Exploitation and Wine Making in Northern Greece: Recent Finds from Dikili Tash, στο Diler, A., Şenol, K. & Ü. Aydinoglu (επιμ. εκδ.), *Olive Oil and Wine Production in Eastern Mediterranean during Antiquity International Symposium Urla-İzmir-Turkey, 17-19 November 2011*, 125-139

Vandova, V. 2007. The Early Neolithic Site at Piperkov Čiflik, Near Kjustendil (Season 2004), στο Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (επιμ. Εκδ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus Kjustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece) 27.09-01.10.2004. In the Steps of James Harvey, Volume 2*. Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 191-200

Vandova, V. 2016. New Research on Neolithic Sites along the Struma River Valley, *Studia. In Honorem Professoris Borisi Borisov*, Veliko Turnovo MMXVI, 121-138

Vandova, V. 2020. Archaeological excavations at the Neolithic settlement site in the village of Bersin, Kyustendil district., *Archaeological Discoveries and Excavations in 2019*, 234-236

Vandova, V. 2023. Late Neolithic hollow anthropomorphic figurines from the Struma River Valley, *Bulgarian e-Journal of Archaeology 13.2*, 127-140

Wace, A.J.B. 1913-1914. The Mounds of Macedonia, *BSA 20*, 123-132

Weninger, B., Alram-Stern, E., Bauer, E., Clare, L., Danzeglocke, U., Jöris, O., Kubatzki, C., Rollefson, G., Todorova, H. & van Andel, T., 2006. Climate forcing due to the 8200cal yr BP event observed at Early Neolithic sites in the eastern Mediterranean, *Quaternary Research 66*, 401-420

Whitford, B.R. 2019. Characterizing the cultural evolutionary process from eco-cultural niche models: niche construction during the Neolithic of the Struma River Valley (c. 6200-4900 BC), *Archaeological and Anthropological Sciences 11*, 2181-2200

Zidarov, N., Kostov, R.I. & P. Zidarov. 2010. Nephrite bearing tremolite. First find in southwest Bulgaria., *Comptes Rendus de l'Academie bulgare des Sciences 63(12)*, 1771-1780

Ελληνόγλωσση

Αδάμ-Βελένη, Π., Βιολάτζης, Μ., Καρατάσιος, Π. & Α. Στάγκος. 2004. Προϊστορικές θέσεις στην ενδοχώρα του Στρυμονικού Κόλπου. Νεολιθική θέση στην Ασπροβάλτα, *AEMΘ 16*, 171-190

Αναγνώστου, Ι, Vargas, Α. & Κ. Τουλούμης, Η προϊστορική οργάνωση και χρήση του χώρου: παραδείγματα από τον Αρκαδικό Δράμας, *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Β' Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 18-22 Μαΐου 1994*, 91-103

Γραμμένος, Δ. & Μ., Φωτιάδης. 1980. Από τους προϊστορικούς οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας, *Ανθρωπολογικά 1*, 15-53

- Γραμμένος, Δ. 1991. *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία
- Γραμμένος, Δ. 1992. Διάγραμμα των χρονικών της Νεολιθικής έρευνας στην Νότια Βαλκανική από το 1984, *Μακεδονικά* 28, 228-267
- Γραμμένος, Δ. 1997. Νεολιθική Μακεδονία., Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 56. Αθήνα
- Ζάχος, Κ. 2010. Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και τη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ., στο Παπαδημητρίου και Τσιρτσώνη (εκδ.) *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία*, Μουσείο Κυκλαδικής τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. (Γουλανδρή), 77–91.
- Θεοδωρακοπούλου, Κ. 2020. *Ανθρωποϊστορία γραμμένη από πέτρα. Εποχή του λίθου και γεωπεριβάλλον*, Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1980. Οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στον Σταθμό Αγγίστας Σερρών, *Ανθρωπολογικά* 1, 54-85
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Ασλάνης, Ι., Κωνσταντοπούλου, Φ. & Μ. Βάλλα. 2000. Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Προμαχώνα-Topolnitsa 1998, *AEMΘ* 12, 67–76.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Ασλάνης, Ι & Μ. Βάλλα. 2002. Προμαχώνας-Topolnitsa 2000, *AEMΘ* 14, 87–98.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Ασλάνης, Ι & Μ. Βάλλα. 2003. “Προμαχώνας-Topolnitsa 2001”, *AEMΘ* 15
- Κωτσάκης, Κ. 2010. Κεφάλαιο 5. Η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής στη βόρεια Ελλάδα, στο Παπαδημητρίου, Ν. & Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π Γουλανδρή, Αθήνα, 66-75
- Κώτσος, Σ. 2017. *Οι Νεολιθικές εγκαταστάσεις από την 7^η έως την 5^η χιλιετία στις λεκάνες του Αξιού και του Μοράβα*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Μανιάτης, Γ., Κωτσάκης, Κ. & Halstead, P. 2011. Παλιάμπελα Κολινδρού. Νέες χρονολογίες της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Μακεδονία, *AEMΘ* 25, 149-156

Μαραγκού, Χ. 2024. Πέρα και γύρω από τον άνθρωπο - ειδώλια άλλων: μικρογραφίες του τεχνητού περιβάλλοντος (Νεολιθική περίοδος - πρώιμη Χαλκοκρατία) στο Ζωγράφου, Η., Κουκουβού, Α., Πάλλη, Ο. & Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το ειδώλιο στον βορειοελλαδικό χώρο από την προϊστορία έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου 11-13.10.2018, Τόμος Α*, Θεσσαλονίκη, 32-49

Ορφανίδου, Ε. 2008. *Διαχείριση υδρολογικής λεκάνης Στρυμόνα*. Μεταπτυχιακή εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περιστέρη, Κ. 1998. Ανασκαφική έρευνα στο νεολιθικό οικισμό του Αρκαδικού Δράμας (1991-1992), *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Β' Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 18-22 Μαΐου 1994*, 103-108

Περιστέρη, Κ. 2004. Ανασκαφική έρευνα 2002 στον προϊστορικό οικισμό του Αρκαδικού Δράμας, *ΑΕΜΘ 16*, 131-135

Περιστέρη, Κ. 2006. Ανασκαφική έρευνα 2003 στον Νεολιθικό οικισμό Αρκαδικού Δράμας στα αγροτεμάχια 542, 545 ιδιοκτησίας Φ. Χατζηγιαννίδη, *ΑΕΜΘ 18*, 25-32

Σωφρονίδου, Μ. 1995. *Προβλήματα προϊστορικής κεραμεικής. Επιφανειακή κεραμική από την Ανατολική Μακεδονία*, Μεταπτυχιακή εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Τόλια-Χριστάκου, Μ. & Σ. Σιώπη. 2011. Σωστική ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό του Αγίου Πνεύματος νομού Σερρών, στο Αδάμ-Βελένη, Π. & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *ΑΕΜΘ 22*, 505-512

Τσιρτσώνη, Ζ. 2010. Κεφάλαιο 7. Το τέλος της Νεολιθικής εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, στο Παπαδημητρίου, Ν. & Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π Γουλανδρή, Αθήνα, 92-103

Χρόνη, Ι. 2013. *Πιέσεις και οικολογική κατάσταση των επιφανειακών υδάτινων σωμάτων σε λεκάνη απορροής ποταμού*, Διδακτορική διατριβή, 15-29

Ιστοσελίδες

http://www.dikili-tash.fr/content_en/presentation/presentation.htm

<https://prehistoricstruma.com/>

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Ντικιλί Τας

Πιν.1 Οι οικισμοί του β' μισού της 7^{ης} χιλιετίας (περ. 6200-6000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Ντικιλί Τας

Πιν.2 Οι οικισμοί του α' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (περ. 5900-5500 π.Χ.) στη κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Ντικιλί Τας	Σιταγροί	Αρκαδικός/Δράμα
Δήμητρα	Ζωοδόχος Πηγή	Νέα Μπάφρα
Θολός	Airi Bairi	Τούμπα Σερρών
Παλιοκόστρα	Σ.Σ Χρυσού	Κρυονέρι
Άγιο Πνεύμα		

Πιν.3 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5500-5200 π.Χ.) της κοιλάδας του Κάτω Στρυμόνα (1/2)

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Ντικιλί Τας	Σιταγροί	Αρκαδικός/Δράμα
Δοξάτ-Τεπέ	Κεφαλάρι	Μικρή Τούμπα
Καλλίφυτος Derο	Ζωοδόχος Πηγή	Μυλοπόταμος
Νέα Μπάφρα	Μεγαλόκαμπος	Πολύστυλο
Τούμπα Σερρών	Παλιοκόστρα	Δήμητρα
Θολός	Σ.Σ Χρυσού	Airi Bairi
Άγιο Πνεύμα	Φακίστρα	Φιδοκορυφή
Κρυονέρι	Στρυμονικό	

Πιν.4 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5300/5200-5000/4900 π.Χ.) της κοιλάδας του Κάτω Στρυμόνα (2/2)

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Ντικιλί Τας	Πολύστυλο	Δοξάτ-Τεπέ
Μεγαλόκαμπος	Μικρή Τούμπα	Καλλίφυτος Depo
Αρκαδικός/Δράμα	Καλαμπάκι	Κεφαλάρι
Μυλοπόταμος	Ζωοδόχος Πηγή	Νέα Μπάφρα
Δήμητρα	Φιδοκορυφή	Θολός
Άγιο Πνεύμα	Παλιοκόστρα	Τούμπα Σερρών
Σ.Σ Χρυσού	Πεντάπολη/Προφ. Ηλίας	Airi Bairi
Φακίστρα	Κρυονέρι	Αμφίπολη
Στρυμονικό	Σιταγροί	

Πιν.5 Οι οικισμοί του α' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4900-4500 π.Χ.) της κοιλάδας του Κάτω Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Ντικιλί Τας	Πολύστυλο	Ζωοδόχος Πηγή
Μεγαλόκαμπος	Μικρή Τούμπα	Πεντάπολη/Προφ. Ηλίας
Νέα Μπάφρα	Καλλίφυτος Depo	Παλιοκόστρα
Σιταγροί	Δήμητρα	Θολός
Τούμπα Σερρών	Airi Bairi	Αμφίπολη
Σ.Σ Χρυσού	Κρυονέρι	

Πιν.6 Οι οικισμοί του β' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4500-4000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Κάτω Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΙ	
Κονachevo	Drenkovo I, <i>Ploshteko</i>

Πιν.7 Οι οικισμοί του β' μισού της 7^{ης} χιλιετίας (περ. 6200-6000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Brezhani	Kovachevo	Ploski
Ilindentsi	Drenkovo <i>Ploshteko</i>	Balgarcevo

Πιν.8 Οι οικισμοί του α' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5900-5500 π.Χ.) στη κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Balgarcevo	Ilindentsi	Gega
Kovachevo	Baskalchi	Mikrevo
Visljane	Dolna Ribnica	Parvoma (Gradiste)
Churichene	Katuntsi, <i>Marcin</i>	Katuntsi, <i>Turksi dol</i>
Golesovo	Ploski	Pokrovnik
Vinogradi	Kalimantsi	Drenkovo II- Garleshki nivi

Πιν.9 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5500-5300/5200 π.Χ.) της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα (1/2)

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Buchino I, <i>Nivite</i>	Buchino II, <i>Suhata Cheshma</i>	Balgarchevo
Drenkovo I, <i>Ploshteko</i>	Pokrovnik	Sandanski
Lebnitsa	Leshnitsa	Damianitsa
Lozenitsa	Churichene	Drenovitsa I, <i>Shlakov ravnak</i>
Drenovitsa II, <i>Gegovshki rabachi</i>	Kamena	Parvoma
Karnalovo	Mitino	Προμαχών-Topolnitsa
Yanovo	Yakovo	Piperitsa
Buchino IV–Lisiyska chuka	Rupite	Strumsko
Buchino III–Golio rid	Moshtanets	Dolna Krushitsa
Logodazh	Levunovo	

Πιν.10 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5300/5200-5000/4900 π.Χ.) της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα (2/2)

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Προμαχών-Topolnitsa	Rupite	Moshtanets
Parvomai, <i>Gradiste</i>	Strumsko	Kavrakinovo
Parvomai II, <i>Ahmedov bair</i>	Gega	Mitino
Buchino III, <i>Lisijaska chuka</i>	Buchino IV, <i>Golio rid</i>	Levunovo
Dolna Krushitsa	Logodazh I	Balgarchevo
Damianitsa		

Πιν.11 Οι οικισμοί του α' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4900/4800-4550 π.Χ.) της κοιλάδας του Μέσου Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Sandanski	Piperitsa	Rupite
Levunovo	Parvomai	Kolarovo
Dolna Krushicha	Drenovitsa	

Πιν.12 Οι οικισμοί του β' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4500-4000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ
Galabnik

Πιν.13 Οι οικισμοί του β' μισού της 7^{ης} χιλιετίας (περ. 6200-6000 π.Χ.) στη κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Galabnik	Pernik	Priboi
Gabrov dol	Pchelintsi	Negovantsi
Vaksevo	Divotino	Nevestino
Piperkov chiflik	Bersin	Shishkovtsi
Kutugerts	Chetiritsi	Dupnitsa
Dolistovo	Kamenik	Krainitsi
Saparevo	Sapareva Bania	Mursalevo
Kocherinovo		

Πιν.14 Οι οικισμοί του α' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5900-5500 π.Χ.) στη κοιλάδα του Άνω Στρυμόνα

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Mursalevo	Kocherinovo	Dupnitsa
Sapareva Bania	Saparevo	Vaksevo
Nevestino	Tavalichevo	Bersin

Πιν.15 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5500-5200 π.Χ.) της κοιλάδας του Άνω Στρυμόνα (1/2)

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Divotino	Pernik I	Batanovtsi
Breznik	Mursalevo	Priboi
Radomir	Kovachevtsi	Dokovtsi
Shipochano	Delian	Dzherman
Kocherinovo	Dragodan	Sapareva Bania
Shatrovo	Tavalichevo	Slatino I
Slatino II	Slatino III	

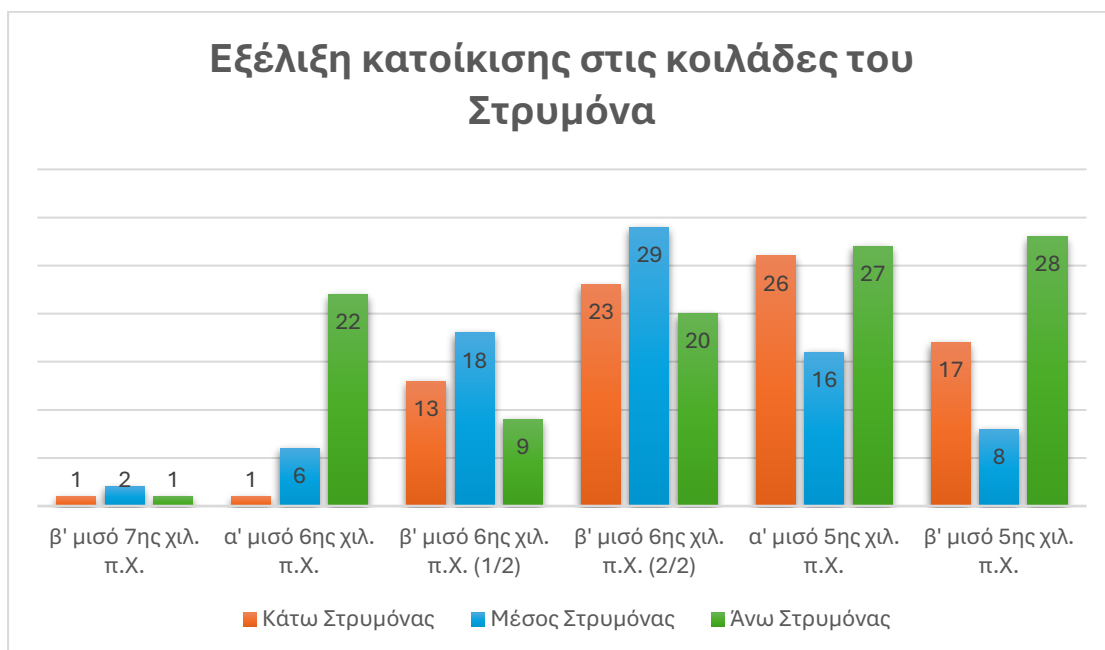
Πιν.16 Οι οικισμοί του β' μισού της 6^{ης} χιλιετίας (5300/5200 - 4900 π.Χ.) της κοιλάδας του Άνω Στρυμόνα (2/2)

ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Pernik I	Pernik II	Pernik III
Batanovtsi	Meshtitsa	Rasnik
Viskyar	Breznik I	Goz
Selishten dol	Gabrov dol	Nikolaevo
Berende	Dushintsi	Dokovtsi
Dren I	Dren II	Chukovets
Kondofei	Gorna Grastitsa	Tavalichevo
Nevestino II	Vaksevo II	Samoranovo
Slatino I	Slatino II	Kocherinovo

Πιν.17 Οι οικισμοί του α' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4900/4800-4550 π.Χ.) της κοιλάδας του Άνω Στρυμόνα

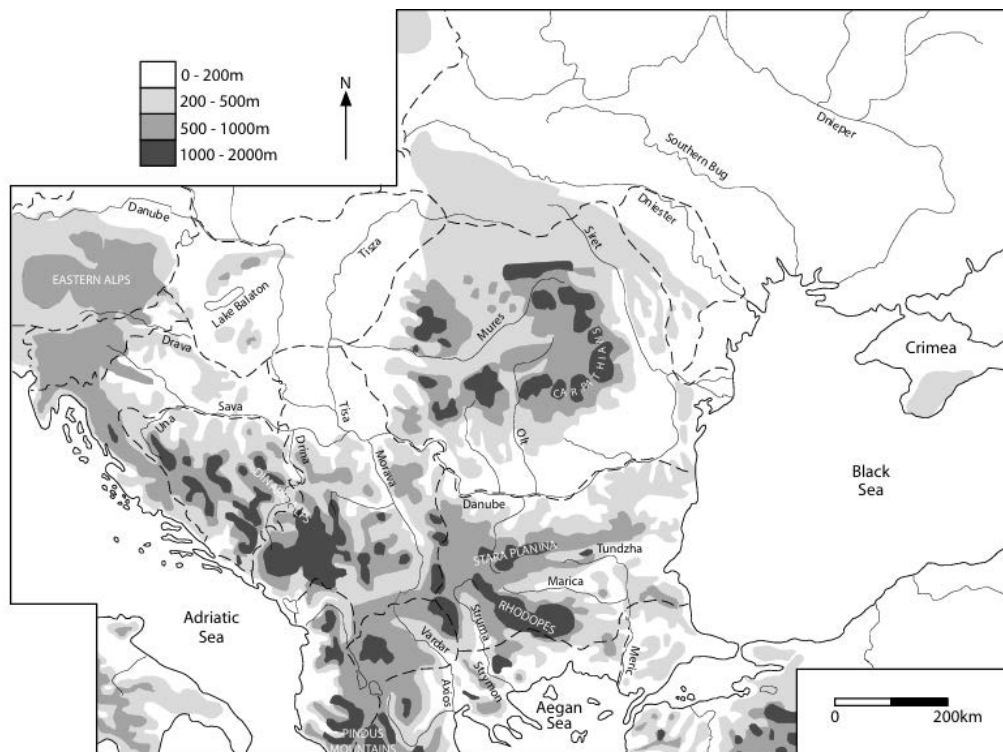
ΟΙΚΙΣΜΟΙ		
Pernik I	Pernik III	Rakilovtsi
Divlia	Leva reka	Bazovica
Dolno kobile	Brest	Dolni Rakovets
Bilintsi	Negovantsi	Izvor
Radlovtsi	Kyustendil	Pelatikovo
Vaksevo I	Vaksevo III	Chetirts
Nevestino III	Dolna Koznitsa	Mala Fucha
Shatrovo	Krainitsi	Cherven breg
Diakovo	Smochevo	Dragodan I
Dragodan II		

Πιν.18 Οι οικισμοί του β' μισού της 5^{ης} χιλιετίας (4500-4000 π.Χ.) της κοιλάδας του Άνω Στρυμόνα



Πιν.19 Εξέλιξη της κατοίκησης στις υπό-κοιλάδες του Στρυμόνα.

ΧΑΡΤΕΣ



Χάρτης 1. Η φυσική γεωγραφία και η υδρολογία της Ευρώπης. Chapman 2020, fig.1.2



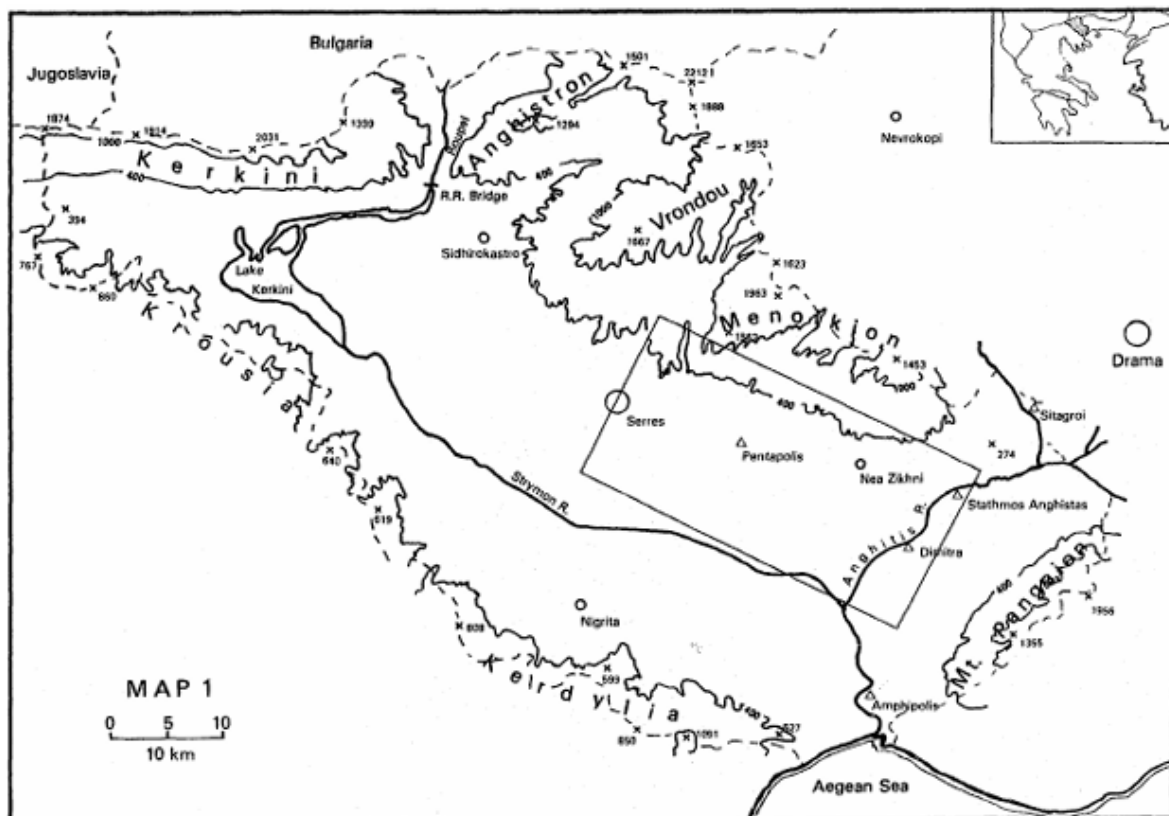
Χάρτης 2. Ο διασυνοριακός ποταμός Στρυμόνας και οι υπό-λεκάνες του. Skoulikaris et al. 2012, fig.2



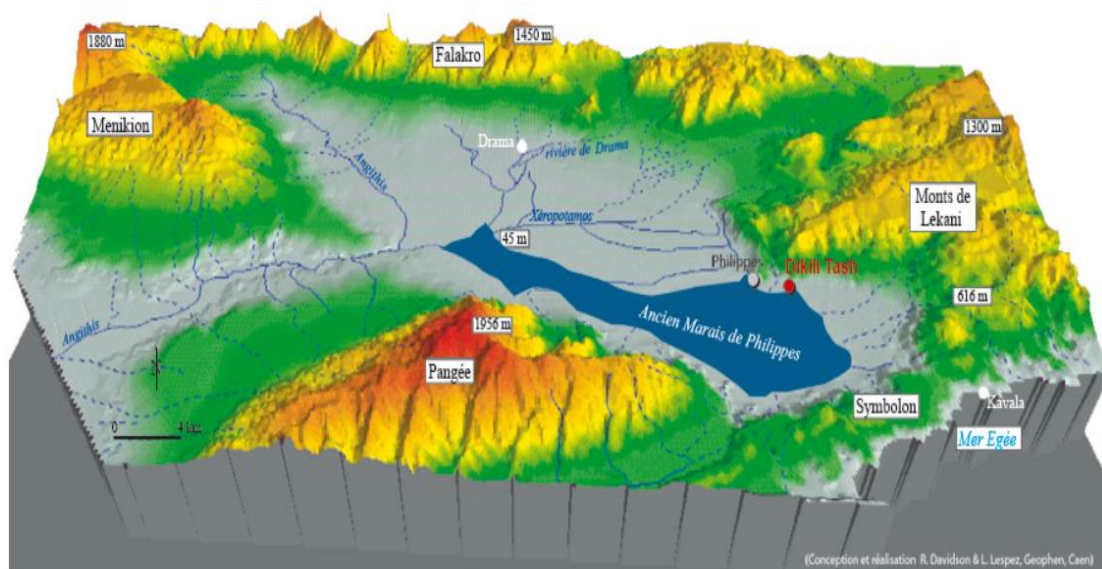
Χάρτης 3. Φυσικός χάρτης της Βουλγαρίας.
<https://www.freeworldmaps.net/europe/bulgaria/map.html> [πρόσβαση στις
 09.02.2025]



Χάρτης 4. Ο διασυννοριακός ορεινός όγκος της Ροδόπης. Κουλι 2020, fig.1



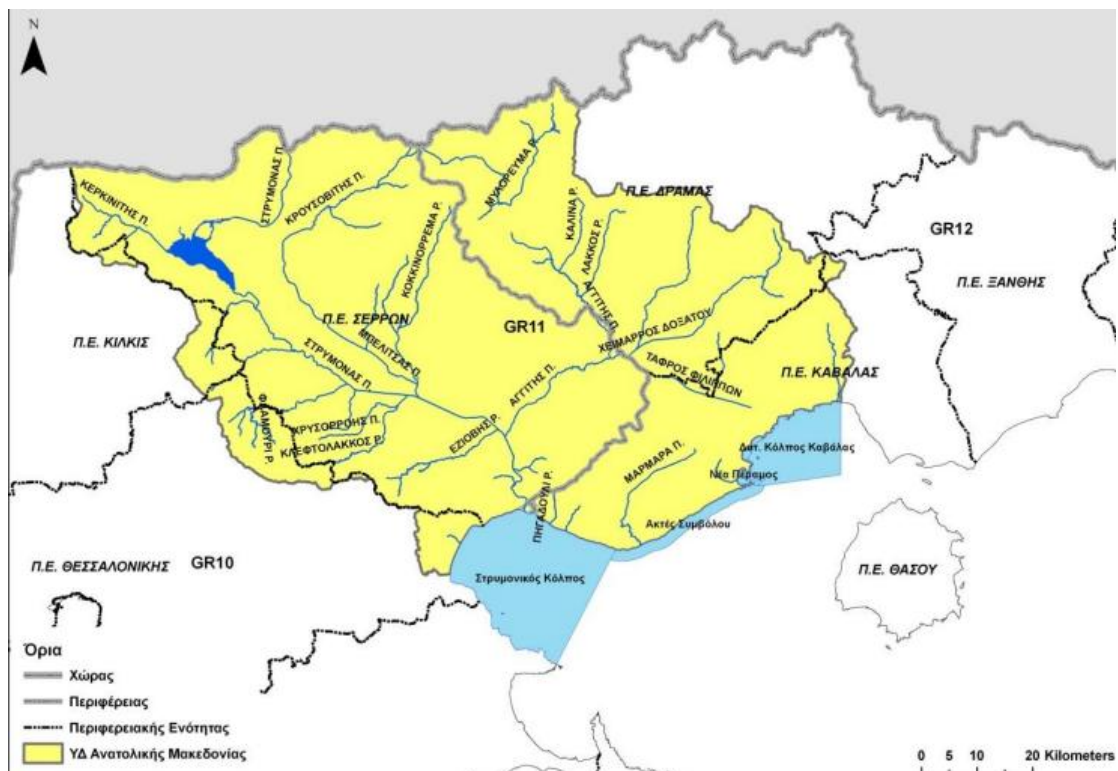
Χάρτης 5. Η τεφρολεκάνη των Σερρών με τους περιβάλλοντες ορεινούς όγκους.
Fotiadis 1985, Map 1



Χάρτης 6. 3D αποτύπωση της λεκάνης της Δράμας με τα Τενάγη των Φιλίππων και τους περιβάλλοντες ορεινούς όγκους. . <http://www.dikili-tash.fr/content/presentation/localisation.htm> [πρόσβαση στις 09.02.2025]



Χάρτης 7. Το ποτάμιο δίκτυο της Βουλγαρίας με τους κυριότερους ποταμούς.
http://www.14sea.org/img/3_III_1_1200.jpg [πρόσβαση στις 08.02.2025]



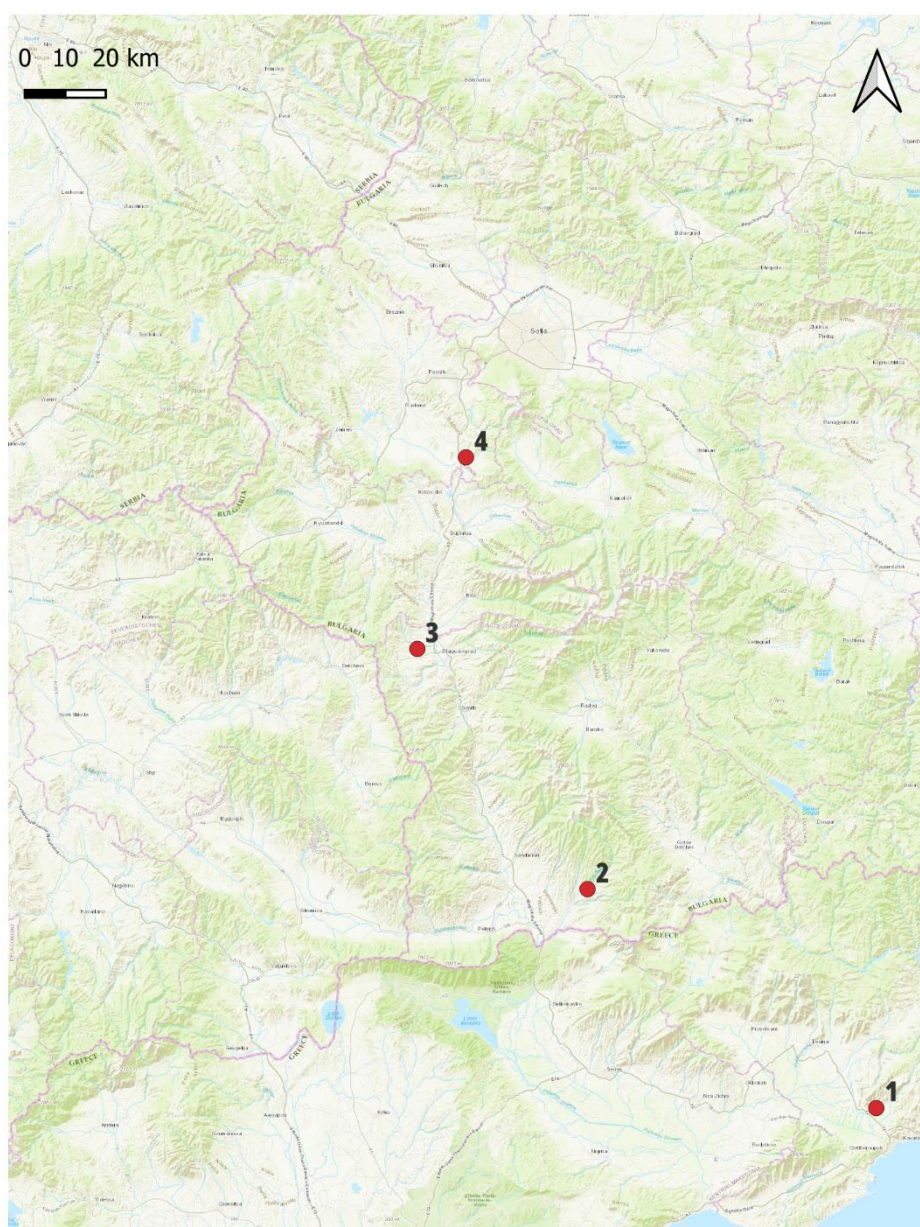
Χάρτης 8. Το ποτάμιο δίκτυο των λεκανών την Δράμας και των Σερρών (Υδατικό Διαμέρισμα Ανατολικής Μακεδονίας).
 Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας- Ειδική Γραμματεία Υδάτων 2017, Εικ.2-1



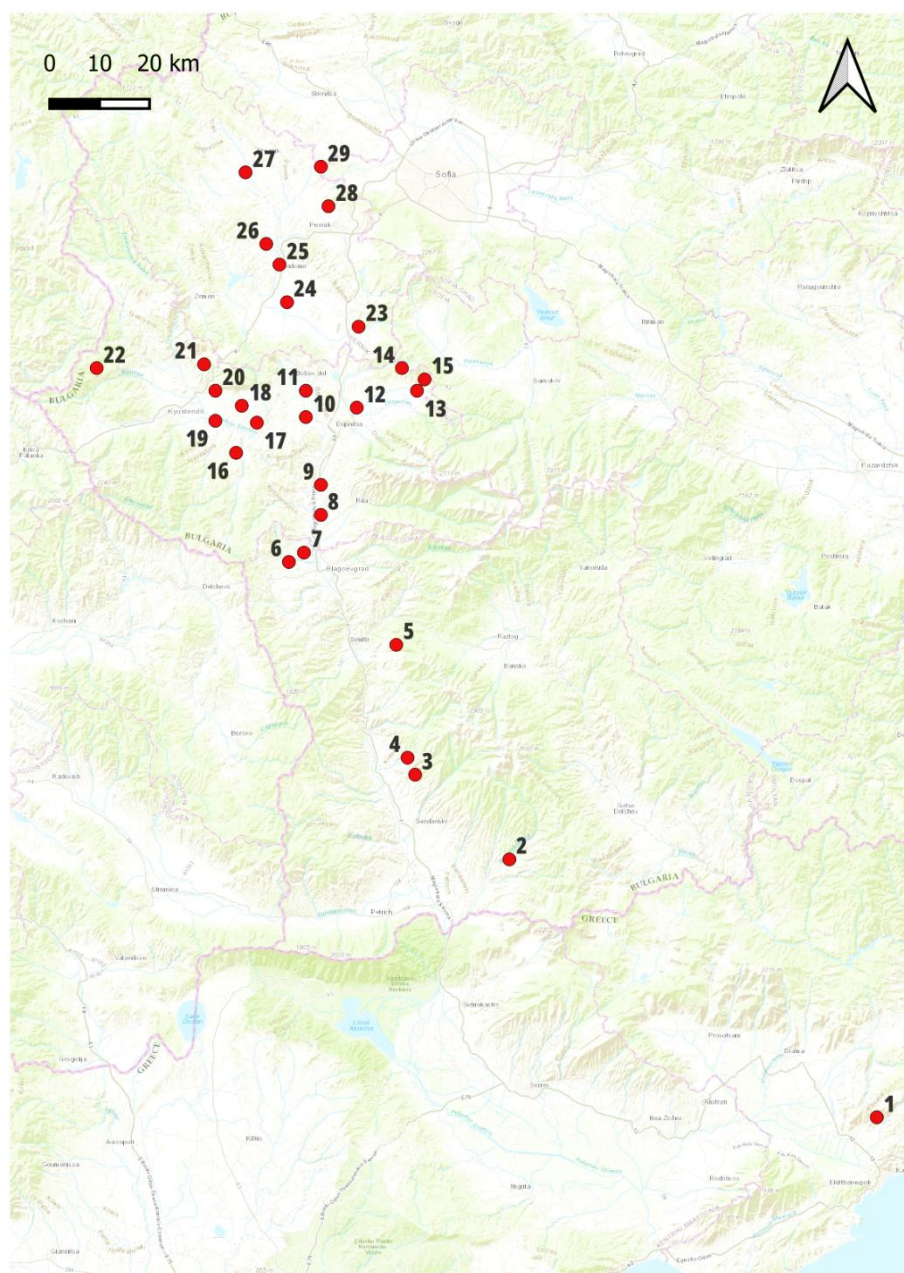
Χάρτης 9. Η Βουλγαρία με τις κύριες γεωμορφολογικές υπό-περιοχές της.
<https://www.britannica.com/place/Bulgaria> [πρόσβαση στις 08.02.2025]



Χάρτης 10. Οι λεκάνη των Σερρών και της Δράμας στον χάρτη της λεκάνης απορροής του Στρυμόνα. Παπαφιλίππου-Πέννου 2004, Σχήμα 1.1.1

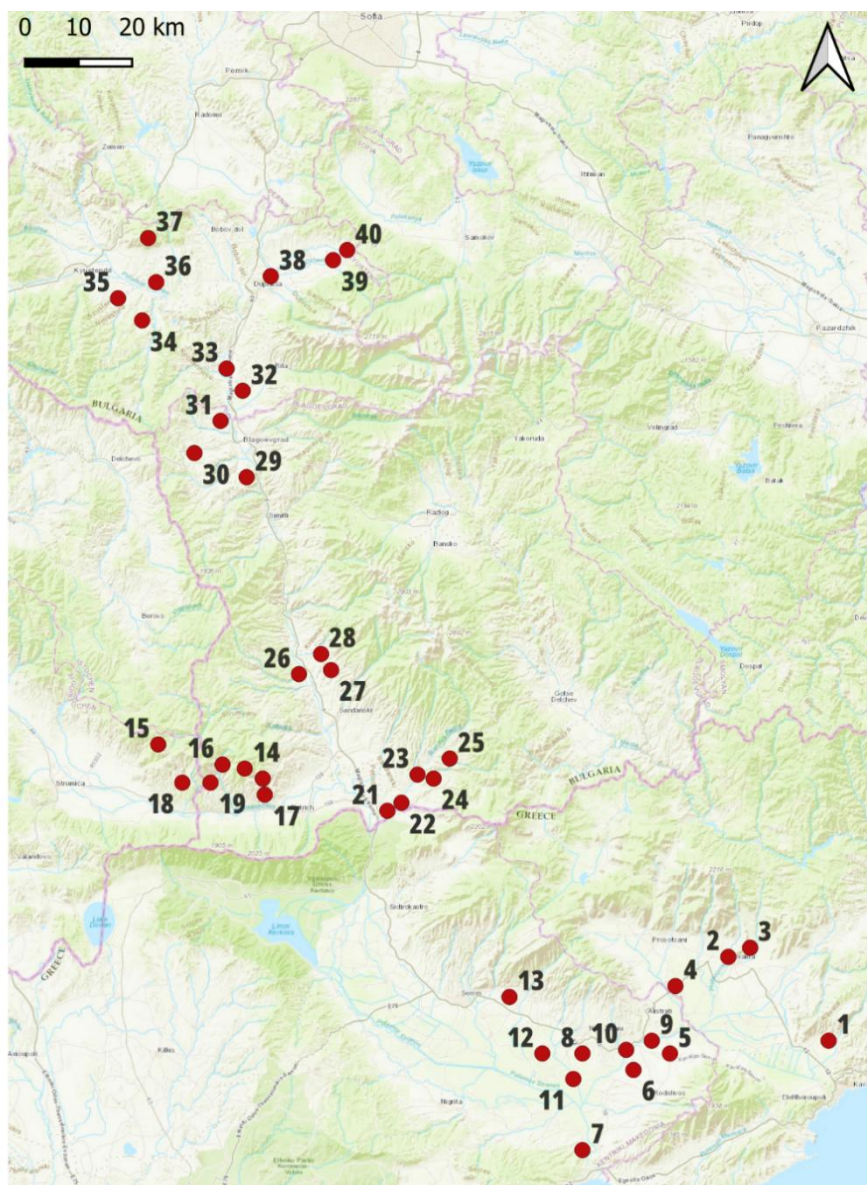


Χάρτης 11. Το β' μισό της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη κοιλάδα του Στρυμόνα.
 1. Ντικίλι Τας 2. Κονατσεβο 3. Δρενκονο Ι, Πλοστέκο 4. Γαλαμπνίκ



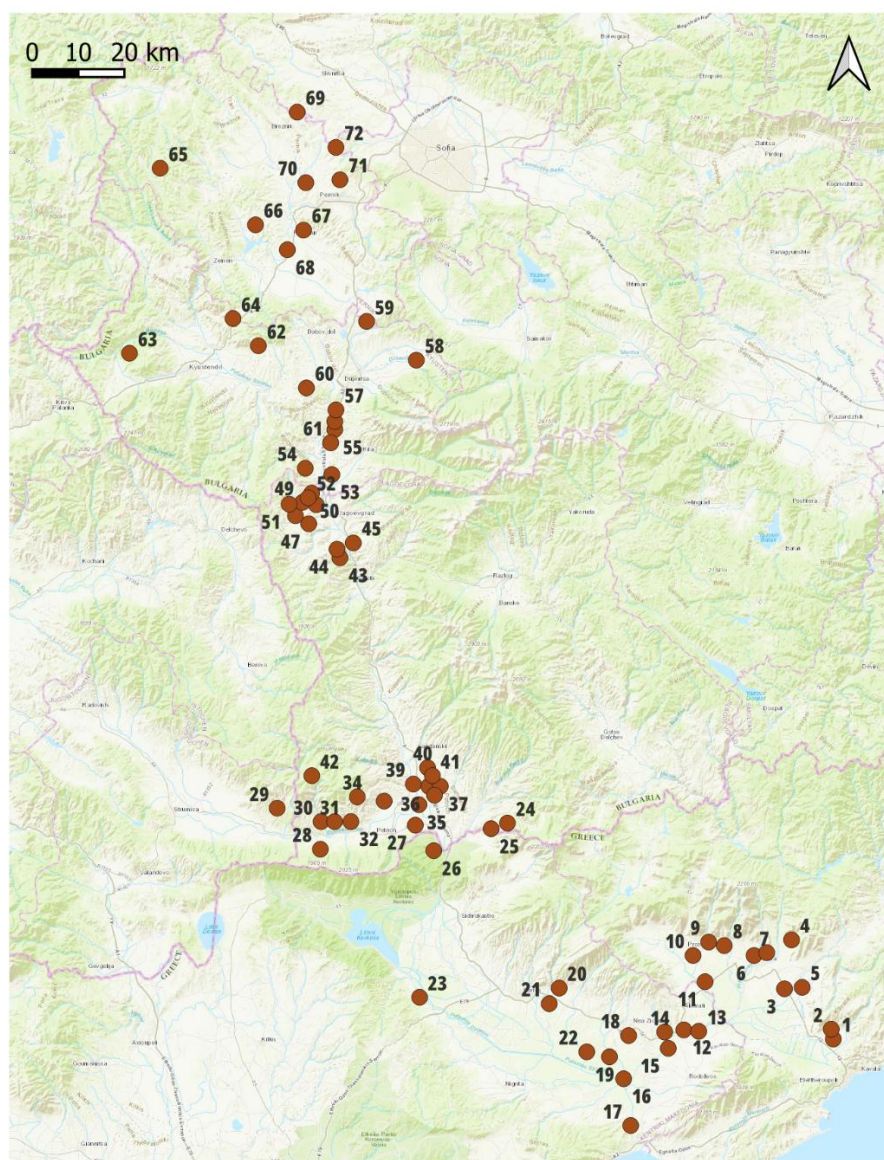
Χάρτης 12. Το α' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη κοιλάδα του Στρυμόνα.

1. Ντικιλί Τας 2. Kovachevo 3. Ploski 4. Ilindentsi 5. Brezhani 6. Drenkovo I 7. Balgarchevo 8. Kovechinovo 9. Mursalevo 10. Kamenik 11. Dolistovo 12. Dupnitsa 13. Sapareva Bania 14. Krainitsi 15. Saparevo 16. Vaksevo I 17. Chetirts 18. Nevestino 19. Bersin 20. Piperkov Chiflik 21. Shishkovtsi 22. Kutugerts 23. Galabnik 24. Negovantsi 25. Priboi 26. Pchelintsi 27. Gabrov dol 28. Pernik I 29. Divotino



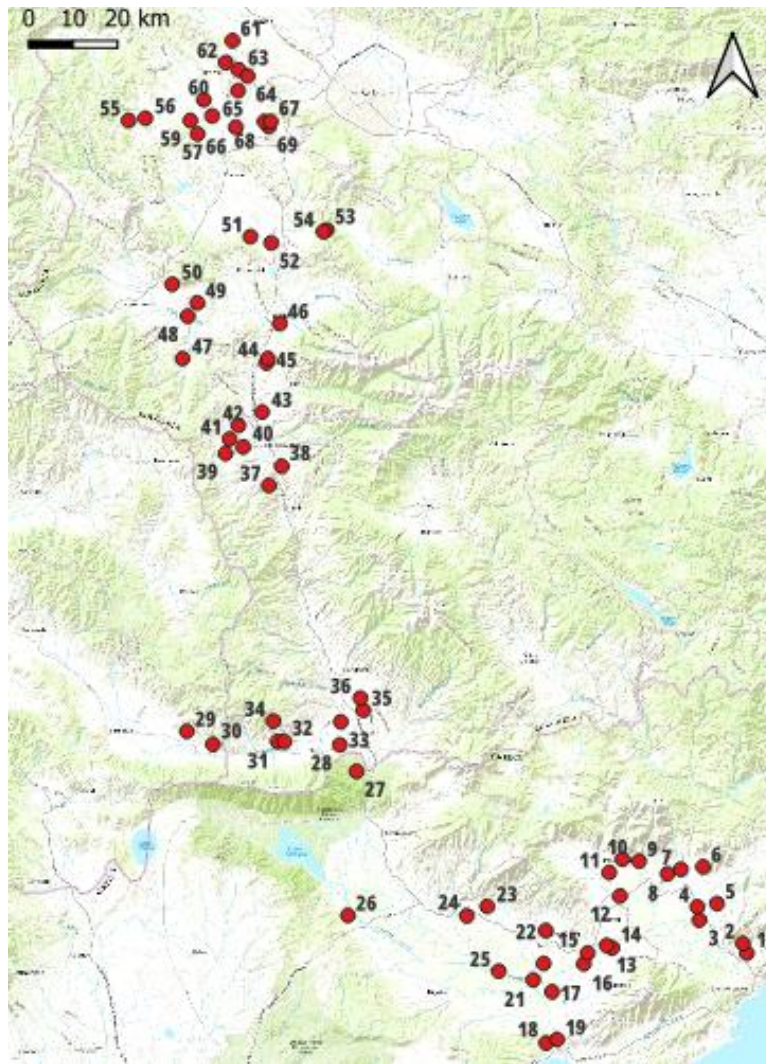
Χάρτης 13. Το β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. (1/2) στη κοιλάδα του Στρυμόνα.

1. Ντικιλί Τας 2. Ζωοδόχος Πηγή 3. Αρκαδικός 4. Σιταγροί 5. Νέα Μπάφρα 6. Δήμητρα 7. Κρυονέρι 8. Θολός 9. Παλιοκόστρα 10. Airi Bairi 11. Τούμπα Σεργών 12. Σ.Σ Χρυσού 13. Άγιο Πνεύμα 14. Gega 15. Bascaltsi 16. Dolna Ribnica 17. Parvomai *Gradiste* 18. Visljane 19. Churichene 20. Golesovo 21. Katuntsi *Turksi dol* 22. Katuntsi *Marcin* 23. Vinogradi 24. Kalimantsi 25. Kovachevo 26. Mikrevo 27. Ploski 28. Ilindentsi 29. Pokrovnik 30. Drenkovo II 31. Balgarchevo 32. Kocherinovo 33. Mursalevo 34. Vaksevo 35. Bersin 36. Nevestino 37. Tavalichevo 38. Dupnitsa 39. Sapareva 40. Sapareva Banya



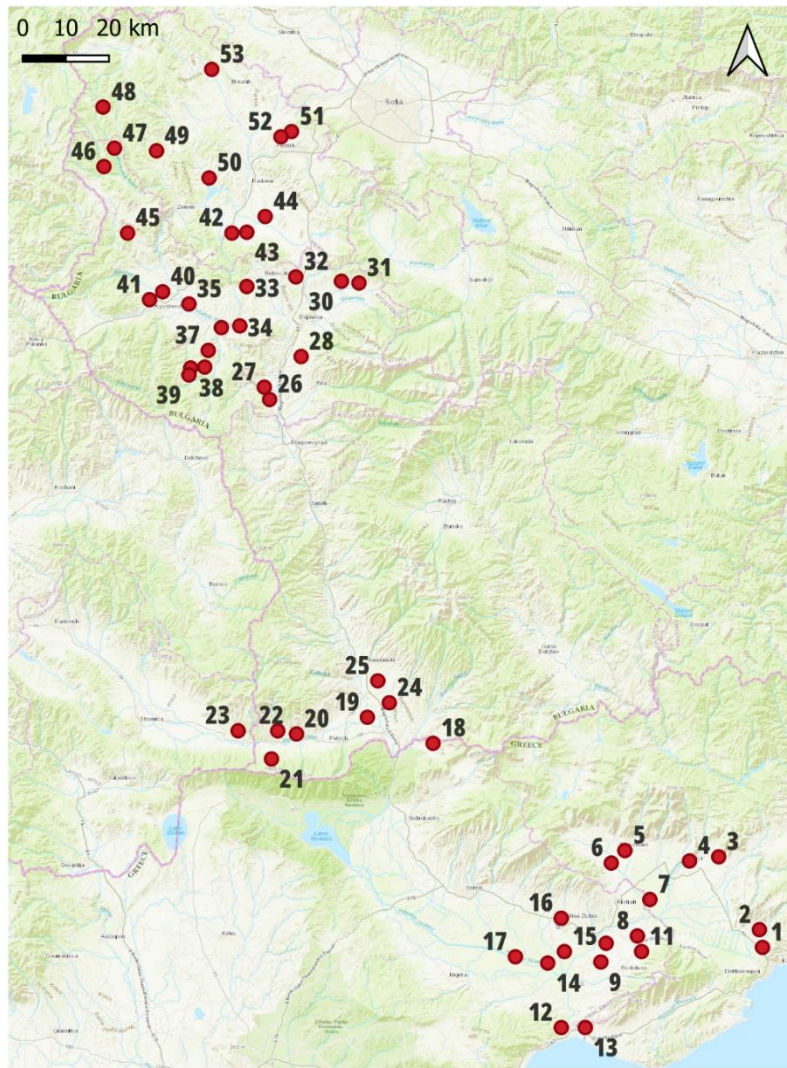
Χάρτης 14. Το β' μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. (2/2) στη κοιλάδα του Στρυμόνα.

1. Πολύστυλο 2. Ντικιλί Τας 3. Δοξάτο 4. Καλλίφυτος 5. Κεφαλάρι 6. Ζωοδόχος Πηγή 7. Αρκαδικός 8. Μυλοπόταμος 9. Μικρή Τούμπα 10. Μεγαλόκαμπος 11. Σιταγροί 12. Παλιοκόστρα 13. Νέα Μπάφρα 14. Airi Bairi 15. Δήμητρα 16. Φιδοκορυφή 17. Κρυονέρι 18. Θολός 19. Τούμπα Σερρών 20. Άγιο Πνεύμα 21. Φακίστρα 22. Σ.Σ Χρυσού 23. Στρυμονικό 24. Yanovo 25. Piperitsa 26. Προμαχών-Topolnitsa 27. Mitino 28. Kamena 29. Dolna Rubnitsa 30. Drenovitsa I 31. Drenovitsa II 32. Parvomai 33. Karnalovo 34. Churichene 35. Rupite 36. Lozenitsa 37. Damianitsa 38. Levunovo 39. Lebnitsa 40. Leshnitsa 41. Sandanski 42. Yakovo 43. Moshanets 44. Pokrovnik 45. Strumsko 46. Drenkovo I 47. Balgarchevo 48. Lagodazh 49. Buchino IV 50. Buchino III 51. Buchino II 52. Buchino I 53. Kocherinovo 54. Dragodan 55. Slatino III 56. Slatino II 57. Slatino I 58. Sapareva Bania 59. Delian 60. Shatrovo 61. Mursalevo 62. Tavalichevo 63. Delian 64. Shipocano 65. Dokovtsi 66. Kovachevtsi 67. Radomir 68. Priboi 69. Breznik 70. Batanovtsi 71. Pernik 72. Divotino



Χάρτης 15. Το α' μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη κοιλάδα του Στρυμόνα

Πολύστυλο 2. Ντικιλί Τας 3. Καλαμπάκι 4. Δοξάτο 5. Κεφαλάρι 6. Καλλίφυτος 7. Αρκαδικός 8. Ζωοδόχος Πηγή 9. Μυλοπόταμος 10. Μικρά Τούμπα 11. Μεγαλόκαμπος 12. Σιταγροί 13. Παλιοκόστρα 14. Νέα Μπάφρα 15. Airi Bairi 16. Δήμητρα 17. Φιδοκορυφή 18. Κρυονέρι 19. Αμφίπολη 20. Θολός 21. Τούμπα Σερρών 22. Πεντάπολη 23. Άγιο Πνεύμα 24. Φακίστρα 25. Σ.Σ Χρυσού 26. Στρυμονικό 27. Προμαχών-Topolnitsa 28. Mitino 29. Dolna Krushitsa 30. Gega 31. Parvomai 32. Parvomai II 33. Rupite 34. Kavrakino 35. Levunovo 36. Damianitsa 37. Moshanets 38. Strumsko 39. Logodazh 40. Balgarchevo 41. Burchino IV 42. Burchino III 43. Kocherinovo 44. Slatino II 45. Slatino I 46. Samoranovo 47. Vaksevo II 48. Nevestino II 49. Tavalichevo 50. Gorna Grastitsa 51. Kondofei 52. Chukovets 53. Dren II 54. Dren I 55. Dokovtsi 56. Dushintsi 57. Berende 58. Nikolaevo 59. Gabrov dol 60. Selishten dol 61. Goz 62. Breznik I 63. Vishyar 64. Rasnik 65. Meshitsa 66. Batanovtsi 67. Pernik III 68. Pernik II 69. Pernik I



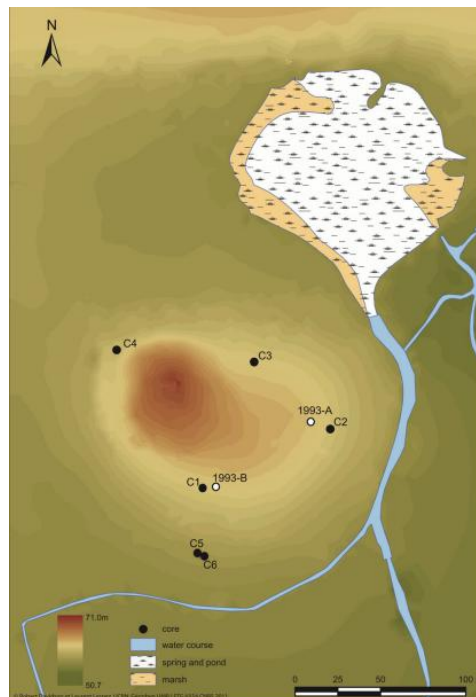
Χάρτης 16. Το β' μισό της 5^{ης} και το α' μισό της 4^{ης} στη κοιλάδα του Στρυμόνα.

1. Πολύστυλο 2. Ντικιλί Τας 3. Καλλίφυτος 4. Ζωοδόχος Πηγή 5. Μικρή Τούμπα 6. Μεγαλόκαμπος 7. Σιταγροί 8. Νέα Μπάφρα 9. Δήμητρα 10. Airi Bairi 11. Παλιοκόστρα 12. Κρυονέρι 13. Αμφίπολη 14. Θολός 15. Τούμπα Σερρών 16. Πεντάπολη 17. Σ.Σ Χρυσού 18. Piperitsa 19. Rupite 20. Parvomai 21. Kolarovo 22. Drenovitsa 23. Dolna Krushitsa 24. Levunovo 25. Sandanski 26. Dragodan II 27. Dragodan I 28. Smochevo 29. Diakovo 30. Cherven breg 31. Krainitsi 32. Shatrovo 33. Mala Fucha 34. Dolna Koznitsa 35. Nevestino III 36. Chetirts 37. Vaksevo III 38. Vaksevo I 39. Pelatikovo 40. Kyustendil 41. Radlovtsi 42. Izvor 43. Negovantsi 44. Dolni Rakovets 45. Brest 46. Dolno Kobile 47. Bazovica 48. Leva Reka 49. Divlia 50. Rakilovtsi 51. Pernik III 52. Pernik I 53. Bilintsi

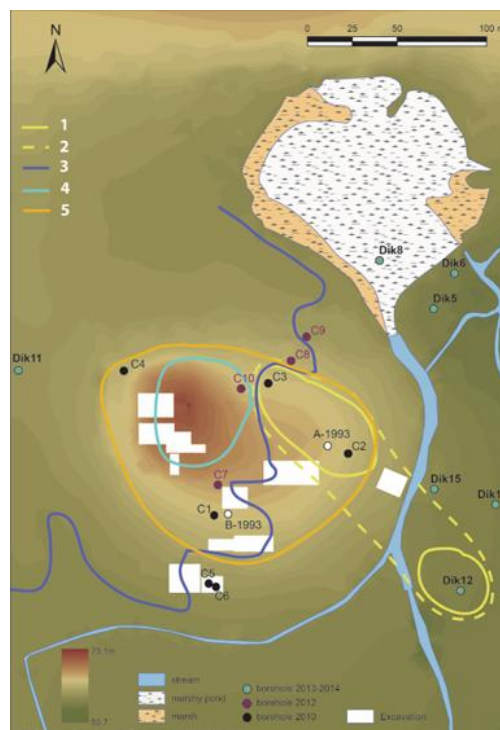


Προμαχών-Τοπολνitsa, Ο περιβάλλοντας χώρος. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.4

ΕΙΚΟΝΕΣ

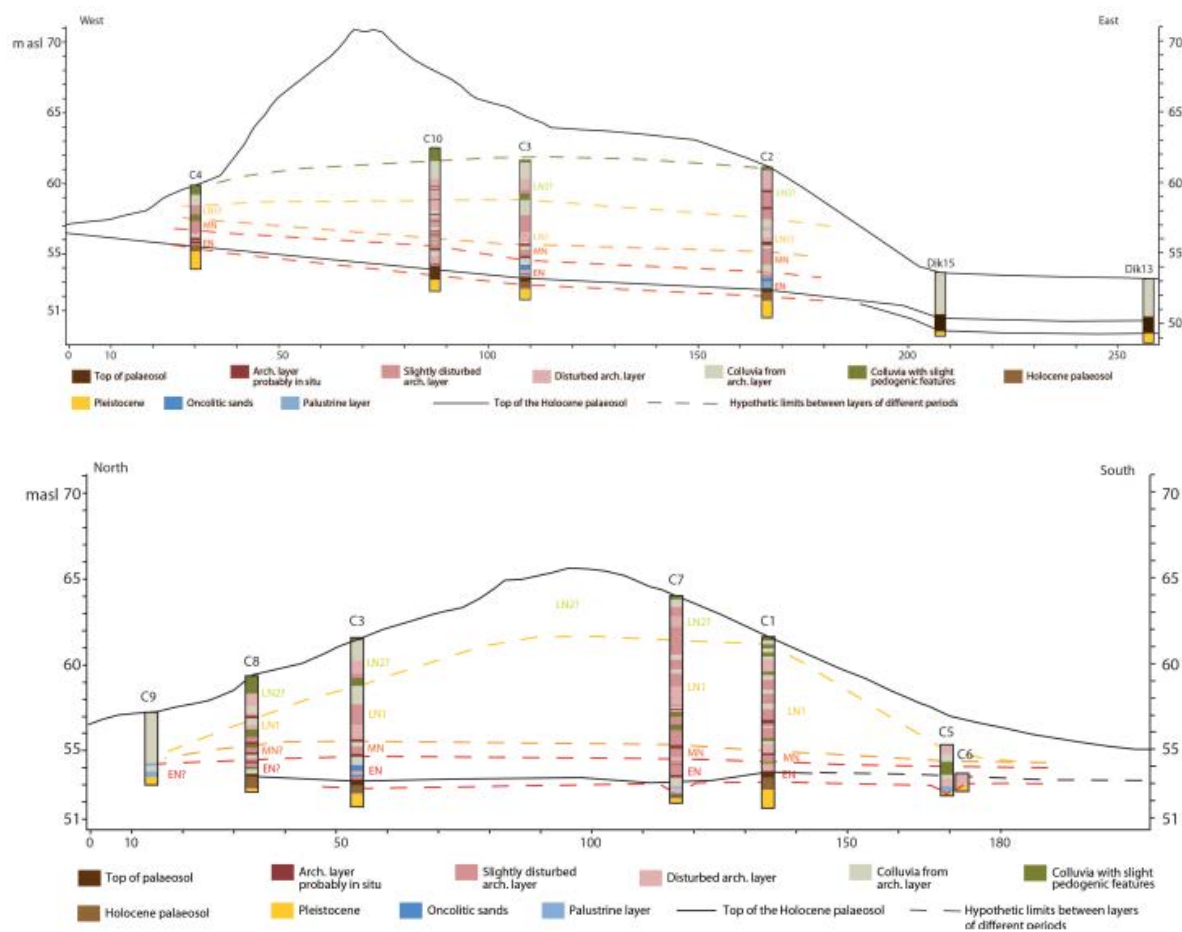


Εικ.1 Το Ντικιλί Τας με τους κύριους πυρήνες και η λίμνη με τη βαλτώδη έκταση και το ρέμα. Lespez et al. 2013, fig. 1



Εικ.2 Ντικιλί Τας, 1. Η πρώτη φάση κατοίκησης (περ.6500-6200 π.Χ.), 2. Πιθανή προέκταση του πρώτου οικισμού, 3. Όρια των αλλουβιακών επιχώσεων μεταξύ της Ψυχρής και Υγρής περιόδου (κλιματικό φαινόμενο στο 6100-6200 π.Χ.), 4. Πιθανή

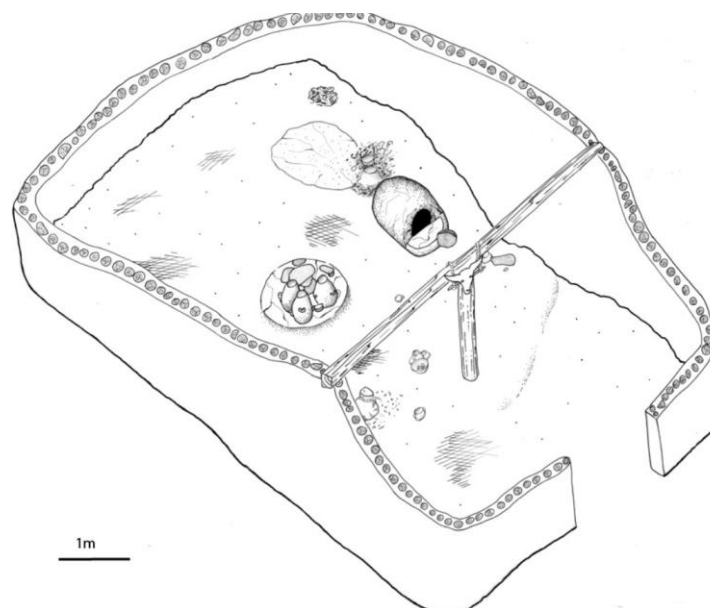
προέκταση του οικισμού κατά το διάστημα της Υγρής φάσης του επεισοδίου. Lespez et al. 2017, Figure 4.2



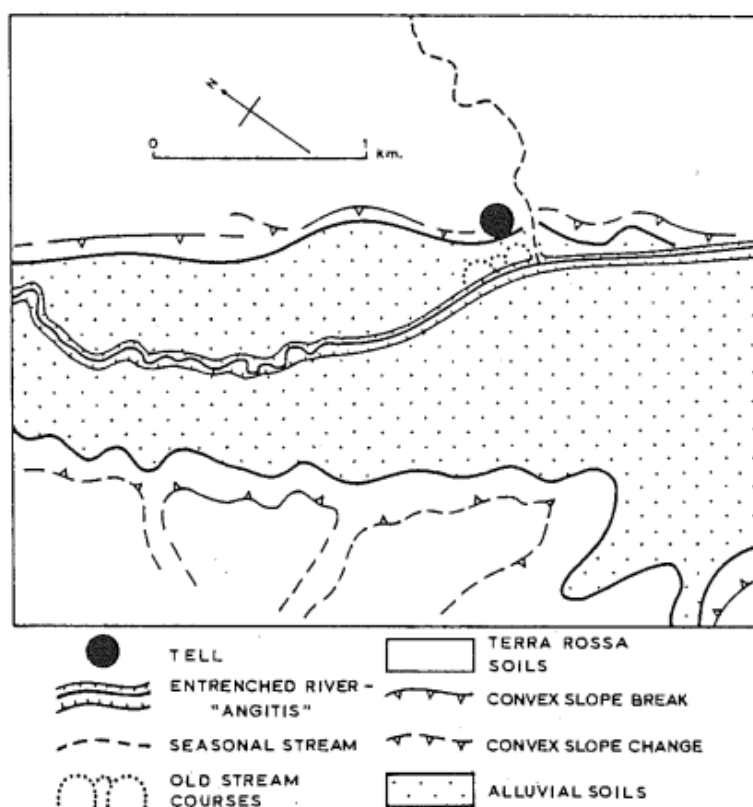
Εικ.3 Ντικιλί Τας, πάνω: η εξέλιξη του οικισμού στο Δ-Α τομέα, κάτω: η εξέλιξη του οικισμού στο Β-Ν τομέα. Lespez et al. 2017, fig. 4.6, 4.7



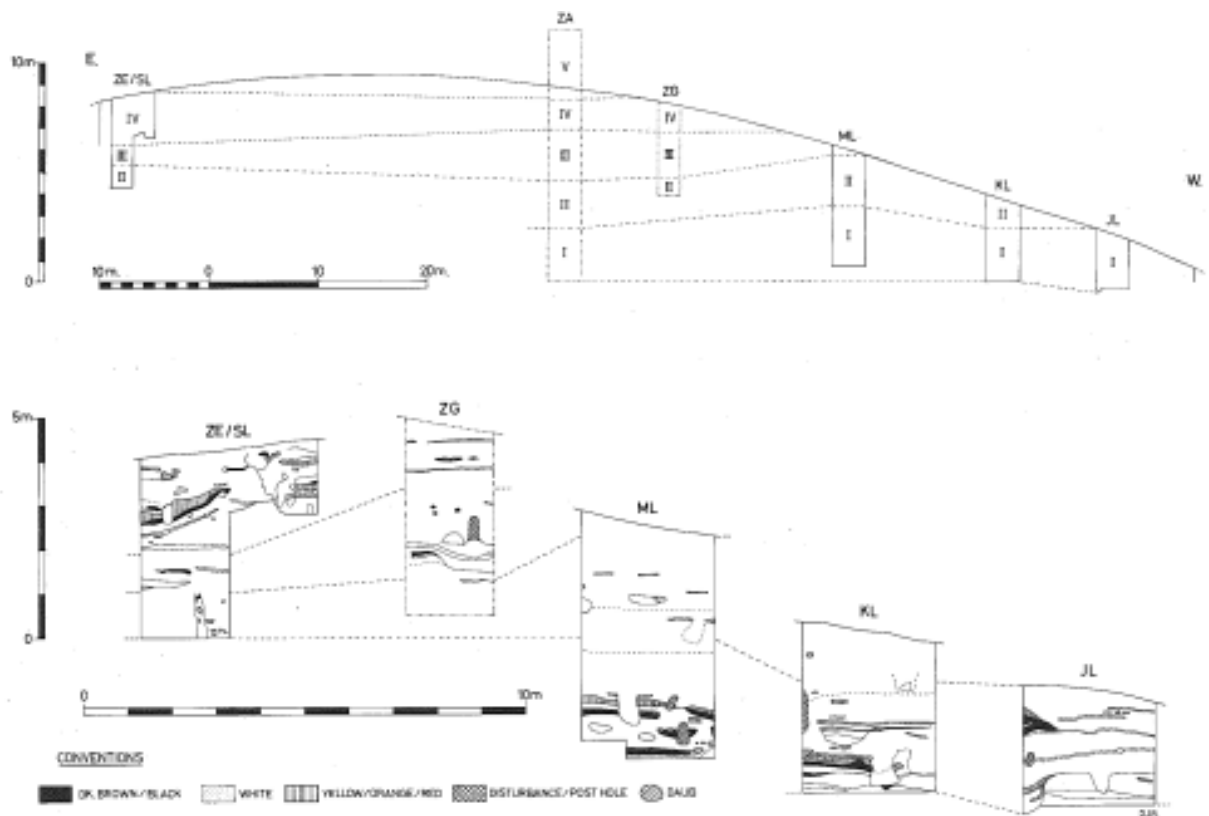
Εικ.4 Ντικιλί Τας, το βουκράνιο μετά την συντήρηση, περ.5300-5000 π.Χ. Darcque et al. 2007, Fig.3



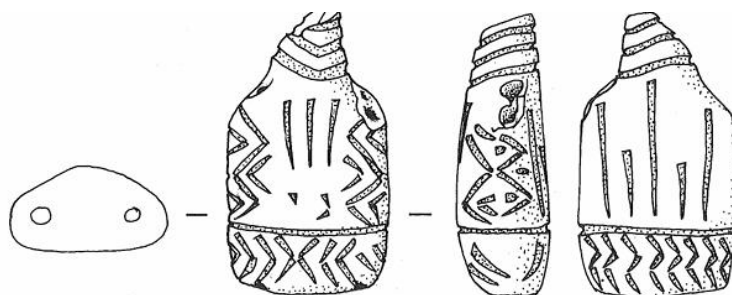
Εικ.5 Ντικιλί Τας, αναπαράσταση οικίας με το βουκράνιο κρεμασμένο.
http://www.dikili-tash.fr/content_en/chronologie/neolithique/neo_maisons.htm
 [πρόσβαση στις 09.02.2025]



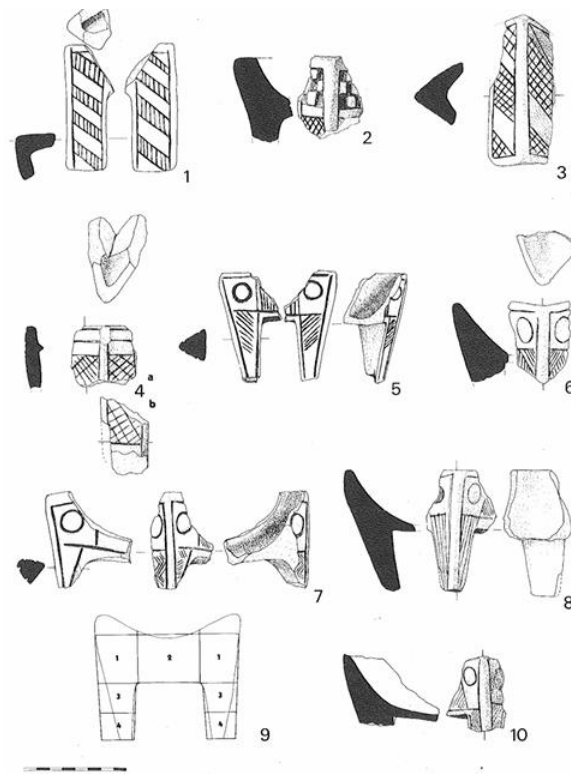
Εικ.6 Σιταγροί, η τούμπα στον χώρο. Davidson 1986 fig.3.4



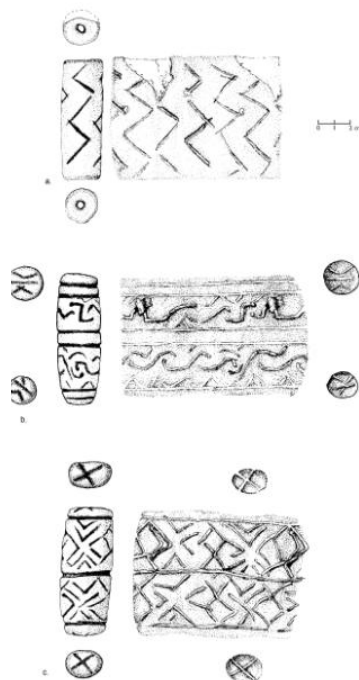
Εικ.7 Σιταγροί, κάθετη συσχέτιση των ανασκαφικών τομών στον άξονα Α-Δ. Πάνω διάγραμμα, οι τομές με την χρονολογική φάση τους κι κάτω, σχέδια των αντίστοιχων τομών. Renfrew 1986, fig.2.3



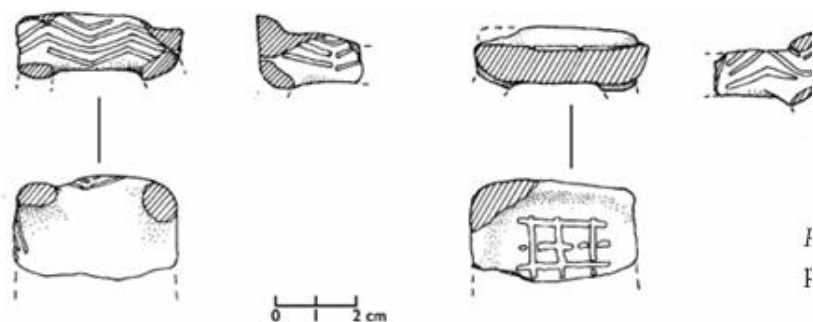
Εικ.8 Σιταγροί ΙΙ. σχηματικά αποδομένα ειδώλια με εγχάρακτη διακόσμηση, Gimbutas 1986, fig. 9.13



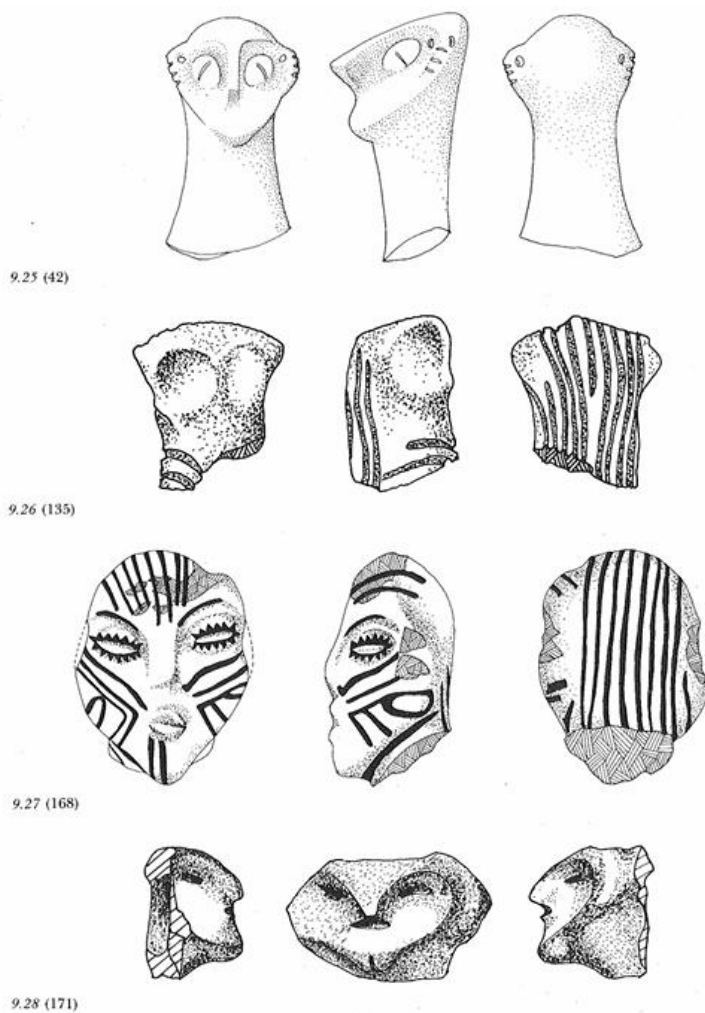
Εικ.9 Σιταγροί, τρίποδες σε προφίλ (1,3,5,7,8), γωνιακά θραύσματα (2,4,6,10) και πιθανή αναπαράσταση (9) από την επιφάνεια και τις φάσεις I, II. Elster 1986, fig. 10.2



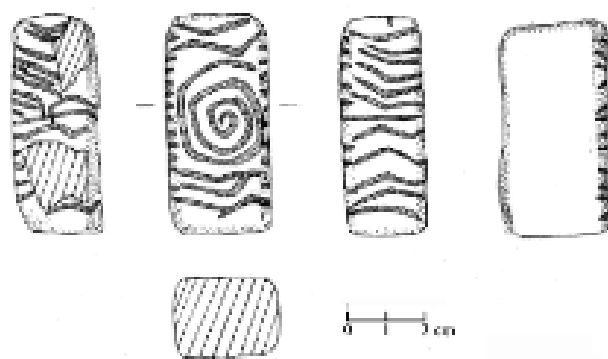
Εικ.10 Σιταγροί, εγχάρακτα κυλινδρικά αντικείμενα της φάσης II. Elster & Nikolaidou 2003, fig. 10.1



Εικ.11 Σιταγροί, τραπέζι μινιατούρα με εγχάρακτη διακόσμηση ζγκ ζαγκ. Elster & Nikolaidou 2003, fig. 11.38



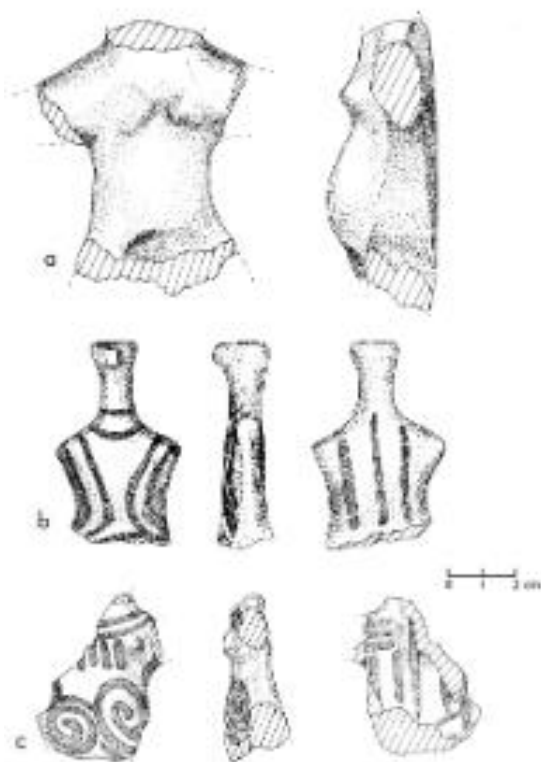
Εικ.12 Σιταγροί, τριγωνικές μάσκες ειδωλίων από τη φάση II. Gimbutas 1986, fig. 9.25-9.28



Εικ.13 Δήμητρα, πήλινη πλακίδιο με εγχάρακτα σχέδια ζγκ ζαγκ κ.α. Elster & Nikolaidou, fig. 10.4



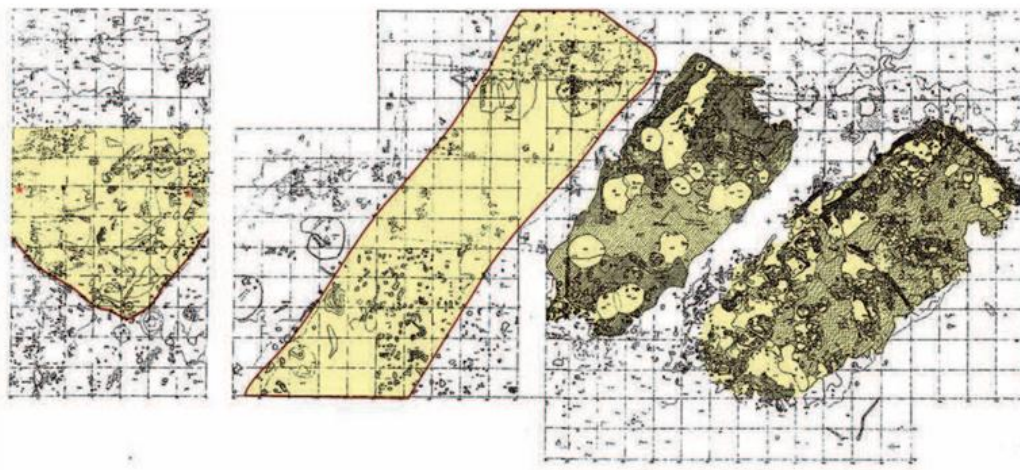
Εικ.14 Αρκαδικός, κάτοψη των οικιών Α,Β,Γ,Δ. Περιστέρη 2006, Σχ.2



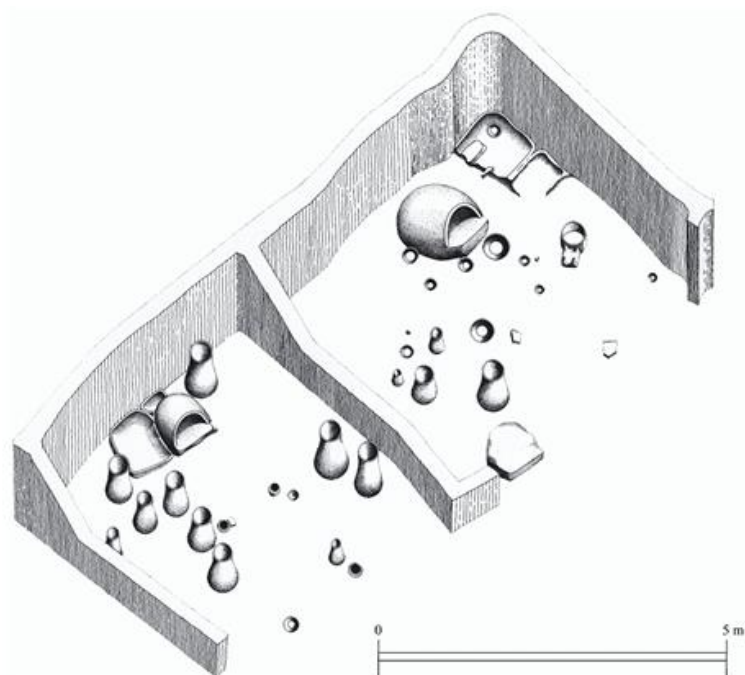
Εικ.15 Αρκαδικός, τμήματα σχηματικών ειδωλίων. Renfrew 1986, fig. 13.1.6



Εικ.16 Άγιο Πνεύμα, Το νότιο τμήμα του αναλληματικού τοίχου και η συγκέντρωση λίθων. Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, Εικ.1



Εικ.17 Ντικιλί Τας, διατεταγμένες οικίες στο ανατολικό τμήμα του οικισμού (περ. 4400-4200 π.Χ.). Papadopoulos & Nerantzis 2014, Fig. 2.



Εικ.18 Ντικιλί Τας, γραφική αναπαράσταση της Οικίας 4 του τομέα VI. Darcque et al. 2007, Fig.6



Εικ.19 Ντικιλί Τας. Περιδέραιο από *Spondylus* που περιλαμβάνει και μαρμάρινες χάντρες (4800-4000 π.Χ.), Τσιρτσώνη 2010, Εικ. 7-4 α.



Εικ.20 Ντικιλί Τας, κεφαλές πήλινων ειδωλίων (περ. 4800-4000 π.Χ.). Treuil 2010, Εικ.4-2



Εικ.21 Ντικιλί Τας, ζωόμορφο αγγείο με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση (4800-4000 π.Χ.). Τσιρτσώνη 2010, Εικ.7-9β



Εικ.22 Ντικιλί Τας, Φιάλη με γραπτή διακόσμηση με γραφίτη (4800-4000 π.Χ.), Τσιρτσώνη 2010, Εικ.7-8



Εικ.23 Σιταγροί, Ζωόμορφο ειδώλιο με διακόσμηση μαύρου πάνω σε ερυθρό (περ. 4800-4000 π.Χ.). Τσιρτσώνη 2010, Εικ.7-9



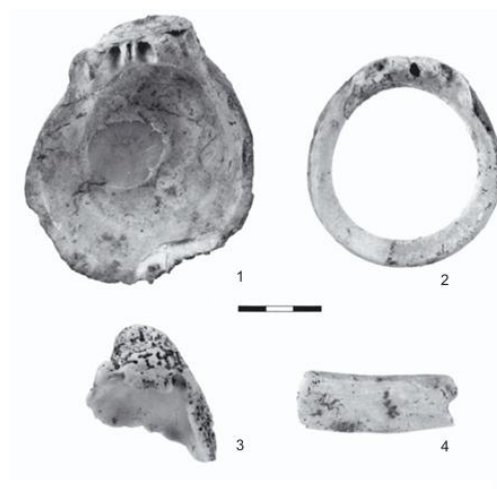
Εικ.24 Σιταγροί, βραχιόλια από *Spondylus* (4800-4000 π.Χ.). Τσιρτσώνη 2010, Εικ.7-4γ



Εικ.25 Σιταγροί, σκεύος με γραπτή διακόσμηση με γραφίτη (περ. 4800-4000 π.Χ.).
Κωτσάκης 2010, Εικ.5-2



Εικ.26 Κρυονέρι, κεφάλια από ανθρωπόμορφα ειδώλια (β' μισό 5^{ης} χιλ. π.Χ.). Malamidou
2007, fig.9



Εικ.27 Κρυονέρι, κοσμήματα από *Spondylus* και η πρώτη ύλη (β' μισό 5^{ης} χιλ. π.Χ.).
Malamidou 2007, fig.10



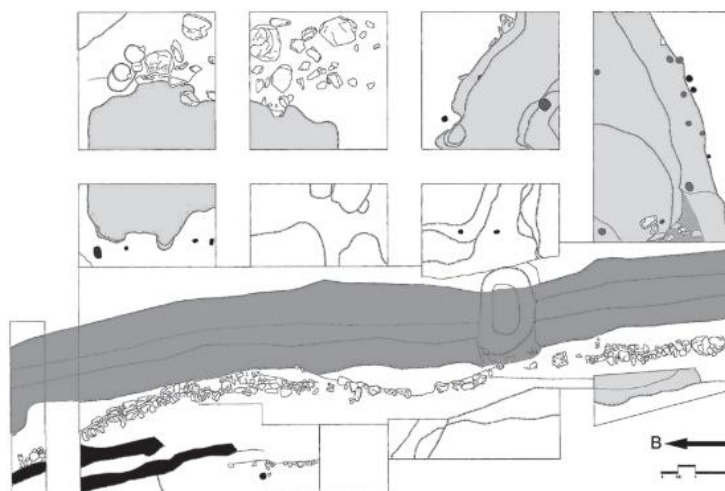
Εικ. 28 Κρυονέρι, πήλινη σφραγίδα με ζγκ ζαγκ σχέδιο. (β' μισό 5^{ης} χιλ. π.Χ.). Malamidou 2007, fig.11



Εικ. 29 Κρυονέρι, Ασκός με διακόσμηση γραφίτη (β' μισό 5^{ης} χιλ. π.Χ.). Malamidou 2007, fig.18



Εικ. 30 Δήμητρα, χρυσό αγκίστρι. Malamidou et al. 2022. Fig.12



Εικ. 31 Άγιο Πνεύμα, κάτοψη της ανασκαφής. Σκούρο γκρι: τάφος, ανοιχτό γκρι: υποσκαφθείς χώροι, μαύρο: τάφοι θεμελίωσης, πασσαλότρυπες. Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, Σχ.2



Εικ. 32 Άγιο Πνεύμα, Τμήματα ειδωλίων. Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, Εικ.16



Εικ. 33 Άγιο Πνεύμα, όστρακα με την τρίχρωμη διακόσμηση τύπου Δήμητρας. Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, Εικ.13



Εικ. 34 Άγιο Πνεύμα, όστρακα με διακόσμηση μαύρο σε ερυθρό, από την επίχωση της τάφρου. Τόλια-Χριστάκου & Σιώπη 2011, Εικ.4



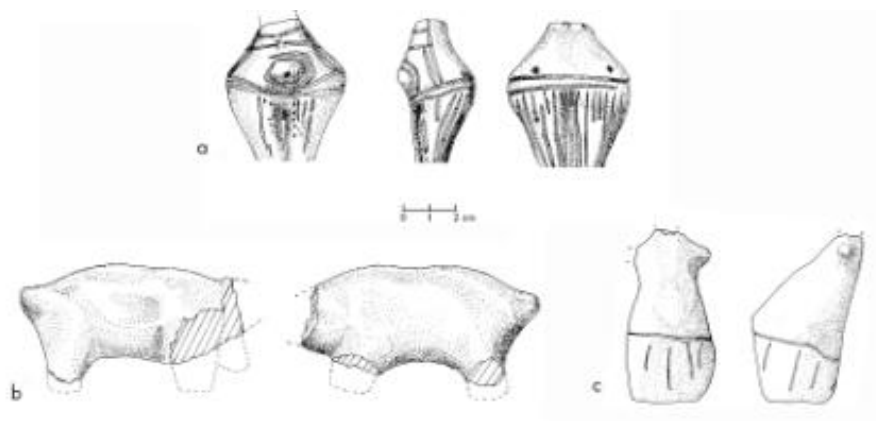
Εικ. 35 Αρκαδικός, βάση προσφορών με διακόσμηση με γραφίτη. Renfrew 1986, fig.13.1.5



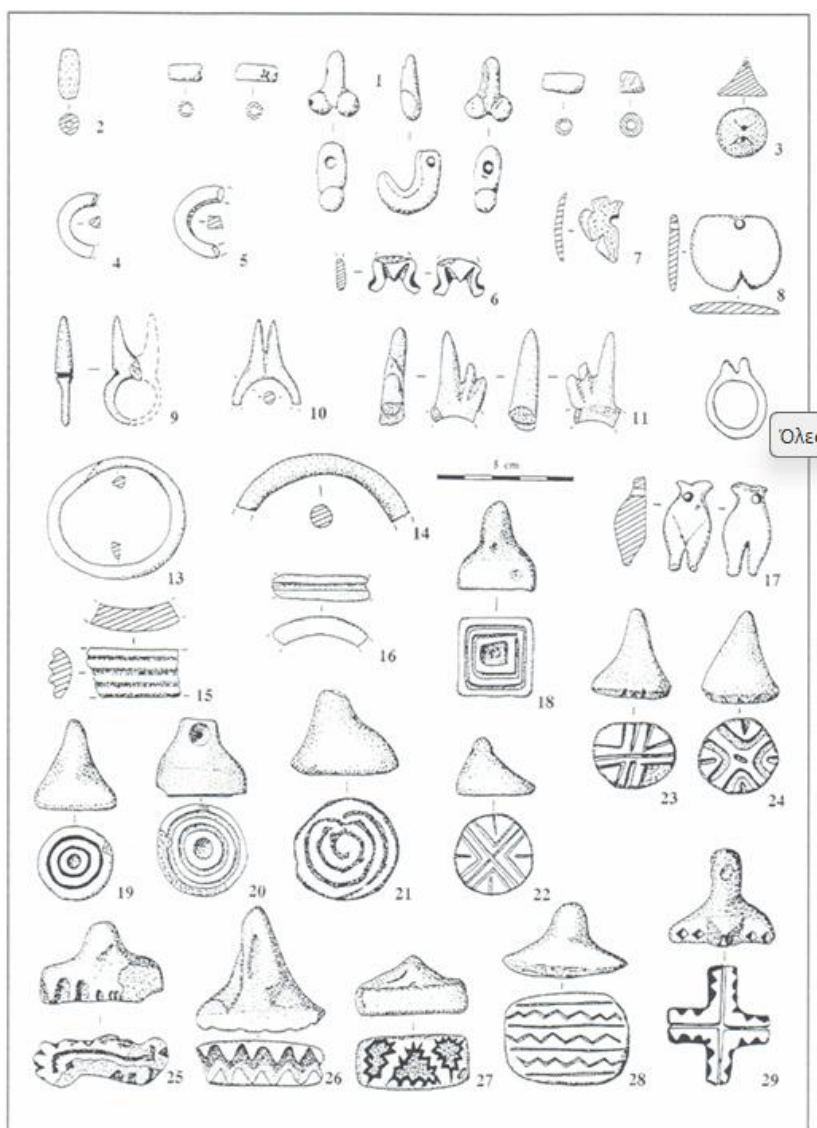
Εικ. 36 Τμήμα σχηματικού ειδωλίου με εγχάρακτη διακόσμηση. Περιστέρη 2004, εικ.3



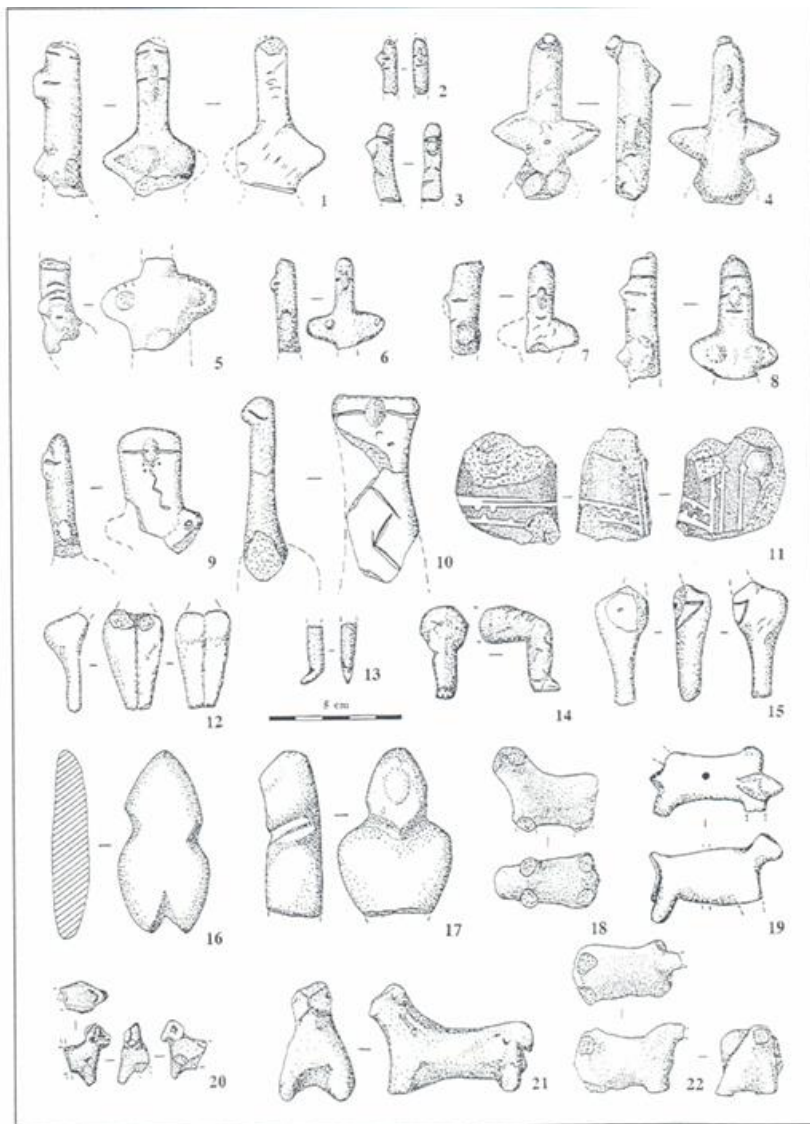
Εικ. 37 Δοξάτ-Τεπέ, κυλινδρικό αντικείμενο με εγχάρακτη διακόσμηση. Renfrew 1986, fig.10.3



Εικ. 38 Δοξάτ-Τεπέ, τμήματα ειδωλίων. α. Τμήμα ανθρωπόμορφου ειδωλίου, β. τμήμα ζωόμορφου ειδωλίου, γ. τμήμα ελαφρώς σχηματοποιημένου ανθρωπόμορφου ειδωλίου. Renfrew 1986, fig.13.1.8



Εικ. 39 Κοναχενο, κοσμήματα από διάφορα υλικά (1-16) και σφραγίδες (18-29).
Lichardus-Itten 2002, Pl.21



Εικ. 40 Κοναχενο, Ανθρωπόμορφα (1-17) και ζωόμορφα (18-22) ειδώλια από πηλό (1-15, 18-22) και μάρμαρο (16-17). Lichardus-Itten 2002, Pl.22



Εικ.41 Drenkovo I, α. κεφάλι από ανθρωπόμορφο ειδώλιο, β. σώμα καθιστής μορφής.
<https://prehistoricstruma.com/drenkovo-i-the-finds/> [πρόσβαση τις 11.02.2025]



Εικ. 42 Drenkovo I, Κυλινδρικό αντικείμενο. <https://prehistoricstruma.com/drenkovo-i-the-finds/> [πρόσβαση τις 11.02.2025]



Εικ. 43 Drenkovo I, καπάκι μαγειρικού σκεύους με στοιχεία των Ακροποταμος-Topolnitsa και Vinca στυλ. <https://prehistoricstruma.com/drenkovo-i-the-finds/> [πρόσβαση τις 11.02.2025]



Εικ. 44 Κονachevo, το κανάλι διαχείρισης του νερού. Lichardus-Itten 2002, Pl.8-2



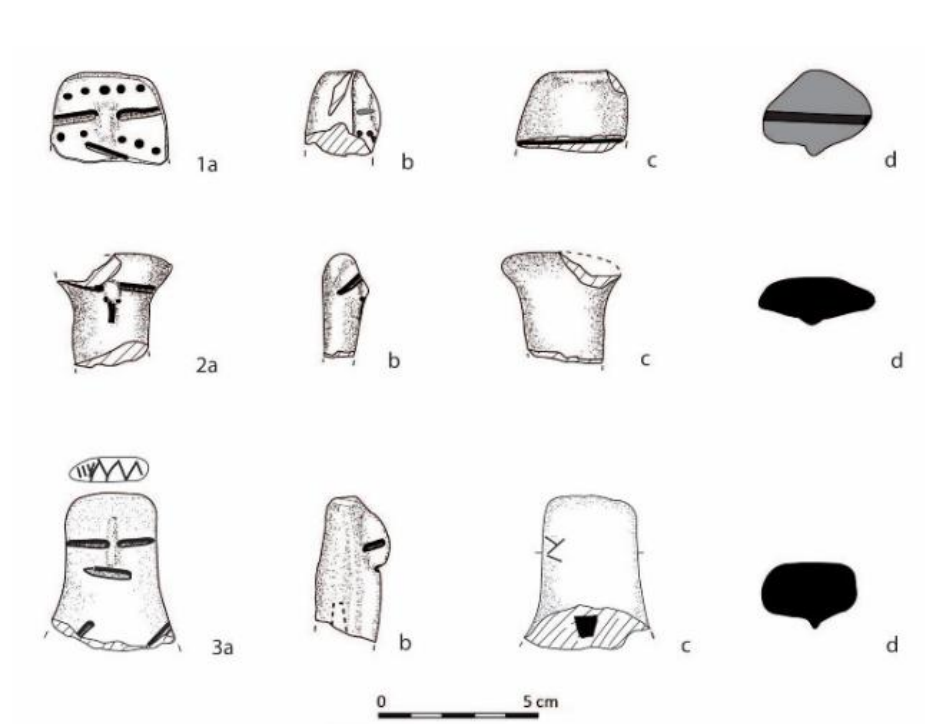
Εικ. 45 Κονachevo, η τάφρος συγκέντρωσης των υδάτων. Lichardus-Itten 2002, Pl.81



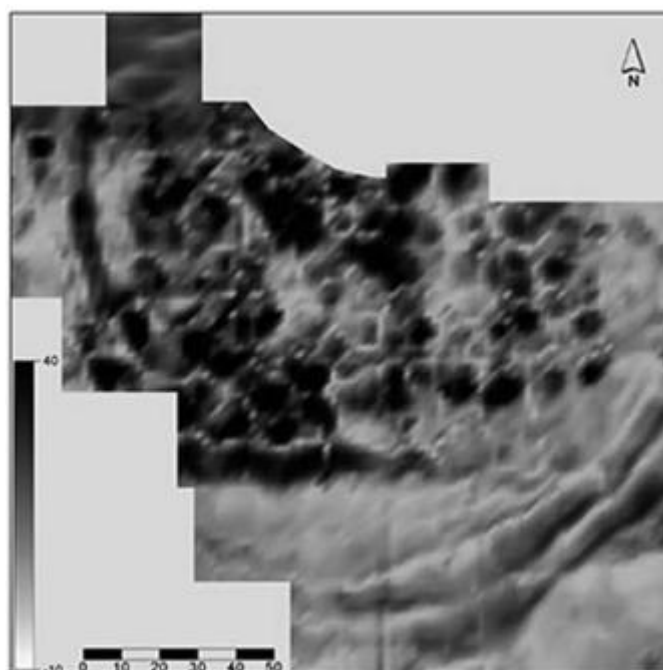
Εικ. 46 Ilindentsi, τοπογραφική φωτογραφία του οικισμού από τα ανατολικά.
Grebska-Kulow & Zidarov 2020, fig.2



Εικ. 47 Ilindentsi, η τάφος με τον λίθινο περίβολο. Grebska-Kulow & Zidarov 2020, fig.4



Εικ. 48 Ilindentsi, Ανθρωπόμορφα ειδώλια, Ομάδα 2, ειδώλια στη μορφή πρίσματος, Ομάδα 3, ειδώλια με πλαστικές προεξοχές στο κεφάλι. Grebska-Kulow et al. 2021, fig.4.1,3



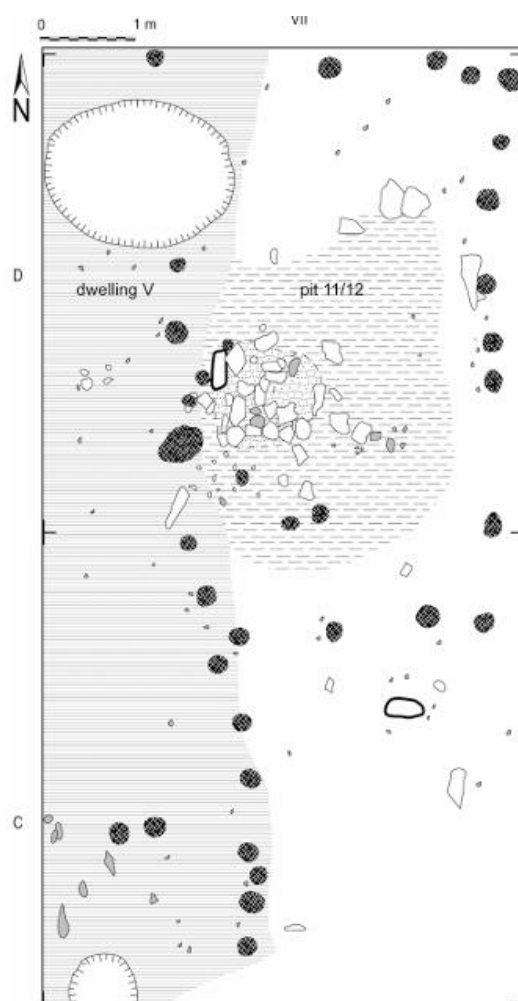
Εικ. 49 Brezhani, Μαγνητική αποτύπωση των ομόκεντρων περιβόλων. Grebska-Kulow & Zidarov 2011, fig.2



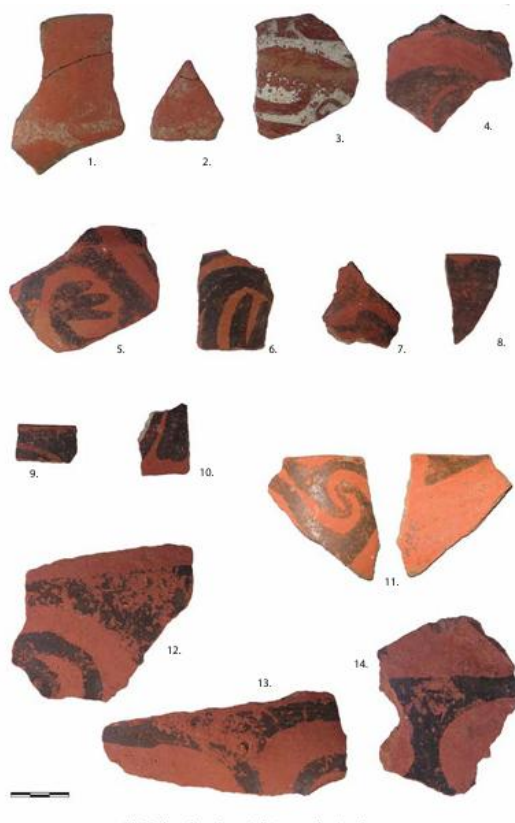
Εικ. 50 Brezhani, εργαλείο κατασκευασμένο με τον «Βαλκανικό πυριτόλιθο»



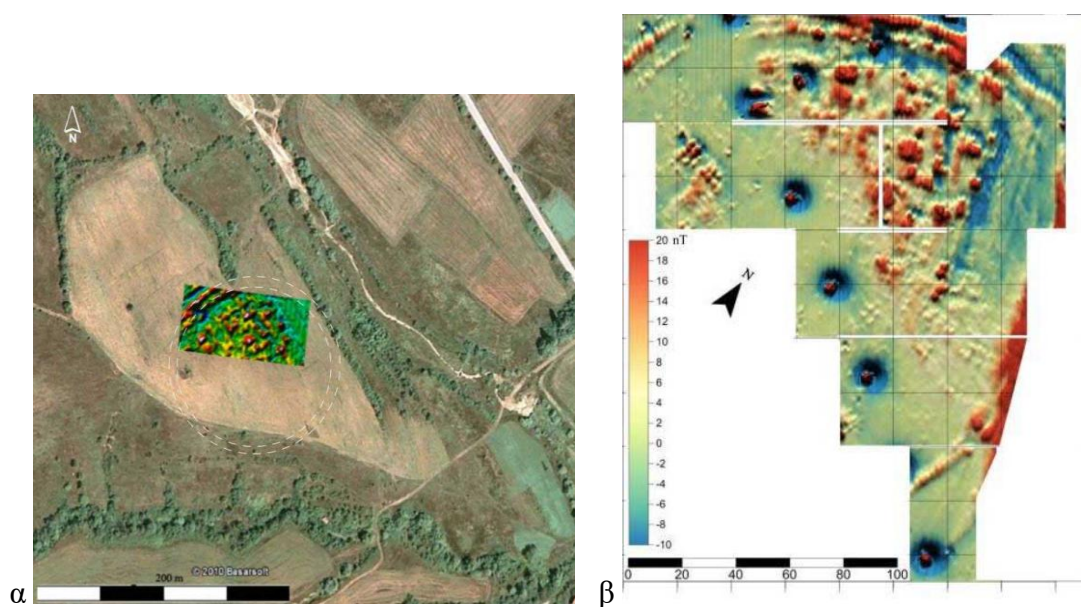
Εικ.51 Balgarchevo, Οικία 1, Τομέας 2, ημυπόγειο επίπεδο. Pernicheva-Perets & Kulov. 2011b, Pl.3.15



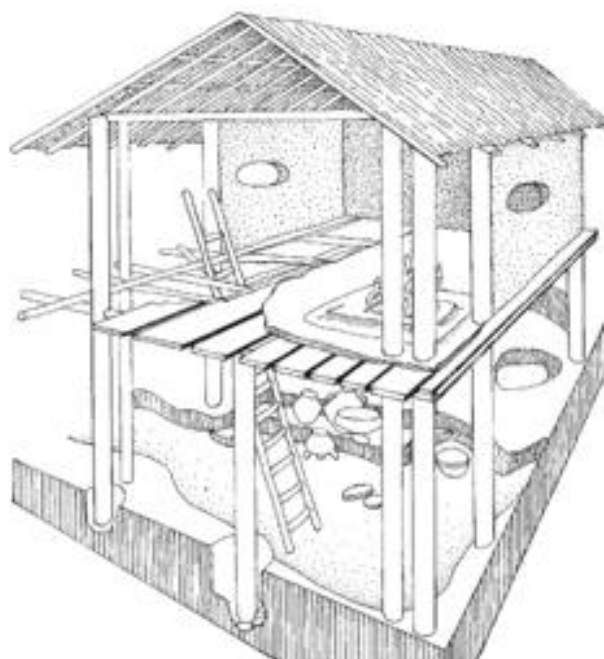
Εικ.52 Νότια τομή, Επίπεδο 3, Τετράγωνα. C VII – D VII (φάση I, II). Pernicheva-Perets & Kulov 2011a, Fig. 2.24.



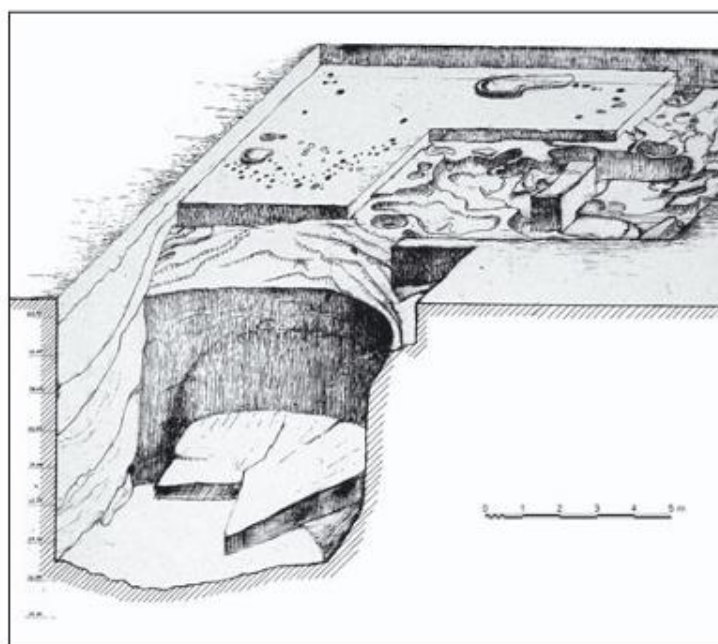
Εικ.53 Balgarchevo, όστρακα κεραμική με διακόσμηση λευκό σε ερυθρό (1-3), καφέ ή μαύρο σε ερυθρό (4-14). , Pernicheva-Perets et al. 2011, Pl. I



Εικ.54 Drenkovo II, Γεωφυσική αποτύπωση των ομόκεντρων περιβόλων.
<https://prehistoricstruma.com/geophysics/> [πρόσβαση στις 06.02.2025]



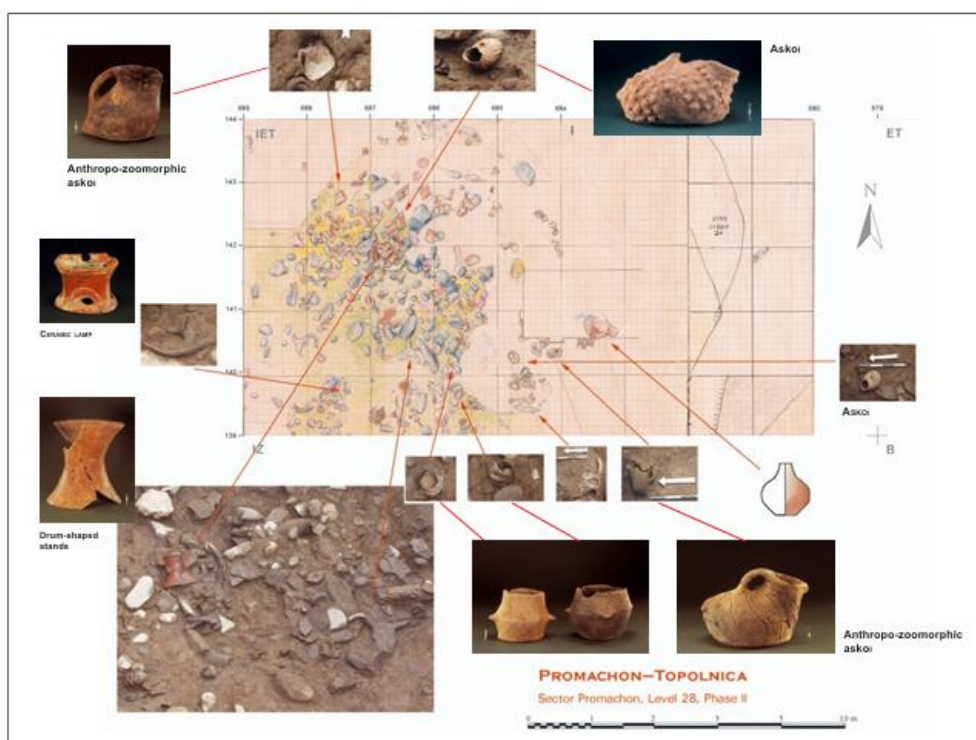
Εικ.55 Προμαχών- Topolnitsa, αναπαράσταση της οικίας 2, βάσει των ομοιωμάτων (σχέδιο από Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη). Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.27



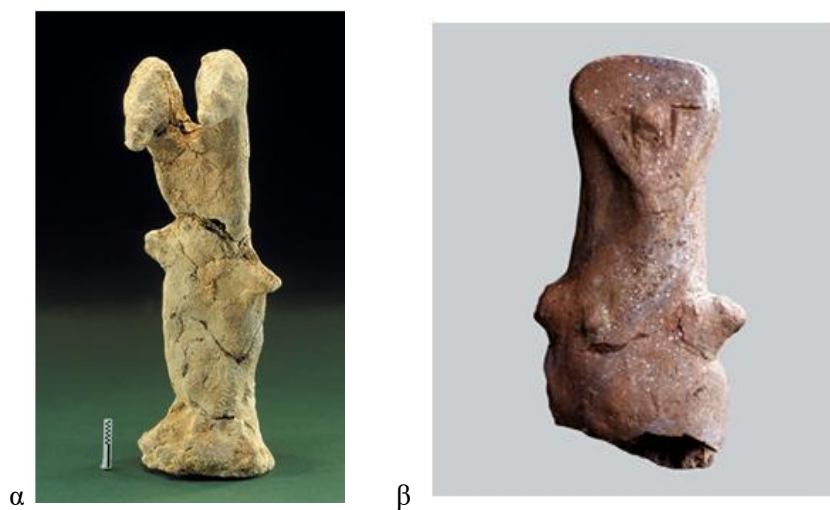
Εικ.56 Προμαχών-Topolnitsa, Τομέας Προμαχών, Οικιστικές φάσεις Ι και ΙΙ. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.10



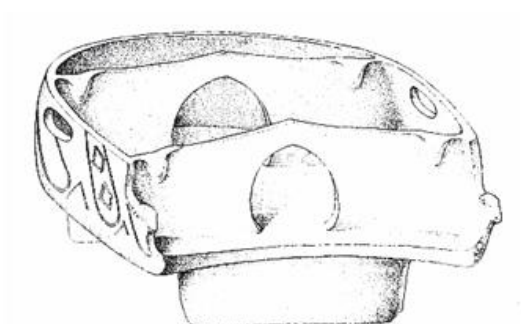
Εικ. 57 Προμαχών-Τοπολνίτσα, Τομέας Προμαχών, φάσεις Ι,ΙΙ,ΙΙΙ με αριθμούς κτισμάτων. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.11



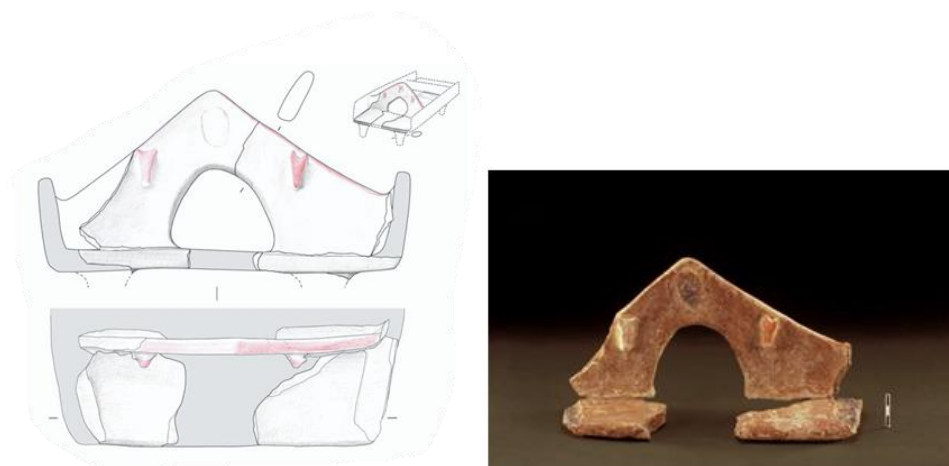
Εικ. 58 Προμαχών-Τοπολνίτσα, Τομέας Προμαχών, Φάση ΙΙ. Ευρήματα από το ημι-υπόγειο κτίσμα νο.4. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.20



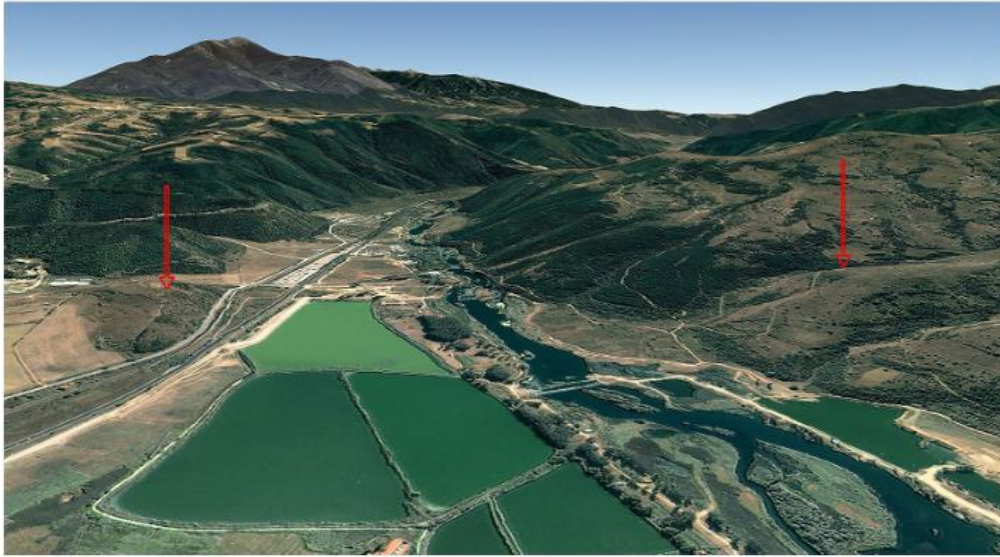
Εικ. 59 Προμαχών-Topolnitsa, Φάση II. α. Ανθρωπόμορφο ειδώλιο με δύο κεφάλια, β. Ανθρωπόμορφο είδωλο στον τύπο Vinca B2. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.57, 66



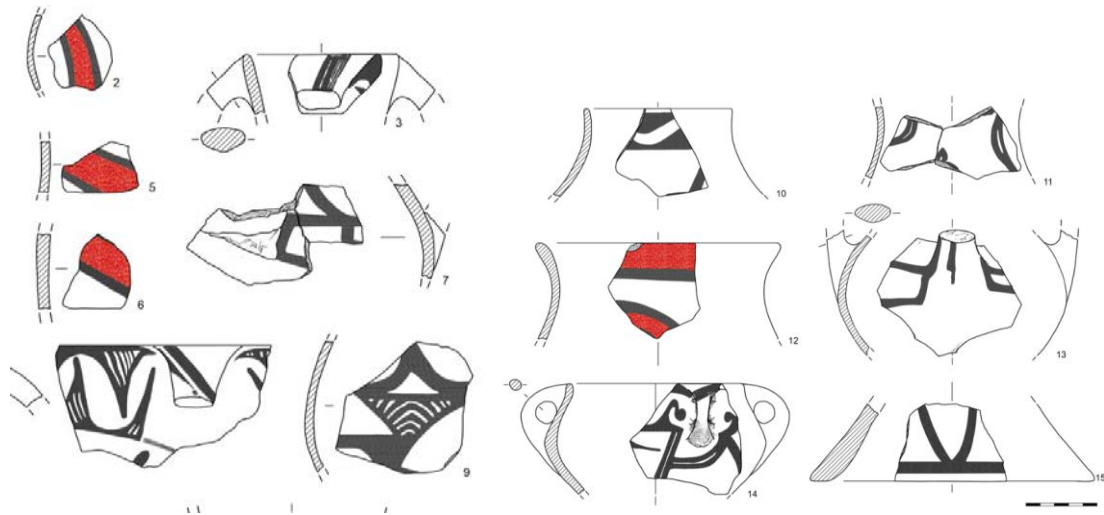
Εικ.60 Προμαχών-Topolnitsa, Φάση II, Πήλινο ομοίωμα οικίας (vo.1). Koukouli-Chrysanthaki 2007, fig.26



Εικ.61 Προμαχών-Topolnitsa, Φάση II, α. βεράντα από πήλινο ομοίωμα οικίας (vo.2), β. βεράντα από πήλινο ομοίωμα οικίας, σχέδιο (κλίμακα 1:4) από I. Vajsov. Koukouli-Chrysanthaki 2007, fig.25a, b



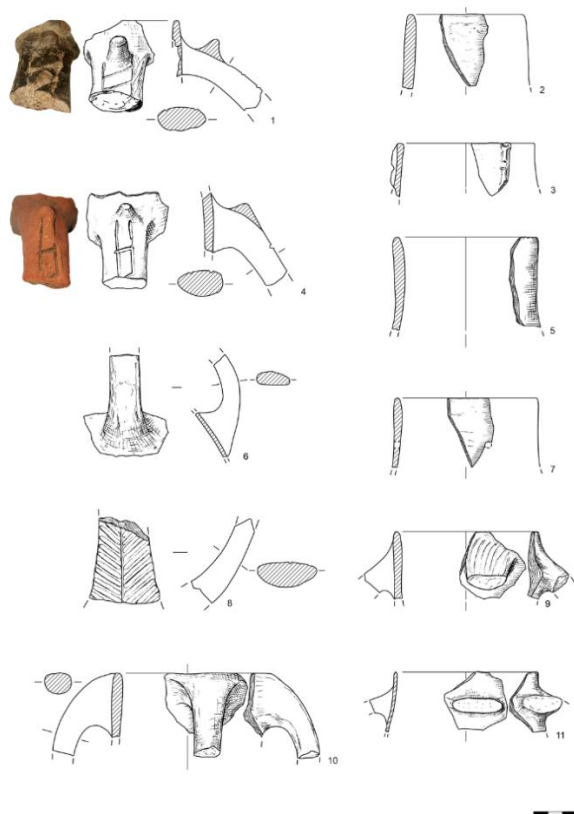
Εικ.62 Strumsko και Moshanets-Chukata, πανοραμική φωτογραφία των δύο οικισμών από το φαράγγι Kresna. Αριστερά ο Strumsko, δεξιά ο Moshanets-Chukata. Katsarov 2024, fig.32



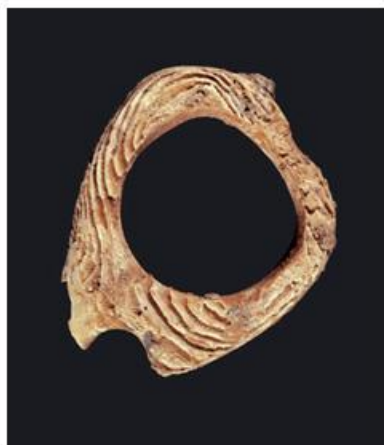
Εικ.63 Strumsko, όστρακα κεραμικής με διακόσμηση μαύρο σε ερυθρό. Katsarov 2024, fig.14.2-15



Εικ.64 Moshanets-Chukata, η θέση του οικισμού όπως φαίνεται από τον Strumsko. Katsarov 2024, fig.2



Εικ.65 Moshanets-Chukata, Αγγεία σε στυλ αμφορέα. Katsarov 2024, fig.16



Εικ.66 Προμαχών-Topolnitsa, βραχιόλι από *Spondylus* (φάση III). Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.46

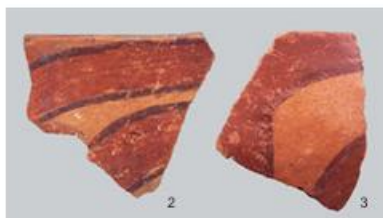


α



β

Εικ.67 Προμαχών-Topolnitsa, α. ανδρικό ειδώλιο, β. μαρμάρινο ειδώλιο (φάση III). Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.60, 54

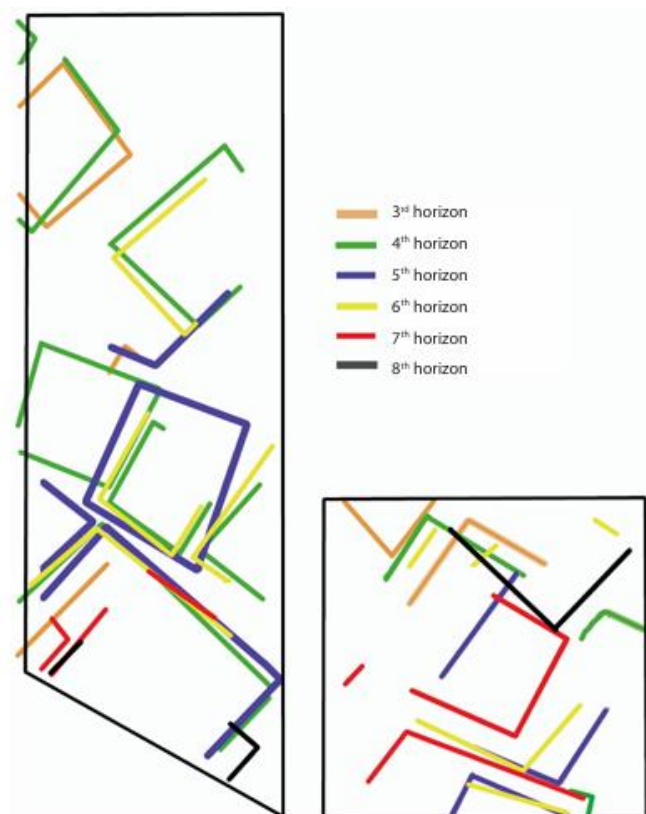


α



β

Εικ.68 Προμαχών-Topolnitsa, α. διακοσμημένη κεραμική στον τύπο Δήμητρα, β. διακοσμημένη κεραμική στον τύπο Strumsko (φάση III). Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, fig.35, 34



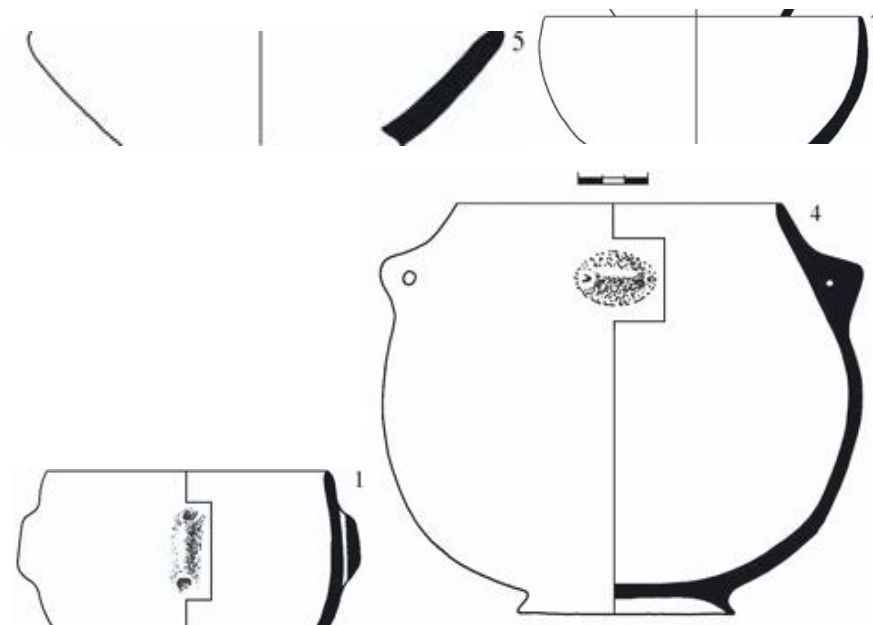
Εικ.69 Galabnik, Σχέδιο του οικισμού. Bakamska 2007, fig.1



Εικ.70 Galabnik, Στρώμα για υποαποστράγγιση οικίας. Bakamska 2007, fig.7



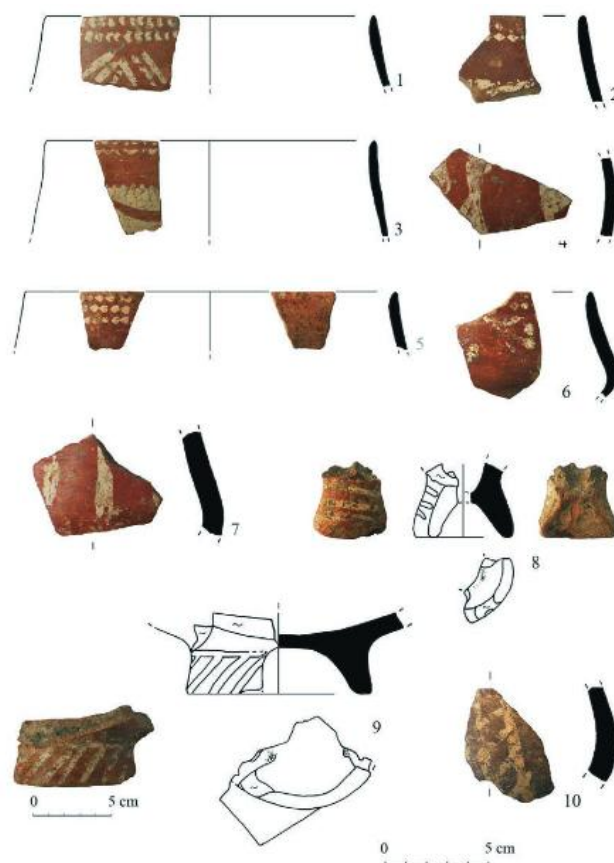
Εικ.71 Galabnik, Κεραμική της 6^{ης} χιλιετίας με τύπους του πολιτισμού Starcevo. Pavuk 2007, Abb.3.5-12



Εικ.72 Krainitsi, Κεραμική της φάσης I (β' μισό 7^{ης} χιλιετίας π.Χ.). Chohadzhiev et al. 2007, fig. 3:5,7, 7:1,4



Εικ.73 Bersin, η τάφος από τα νότια. Vandona 2020, fig.1.1



Εικ.74 Bersin, όστρακα κεραμικής του α' μισού της 6ης χιλ. π.Χ. Vandona 2020, fig.2



Εικ. 75 Bersin, πήλινη σφραγίδα με σπείρα. Vandova 2020, fig.3



Εικ. 76 Bersin, ομοιώματα cult tables. Vandova 2016, fig.1 β-δ.



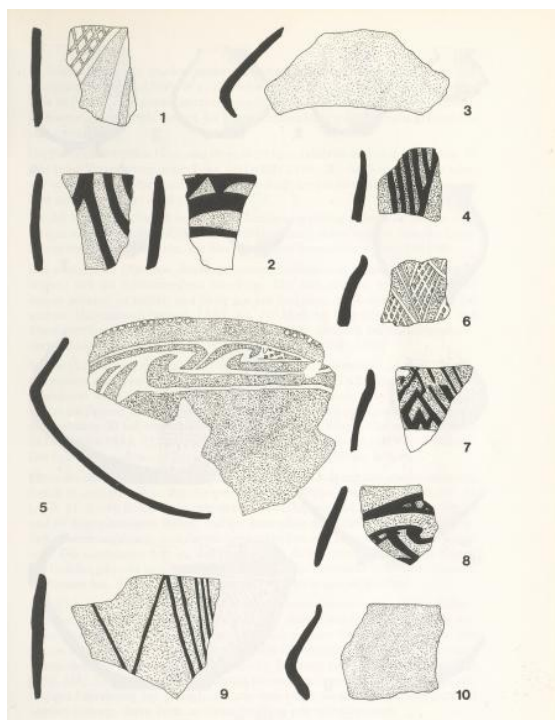
Εικ. 77 Pípercon Čiflik, η ανασκαμμένη περιοχή της οικίας 1: 1.θεμελίωση φούρνου, 2.πήλινη εξέδρα, 3.σωζόμενες επιφάνειες δαπέδου, 4.λάκκος, 5.πλατφόρμα επεξεργασίας, 6.αγγείο, 7.λίθος. Σχέδιο R. Spassov, R. Stojanova. Vandova 2007, fig.4



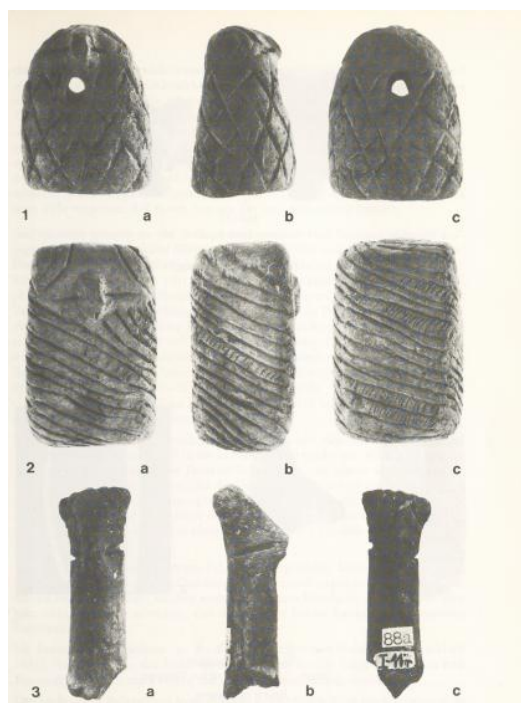
Εικ. 78 Slatino, ομοίωμα φούρνου με ζωόμορφη λαβή. Terzijska-Ignatova 2007, fig.4



Εικ. 79 Pernik, ομοίωμα φούρνου. Chohadzhiev 1983, abb.12



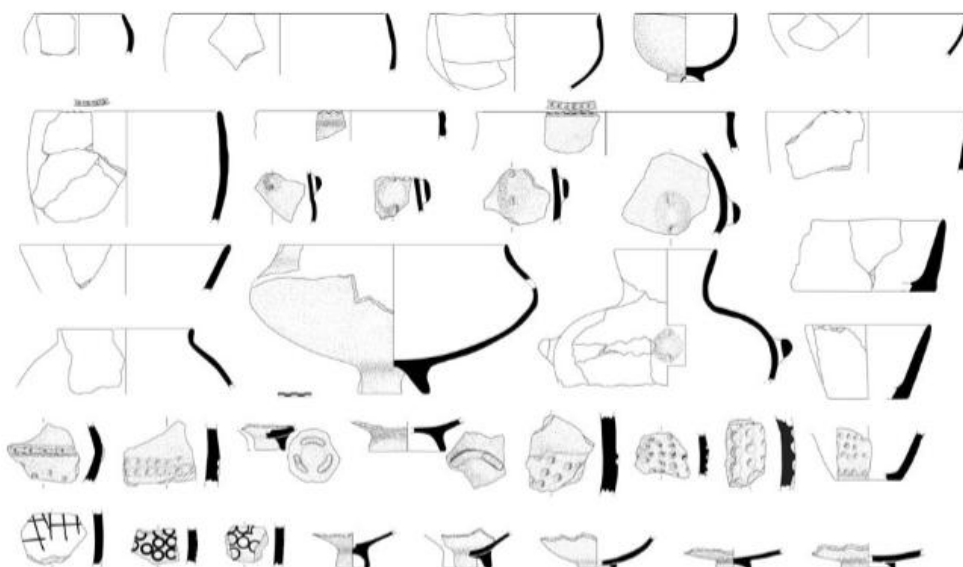
Εικ. 80 Pernik, ζωγραφισμένα όστρακα αγγείων (φάση II). Η διακόσμηση είναι με λευκό χρώμα (1,5,6), με κόκκινο χρώμα (4,9), με καφέ χρώμα (7,8). Chohadzhiev 1983, Abb.25



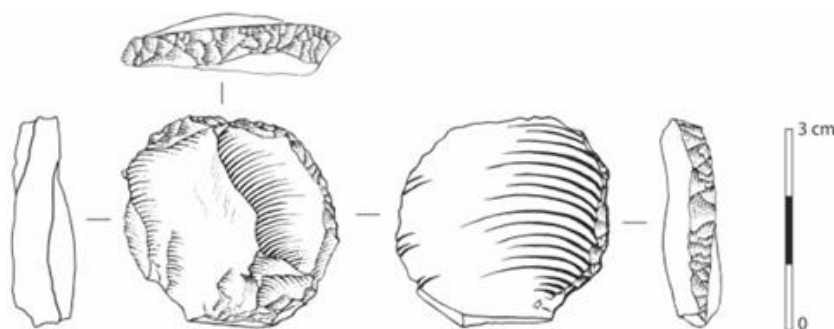
Εικ.81 Pernik, Ανθρωπόμορφες πήλινες μορφές. 1 Ανθρωπόμορφο υφαντικό βαρίδιο, 2 Παραλληλόπεδη μορφή. 3 Κεφάλι και λαιμός γυναικείας μορφής. Chohadzhiev 1983, Abb. 33



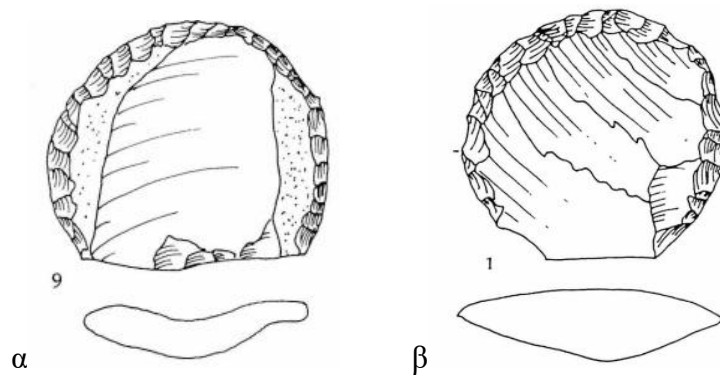
Εικ.82 Dzherman, ο οικισμός. Στο βάθος οι πρόποδες του όρους Rila. Bonsall et al. 2017, fig.7



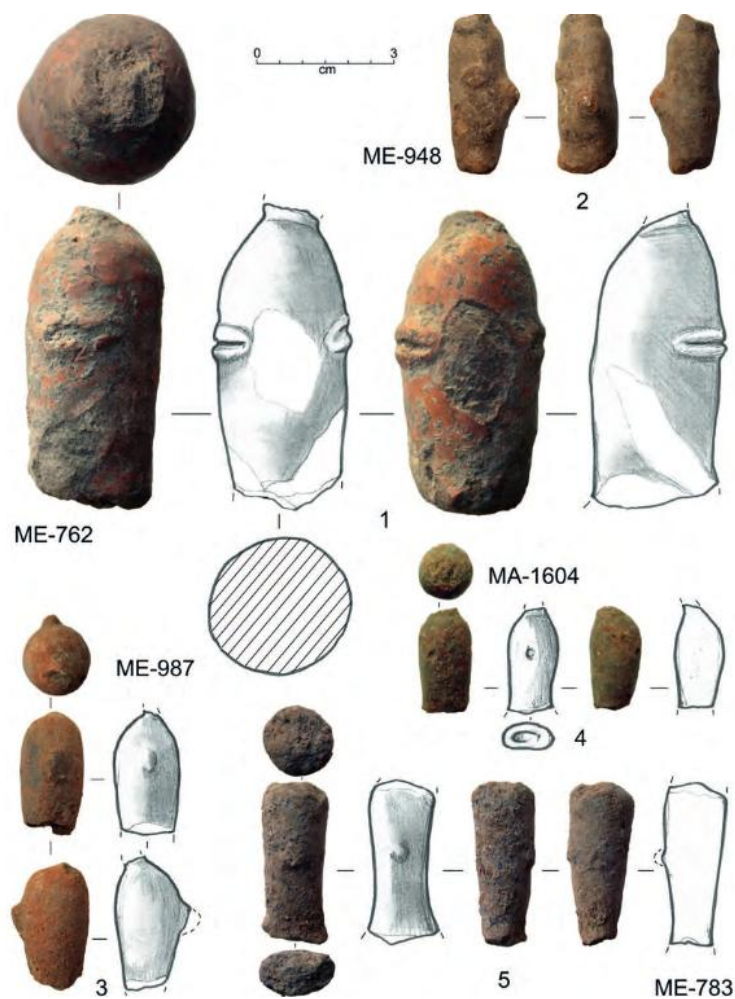
Εικ.83 Dzherman, όστρακα κεραμικής (σχέδια Ι. Kulov). Bonsall et al. 2017, fig.9



Εικ. 84 Ντικιλί Τας, ημικυκλικό ξέστρο της κατώτερης οικιστικής φάσης. Lespez et al. 2013, fig.4 (σχέδιο του D. Molez)



Εικ. 85 Ημικυκλικά ξέστρα της Ακεραμικής Νεολιθικής από την Ανατολία. α. από το Sirçan Tepe, β. από το Musular. Balkan–Atli 1998, fig. 4.9, 6.1



Εικ. 86 Μαυροπηγή, ανθρωπόμορφα ειδώλια με ίχνη κόμμωσης σε στυλ “κότσου”. Starnini 2018, fig. 4